

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ПРИЧОРНОМОРСЬКІ ПСИХОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Науковий журнал

Випуск 2

Одеса
2017

Редакційна колегія:

О.Ф. Бондаренко – доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук (Київ, Україна)

С.В. Ківалов – доктор юридичних наук, професор, академік НАПН України, академік НАПрН України (Одеса, Україна)

А.В. Курова – кандидат психологічних наук (Одеса, Україна) – відповідальний секретар

В.О. Лефтеров – доктор психологічних наук, професор (Одеса, Україна) – головний редактор

Ю.Б. Максименко – доктор психологічних наук, професор (Одеса, Україна)

В.С. Медведєв – доктор психологічних наук, професор (Київ, Україна)

Л.А. Митрофанова-Керсанова – кандидат психологічних наук (Одеса, Україна)

В.П. Москалець – доктор психологічних наук, професор (Івано-Франківськ, Україна)

С.Б. Олексієнко – доктор психологічних наук (Одеса, Україна)

О.А. Панченко – доктор медичних наук, професор, заслужений лікар України (Константинівка, Україна)

І. Раку – PhD (доктор хабілітат з психології), професор (Кишинів, Республіка Молдова)

О.В. Тімченко – доктор психологічних наук, професор (Харків, Україна)

В.А. Шимко – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник (Переяслав-Хмельницький, Україна)

Д.В. Яковлев – доктор політичних наук, професор (Одеса, Україна)

В.О. Янчук – доктор психологічних наук, професор (Мінськ, Республіка Білорусь)

Рекомендовано до друку та поширення через
мережу Internet вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 05.07.2017 р. (протокол № 8)

Сайт видання:
www.pps.nuoua.od.ua

Науковий журнал «Причорноморські психологічні студії»
zareestrowano Міністерством юстиції України
(Свідectwo про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22474-12374P від 26.12.2016 р.).

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.911.2(040.3)

А. В. Курова*кандидат психологічних наук,
провідний фахівець лабораторії соціологічних
та політичних досліджень**Національного університету «Одеська юридична академія»*

КОНСТРУКТ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЯК ЦЕНТРАЛЬНА ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. З точки зору психологічного змісту конструкт суб'єктивного благополуччя особистості є багатограним та багатоаспектним. Це поняття є характеристикою особистості, яка відображає своєрідне ставлення до свого життя, адже задоволеність або незадоволення життям визначає різні види діяльності людини: побутові, економічні, політичні. Задоволеність бо незадоволеність життям безпосередньо впливає на настрій, психічний стан, психологічну стійкість особистості. Значення цього важливого феномену досить добре усвідомлене і в буденній свідомості, і в науці. Разом з тим, в багатьох наукових роботах задоволеність життям трактується як достатньо простий феномен, як деяка оцінка, якою людина характеризує свою поточну життєву ситуацію.

На наш погляд, за даним поняттям стоїть широкий спектр переживань суб'єктивного благополуччя особистості. Це поняття, що виражає власне ставлення людини до своєї особистості, життя і процесів, які мають важливе значення з точки зору засвоєних нормативних уявлень про зовнішнє і внутрішнє середовище, і що характеризується відчуттям задоволеності.

Поняття «суб'єктивне благополуччя», широко використовуване в зарубіжній психологічній літературі, з'явилося у вітчизняній психології нещодавно. Різні аспекти суб'єктивного благополуччя, внутрішня картина цього переживання рідко виступали предметом психологічного дослідження, а сама проблема суб'єктивного благополуччя практично не вивчена, хоча має глибоке історичне коріння.

Вивчення суб'єктивного благополуччя особистості необхідне для вироблення шляхів і способів самореалізації особистості, розкриття потенціалу сучасної молоді людини, конструктивного ставлення до дійсності, формування позитивного підходу до рішення завдань, що стоять перед особистістю, і розв'язання виникаючих проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття суб'єктивного благополуччя дуже неоднозначне. Суб'єктивне благополуччя і задоволеність життям є найважливішими психологічними структурними компонентами особистості,

які включають індивідуальну своєрідність переживання щастя, задоволеності життям, емоційного комфорту і благополуччя. У сучасній психологічній науці суб'єктивне благополуччя особистості досліджується через низку близьких, але не тотожних за своїм значенням понять, таких як: «психологічне здоров'я», «норма», «позитивний стиль життя», «емоційний комфорт», «якість життя», «особистісна зрілість», «особистість, що самоактуалізується», «повноцінно функціонуюча особистість» та ін. (Ш. Бюлер, Дж. Бьюдженталь, А. Маслоу, Я. Морено, К. Роджерс, Е. Еріксон, В. Франкл, К. Юнг; Б.С. Братусь, О.Р. Калітєєвська, П.П. Фесенко, А.М. Черепанова). При цьому суб'єктивне благополуччя описується через позитивні аспекти функціонування особистості, відображає переживання людиною таких аспектів власного буття, як: автономія, компетентність у відносинах з оточуючими, здібність до особистісного зростання, переживання свідомості життя і самоприйняття.

Переживання щастя має значну культурну й етнічну обумовленість. Так, наприклад, М. Аргайл відмітив, що в соціологічних опитуваннях виявлено, що найчастіше людей, що відчувають себе щасливими, можна зустріти в Індії і найрідше – в Швеції [2]. І.А. Джидарьян досліджувала уявлення про щастя, характерні для буденної свідомості. Вона показала, що на відміну від інших людських цінностей, щастя не має самодостатньої і самообоснованої суті в тому сенсі, що міститься і нібито проходить через усі інші цінності, «висвітлюючись» ними, будучи результатом, побічним продуктом їх реалізації» [4].

Суб'єктивне благополуччя виступає й категорією суб'єктності людини, в якій злито воедино і сприйняття, і оцінку, і ставлення, й інші процеси, обумовлені зовнішніми і внутрішніми детермінантами. Об'єктивування внутрішнього світу в поведінці, діяльності також стає основою для переживання благополуччя або неблагополуччя. Н. Бредберн, Р. Райан та Е. Дісі, К. Ріфф, Е. Дінер, А. Вотерман, досліджуючи проблему суб'єктивного або психологічного благополуччя особистості, пропонують його узагальнену модель, що включає шість складових: позитивне ставлення

до себе і свого минулого життя (самоприйняття), наявність цілей і занять, що надають життю смисл (цілі в житті), здатність виконувати вимоги повсякденного життя (управління довіллям), почуття постійного розвитку і самореалізації (особистісне зростання), довірчі стосунки з іншими (позитивні стосунки з людьми), здатність наслідувати власні переконання (автономність) [2].

Як було зазначено вище, суб'єктивне благополуччя як характеристика особистості демонструє своєрідне «співвідношення особистості з життям», в якому, за К.О. Абульхановою-Славською, і потрібно шукати психологічні визначення особистості [1]. Але, на жаль, внутрішня психологічна структура суб'єктивного благополуччя в психологічній науці майже не досліджена. На наш погляд, не всі існуючі визначення конструкту суб'єктивного благополуччя є вдалими, оскільки не всі мають психологічний зміст.

Мета статті – проаналізувати стан дослідження проблеми суб'єктивного благополуччя особистості, вивчити цей концепт та його внутрішню структуру з точки зору психології особистості, а також виділити основні компоненти цього явища.

Виклад основного матеріалу. Проведений аналіз філософської і психологічної літератури показав, що «щастя» є феноменом, який належить значною мірою екзистенціальному аспекту буття особистості, сприйняттю і розумінню світу і природи людини. У самому цьому концепті прихована безліч суперечностей. Переживання щастя має значну культурну й етнічну обумовленість. Отже, рівень життя, якість життя надають лише дуже малий вплив на переживання почуття власного щастя. Це поняття лише частково є психологічним. Немає достатніх підстав розглядати його як достатньо конструктивне, з широкими можливостями використання. Невипадково М. Аргайл рідко використовує це поняття та підкреслює, що щастя можна розглядати як усвідомлення своєї задоволеності життям або як частоту й інтенсивність позитивних емоцій [2].

Найбільш ємним та повним з психологічної точки зору є визначення суб'єктивного благополуччя, надане С.Д. Ryff [7], згідно з яким даний феномен розглядається як багатфакторний конструкт, що представляє собою складний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних та духовних чинників. За С.Д. Ryff, суб'єктивне благополуччя – це складний «продукт», який виступає результатом впливу генетичної схильності, середовища та особливостей індивідуального розвитку. Для повного розуміння основних механізмів повноцінного функціонування відчуття суб'єктивного благополуччя в індивідуальній поведінці суб'єкта, важливим є виділення С.Д. Ryff його шести-компонентної структури, до якої входять:

- самоприйняття;
- особистісне зростання;

- автономія;
- позитивні відносини з оточуючими;
- управління оточуючим середовищем;
- ціль у житті [7].

Узагальнення поглядів на структуру та внутрішній зміст суб'єктивного благополуччя, що міститься в роботах різних зарубіжних авторів (Е. Deiner, С.Л. Keyes, W. Pavot, С.Д. Ryff, М. Jagoda та ін.), умовно було нами згруповано у три групи:

1. Нормативне благополуччя, яке визначається такими зовнішніми критеріями, як добродійне, «правильне» життя. Головною умовою нормативного благополуччя виступає ступінь відповідності тій системі цінностей, яка прийнята в даній культурі (людина переживає благополуччя, якщо володіє деякими соціально бажаними якостями тощо).

2. Суб'єктивне благополуччя як задоволеність життям пов'язується із стандартами особистості відносно того, що є хорошим життям. Благополуччя в даному смислі є глобальною оцінкою якості життя людини відповідно до її власних критеріїв, тобто благополуччя, у першу чергу, – це гармонійне задоволення бажань і прагнень особистості.

3. Суб'єктивне благополуччя як буденне розуміння щастя, як перевага позитивних емоцій над негативними. Це визначення підкреслює приємні емоційні переживання, які або об'єктивно переважають в житті людини, або людина суб'єктивно схильна до них.

Отже, ми бачимо, що поняття «суб'єктивне благополуччя» дуже неоднозначне як за формою, так і за структурою. Один із провідних дослідників даного феномену в зарубіжній психології, Е. Diener [8], узагальнюючи літературні дані, виділив головні, на його думку, ознаки суб'єктивного благополуччя:

1. Суб'єктивність (суб'єктивне благополуччя існує всередині індивідуального досвіду).

2. Позитивність вимірювання (суб'єктивне благополуччя – це не просто відсутність негативних чинників, що характерне для більшості визначень психічного здоров'я. Дослідження суб'єктивного благополуччя потребує наявності певних позитивних показників).

3. Глобальність вимірювання (суб'єктивне благополуччя містить глобальну оцінку всіх аспектів життя особистості в період від декількох тижнів до десятків років).

Саме суб'єктивне ставлення особистості до життя, його колізій та змін визначає душевне і моральне задоволення власним життям.

Суб'єктивне благополуччя особистості є складним соціально-психологічним утворенням, що включає емоційні, когнітивні і конативні компоненти, формується в процесі соціально-психологічної діяльності, в системі реальних ставлень особистості до об'єктів навколишньої дійсності і складається на основі соціально-психологічних установок, цінностей, стратегій поведінки. На суб'єктивне благополуччя особи-

стості впливають внутрішні (ціннісні і смислові утворення особистості, соціально-психологічні установки, стратегії поведінки) і зовнішні (умови соціалізації) чинники.

Чим багатіше, різноманітніше життя суб'єкта, чим більш визначена позиція особистості в житті, тим і складніше структурна композиція суб'єктивного благополуччя і, вочевидь, тим глибше внутрішній світ людини і багатші її взаємовідносини з іншими. Це не означає, що суб'єктивне благополуччя – прерогатива осіб виняткового, унікального складу; необхідно розуміти, що воно може по-різному проявлятися і відповідно детермінуватися залежно від того або іншого рівня взаємодії особистості зі світом, залежно від того або іншого рівня її організації.

Ми згодні з тим, що зарубіжні дослідники розрізняють три варіанти суб'єктивного благополуччя: фізичне, психологічне і соціальне. Це повністю узгоджується з підходами У. Джеймса до внутрішньої структури особистості, яка містить нерозривну єдність фізичного «Я», соціального «Я» і духовного «Я» [3]. Фізичне «Я» передбачає тілесну організацію і все те матеріальне, чим володіє людина; структуру соціального «Я» складають ролі, норми і прагнення людини до суспільства; а духовне «Я» – це об'єднання окремих станів свідомості, конкретно взятих духовних здібностей і властивостей.

Як підкреслює Е. Diener, в дослідженні суб'єктивного благополуччя особистості неможливо відривати один від одного різні компоненти «Я»: суб'єктивне благополуччя включає всі виділені аспекти. Крім того, оскільки йдеться про суб'єктивне благополуччя особистості, воно природно включає соціально-нормативні ціннісні установки та потреби, глобальне оцінювання особистістю свого існування на основі співвідношення приватних і узагальнених уявлень про своє життя і самореалізацію в ньому та ін. [8].

В поняття суб'єктивного благополуччя необхідно включати і конкретні форми поведінки, які дозволяють покращувати якість життя на всіх рівнях (фізичному, соціальному і духовному) і дозволяють досягати високого ступеня самореалізації.

На думку Р.М. Шаміонова [7], суб'єктивне благополуччя – поняття, що виражає власне відношення людини до своєї особистості, життя і процесів, що мають важливе значення для особистості з погляду засвоєних нормативних уявлень про зовнішнє і внутрішнє середовище і що характеризується відчуттям задоволеності. Як підкреслює вчений, суб'єктивне благополуччя є і категорією суб'єктності людини, в якій поєднуються воедино і сприйняття, і оцінка, і співвідношення, й інші процеси, обумовлені через багатократні опосередкування зовнішніми і внутрішніми детермінантами; мова йде, перш за все, про суб'єктивність відносин особистості.

В дослідженні суб'єктивного благополуччя особистості особливе місце належить відповідності актуальних (або таких, що актуалізуються)

потреб суб'єктивним можливостям з їх задоволення (А. Маслоу [6]). Припускається, що рівень благополуччя відповідає задоволенню потреб різного рівня:

1) вітальним (біологічним) потребам;

2) соціальним потребам у вузькому і власному смислі слова (оскільки соціально опосередковані усі спонуки людини), які включають прагнення належати до соціальної групи (спільності) і займати в цій групі певне місце, користуватися прихильністю й увагою оточуючих, бути об'єктом їх пошани та любові;

3) ідеальним потребам пізнання навколишнього світу і свого місця в ньому як шляхом привласнення вже наявних культурних цінностей, так і шляхом відкриття абсолютно нового, невідомого попереднім поколінням.

Така структура повністю відповідає концепції А. Маслоу, в якій наголошується, що ступінь самоактуалізації особистості відповідає ієрархічній структурі потребової сфери (в її основі розташовані біогенні потреби, потім, психофізіологічні, соціальні, вищі, і найвищу позицію в ній займають так звані «мета-потреби». Істотно для розуміння суб'єктивного благополуччя те, що в теорії А. Маслоу підкреслюється «перехідність» від однієї потреби до іншої як результат задоволення першої.

Поодинокі спроби виведення формули суб'єктивного благополуччя особистості можуть бути спірними, але такими, що представляють певну наукову зацікавленість. Так, М. Селігман, ідентифікуючи суб'єктивне благополуччя з парадигмою щастя, стверджував, що воно співвідноситься з тим, як люди оцінюють своє власне життя в термінах когнітивних і афективних пояснень і може бути виражене деякою формулою, а саме: Суб'єктивне благополуччя = задоволеність життям + афект, де задоволеність життям відображає оцінку людиною її власного життя, афект є емоційною стороною, причому містить як позитивні, так і негативні емоції і стани, пов'язані з повсякденним досвідом.

Згідно з моделлю А.В. Вороніної, психологічне благополуччя визначається як системна якість людини, що знаходиться нею в процесі життєдіяльності на основі психофізіологічного збереження функцій, виявляється у суб'єкта в переживанні змістовної наповненості і цінності життя в цілому як засобу досягнення внутрішніх, соціально орієнтованих цілей і служить умовою реалізації його потенційних можливостей і здібностей [5].

Поняття «суб'єктивність» відбиває характеристики внутрішнього світу людини; відповідно, коли йдеться про суб'єктивне благополуччя, необхідно особливо звернути увагу на характер встановлення самою людиною (суб'єктом) зв'язків між відбиваними оцінками характеристиками зовнішніх об'єктів і явищ, включаючи й об'єктивні ефекти власної поведінки (зовнішні інстанції) і характеристиками внутрішнього світу (внутрішні інстанції).

Соціально-психологічний аналіз суб'єктивного благополуччя припускає розгляд цього явища в усій сукупності зовнішніх і внутрішніх інстанцій, системі соціальних зв'язків і стосунків особистості. Як відмічав Б.Ф. Ломов, у соціальній психології суб'єктивність розкривається через аналіз особистості, передусім, особистісних ставлень індивіда до соціальних подій.

Мова не просто про переживання благополуччя або неблагополуччя, але про ті процеси, які певною мірою є його детермінантами і які самі опиняються під впливом суб'єктивно переживаного благополуччя. Як відомо, взаємовідносини людини з іншими, її поведінка і професійна діяльність схильні до впливу з боку системи стосунків. Особистість і характеризується як система стосунків (В.М. Мясіщев). У цьому смислі набуває особливого значення теза про те, що стосунки людини представляють свідомий, вибірковий, заснований на досвіді, психологічний зв'язок її з різними сторонами об'єктивної дійсності. Цей зв'язок виражається в її діях, реакціях і переживаннях [2].

Результати безлічі досліджень детермінант концепту суб'єктивного благополуччя особи, проведених як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології, свідчать на користь високої значущості професійно-трудоного чинника. Передусім, це стосується наявності праці, про що свідчать результати дослідження М. Аргайла, К. Муздибаєва та ін., в яких показано, що працюючи більшою мірою задоволені життям, ніж безробітні (це не цілком відноситься до пенсіонерів, оскільки ті по-різному сприймають припинення трудової діяльності залежно від відношення до неї).

Отже, *суб'єктивним благополуччям особистості* є інтегральне соціально-психологічне утворення, що включає оцінку і ставлення людини до свого життя і самої себе. Воно містить всі три компоненти психічного явища – когнітивний, емоційний, конотативний (поведінковий), і характеризується суб'єктивністю, позитивністю і глобальністю вимірювання (Е. Diener).

Висновки. Таким чином, суб'єктивне благополуччя – поняття, що виражає власне ставлення людини до своєї особистості, життя і процесів, які мають для неї велике значення, з погляду засвоєння нормативних уявлень про зовнішнє і внутрішнє середовище і характеризуються відчуттям задоволеності. Благополуччя залежить від наявності ясних цілей, успішності реалізації планів діяльності і поведінки, наявності ресурсів і умов для досягнення цілей. Неблагополуччя з'являється в ситуації фрустрації, за умов монотонії виконавчої поведінки й інших подібних умовах. Благополуччя створюють задовольняючі міжособистісні відносини, можливості спілкуватися і отримувати від цього позитивні емоції, задовольняти потребу в емоційному теплі. Руйнує благополуччя соціальна ізоляція (депривація), напруженість в значущих міжособистісних зв'язках.

Підкреслимо, що суб'єктивне благополуччя необхідно інтерпретувати як узагальнене і відносно стійке переживання, що має особливу значущість для особистості. Воно є важливою складовою частиною домінуючого психічного стану. По цих причинах поняття суб'єктивного благополуччя виділене нами серед близьких до нього за змістом і взято в даній статті як основне.

Вище підкреслювалося, що суб'єктивне благополуччя – феномен, обумовлений чинниками різної природи, він є предметом дослідження не тільки психології. Для психолога ж суб'єктивне благополуччя виступає, перш за все, як переживання, як важлива детермінанта настрою. В останньому воно виявляється найяскравіше. У психологічному вивченні суб'єктивного благополуччя в центрі уваги повинні знаходитися всі пов'язані з ним характеристики емоційної сфери особистості. І суб'єктивне благополуччя, і настрої є складними психічними феноменами, яким, з одного боку, властиві множинні прояви в психіці, а з іншого боку, вони самі відчують вплив великого числа чинників. Одні лише рівневі характеристики (цілком благополучний або не цілком благополучний індивід, підвищений або знижений у нього настрої) не можуть розкрити достатньо повно всю картину цих особистісних явищ.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности /Абульханова-Славская К.А. – М.: Педагогика, 1980. – 234 с.
2. Аргайл М. Психология счастья /Аргайл М. – СПб.: Питер, 2003. – 324 с.
3. Джеймс У. Психология /Джеймс У. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
4. Джидарьян И.А. Проблема общей удовлетворенности жизнью: теоретическое и эмпирическое исследование / Джидарьян И.А., Антонова Е.В. // Сознание личности в кризисном обществе. – М.: Педагогика, 1995. – С. 76-94.
5. Куликов Л.В. Детерминанты удовлетворенности жизнью / Л.В. Куликов // Общество и политика. – Изд-во СПб ун-та, 2000. – С. 476-510.
6. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / Маслоу А.Г. – СПб.: Евразия, 1999. – 479 с.
7. Шамянов Р.М. Психология субъективного благополучия / Шамянов Р.М. // Вопросы социальной психологии личности. – 2003. – Вып. 4. – С. 27-41.
8. Diener, E., Diener, M., and Diener, C. (1995) Factors predicting the subjective well being of nations. Journal of Personality and Social Psychology, 69, 851 – 864.

Анотація

Курова А. В. Конструкт суб'єктивного благополуччя як центральна проблема психології особистості. – Стаття.

Стаття розглядає конструкт суб'єктивного благополуччя та його місце в психологічній науці. Суб'єктивне благополуччя і задоволеність життям є найважливішими психологічними структурними компонентами особистості, які

включають індивідуальну своєрідність переживання щастя, задоволеності життям, емоційного комфорту і благополуччя. Суб'єктивне благополуччя розглядається з точки зору його внутрішньої структури – когнітивного, емоційного та мотиваційно-поведінкового компонентів.

Ключові слова: задоволеність життям, емоційний комфорт, якість життя, душевний комфорт, щастя.

Аннотация

Курова А. В. Конструкт субъективного благополучия как центральная проблема психологии личности. – Статья.

Статья рассматривает конструкт субъективного благополучия и его место в психологической науке. Субъективное благополучие и удовлетворенность жизнью являются самыми важными психологическими структурными компонентами личности, которые включают индивидуальное своеобразие переживания счастья, удовлетворенности жизнью, эмоционального комфорта и благополучия. Субъективное благополучие

рассматривается с точки зрения его внутренней структуры – когнитивного, эмоционального и мотивационно-поведенческого компонентов.

Ключевые слова: удовлетворенность жизнью, эмоциональный комфорт, качество жизни, душевный комфорт, счастье.

Summary

Kurova A. V. The construct of the subjective well-being as the central problem of the psychology of a personality. – Article.

The article deals with the construct of the subjective well-being and its place in psychological science. The subjective well-being and satisfaction of life are the most important psychological structural components of a personality, which include the individual originality of experience of happiness, satisfaction of life, emotional comfort and well-being. Subjective well-being is investigated in the aspect of its inner structure – cognitive, emotional and motivational-behavioural components.

Key words: satisfaction of life, emotional comfort, quality of life, mental comfort, happiness.

УДК 159.9+535.5

Ю. Б. Максименко
*доктор психологических наук, профессор,
профессор кафедры общей и дифференциальной психологии
Южноукраинского национального педагогического университета
имени К. Д. Ушинского*

Ю. В. Корбан
*аспирант кафедры общей и дифференциальной психологии
Южноукраинского национального педагогического университета
имени К. Д. Ушинского,
преподаватель специальных и образовательных дисциплин
Одесского художественного училища имени М. Б. Грекова*

ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОСТЬ ЛИЧНОСТИ: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ

Постановка проблемы. Свет и цвет существуют в природе в единстве и независимо от нашего сознания и физического состояния, а также характеризуются многими признаками и качествами. Под светоцветовым воздействием происходит возбуждение определенных структур в нашем организме, и полученный избыток энергии возбужденные структуры передают безизлучательно другим структурам, которые формируют уровень нашего психологического состояния. При этом цветовое воздействие на данные структуры имеет определенную поляризацию, которая возбуждает преимущественно те из них, осциллятор поглощения которых имеет направление, соответствующее направлению поляризации светоцветового воздействия.

Поэтому важной задачей дальнейшего исследования эмоционального компонента психологической структуры цвета является установление взаимосвязи между цветовыми и поляризационными характеристиками, влияющими на физиологическое состояние и эмоции.

Данная проблема связана с важными научными и практическими задачами, обусловленными психологическими особенностями влияния цвета на эмоциональное состояние личности.

Анализ последних достижений в данной области. При ассоциировании цветов с психологическими характеристиками Л.М. Иванов и Л.П. Урванцев использовали метод опосредованного запоминания, а А.Р. Лурия – метод пиктограмм, где в качестве стимулов, которые необходимо было запомнить, использовались 20 оттенков цвета [3, с. 55]. Критерием для выяснения «чисто цветовых» ассоциаций служили однородность получаемых ответов и признаки, выступающие при психологическом воздействии цвета, затрагивающие эмоции.

Признаки, выступающие при психологическом воздействии цвета, выявляют, по мнению П.В. Яньшина, тавтологию в исследовательской схеме, так как именно характерные для цвета признаки воздействия исследователи намеривались получить в результате эксперимента [7, с. 368].

На использовании свойства цветов влиять на эмоциональное состояние личности основывается психодиагностическая техника «Цветовой тест отношений», предложенная А.М. Эткиндоном [6, с. 221]. Суть данной методики заключается в использовании цвета в качестве оценочной категории эмоциональных компонентов отношений человека к значимым компонентам его жизнедеятельности. На основании полученных результатов А.М. Эткиндоном делается вывод о существовании сильных и достаточно однозначных связей между использованными цветами и эмоциональными состояниями.

О.В. Сафуанова провела ассоциативный эксперимент по изучению сенсорно-перцептивной, вербальной и семантической форм репрезентации цвета и их соотношения в субъективном опыте [5, с. 82]. Идентификация цветовых образов проведена в данном эксперименте по системе NCS (Швеция). Однако в большинстве случаев в ассоциации на конкретный цвет встречаются противоречия. Фиолетовый цвет выглядит и как красный, и как «коварный», а черный ассоциируется как чистота и как «зло» и т.д. Сравнение данных Г. Birren [8, с. 302] и О.В. Сафуановой, проведенных П.В. Яньшиным выявило серьезное сомнение в возможности, например, синего цвета вызывать однозначные ассоциации, так как на подсознательном уровне он производит угнетающее воздействие, а в ассоциациях на него, по мнению О.В. Сафуановой, чаще проявляются положительные оценки. Поэтому, на сознательном уровне константность цветового значения заметно снижается по сравнению с уровнем неосознаваемых физиологических реакций и большее значение приобретает объектная установка восприятия цвета.

Несовпадение результатов, полученных различными авторами при исследовании влияния цвета на эмоциональное состояние личности, объясняется непродуктивностью механистического подхода как методологической базы исследования естественной семантики цвета. В то же время, обоснована гипотеза о взаимообусловленности восприятия цветов с психологическими

и психофизиологическими характеристиками. Общественно психологическая структура цвета раскрывается В.В. Кандиным во взаимодействии с человеком на трех основных планах: организма, эмоций и мышления [4, с. 42].

В отношении концепции И.В. Гете можно утверждать, что сегодня еще она недостаточно осмыслена, а проведенные исследования феномена амбивалентной поляризации отношения к теплой и холодной частям цветового спектра в зависимости от субъективной и объективной установки наблюдателя не раскрывают психофизиологические аспекты этого феномена [2, с. 201].

Недостаточно исследована связь активности правого полушария мозга с его избирательной чувствительностью к определенным цветам. К нерешенному ряду проблем следует отнести сам факт восприятия цвета человеком, а также соотношение семантики цветов с ее психологическими фактами. Особый интерес представляет исследование взаимосвязи цветовых характеристик с их поляризационными параметрами, несущими информацию о цвете до определенного полушария головного мозга, в котором возникает психофизиологическая реакция на воздействующий цвет, и которая до настоящего времени не исследована.

Целью статьи является обоснование представления цветовых характеристик с помощью поляризационной модели в виде сферы, на которой изменению ее геометрических характеристик соответствуют изменения цветовых и поляризационных составляющих, связанных с психологическими особенностями влияния цвета на эмоциональное состояние личности.

Изложение основного материала исследования. Исследования по психологическим особенностям влияния цвета на эмоциональное состояние личности базируются на известных цветовых системах и моделях, в которых цветное восприятие является важным фактором, влияющим на процесс художественного творчества студентов. Субъективные цветовые предпочтения характеризуют внутренний мир личности студентов и способы их творческого мышления. Основой для формирования поляризационной структуры цветовой волны и ее представления на сфере является наличие взаимосвязи длины световой волны с определенным цветом, установленной Р. Юнгом в 1801-1803 гг. С учетом того, что поляризация является векторной величиной, то с ее помощью на сфере будем представлять цвет с определенной светлотой, цветовым тоном и насыщенностью (Рис. 1). При этом длина вектора цветового поля характеризует светлоту, а положение вектора в пространстве – цветовой тон и насыщенность, т.е. качество цвета. По экватору сферы расположим семь основных спектральных цветов, а между ними – семь переходных. Все цвета линейно поляризованы с плавно изменяющимся азимутом линейной поляризации. Выше и ниже экватора

располагаются цвета эллиптических поляри-
заций, параметры которых изменяются как по
долготе, так и по широте сферы. Нейтральный
серый цвет располагается по вертикальной оси
с изменяющейся светлотой от центра сферы в
сторону северного и южного полюсов. Белый
цвет расположен на северном полюсе, а чер-
ный – на южном.

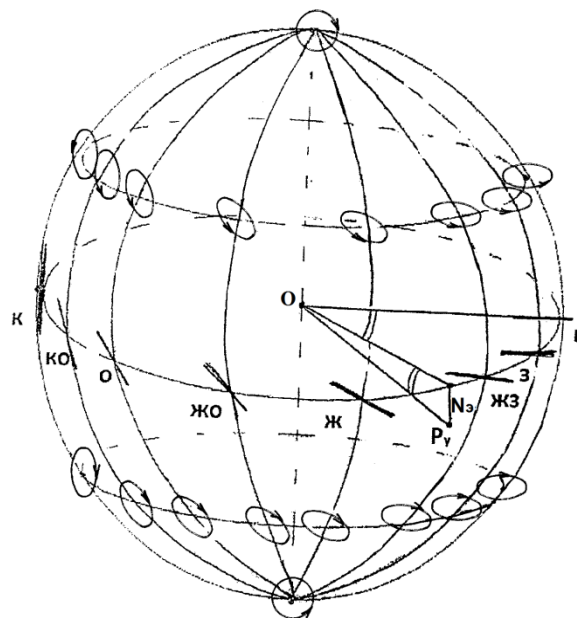

Рис. 1. Представление поляризации цвета на сфере Пуанкаре

Любая точка на поверхности сферы представляет определенные параметры цветовой волны. Для определения цвета из выбранной точки P проводится перпендикуляр на экватор сферы (N_j), которая затем соединяется с ее центром – точкой O . Полученные географические координаты φ и ω соответствуют поляризационным параметрам α и β цветового эллипса. Эллиптичность α цветового эллипса определяет светлоту данного цвета, а ориентация β цветового эллипса определяет цветовой тон. Изменение эллиптичности цветового эллипса по меридиану сферы соответствует изменению насыщенности данного цвета. Проектирование сферической поверхности на плоскость экватора позволяет получить цветовую поляризационную диаграмму (Рис. 2).

Поляризационная цветовая модель позволяет связать геометрические параметры сферы с поляризационными, которые соответствуют характеристикам определенного цвета, однако она не устанавливает непосредственную взаимосвязь с психологическими особенностями влияния представленного на поверхности сферы цвета на эмоциональное состояние личности.

Для получения указанной взаимосвязи рассмотрим представление поляризационных параметров цветовой волны четырьмя параметрами Стокса. $I_{\text{ц}}, Q_{\text{ц}}, U_{\text{ц}}, V_{\text{ц}}$ по аналогии представления поляризации световой волны т.е.

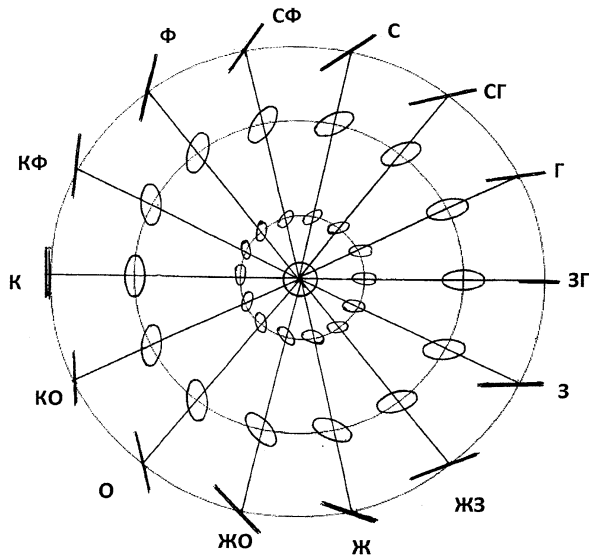

Рис. 2. Цветовая поляризационная диаграмма

$$I_{\text{ц}} = E_x^2 + E_y^2 = E_{\text{max}}^2, \quad (1)$$

$$Q_{\text{ц}} = E_x^2 - E_y^2 = I_{\text{ц}} \cos 2\alpha \cos 2\beta, \quad (2)$$

$$U_{\text{ц}} = 2E_x E_y \cos \Phi_{xy} = I_{\text{ц}} \cos 2\alpha \sin 2\beta, \quad (3)$$

$$V_{\text{ц}} = 2E_x E_y \sin \Phi_{xy} = I_{\text{ц}} \sin 2\alpha, \quad (4)$$

где E_x и E_y – интенсивности цветовой волны в декартовой системе координат; Φ_{xy} – разность фаз между ними; α и β – углы, определяющие эллиптичность и азимут цветового эллипса на сфере.

По параметрам Стокса цветовой волны геометрические характеристики ее эллипса поляризации определяются из условия:

$$\alpha = 0,5 \arcsin \frac{U_{\text{ц}}}{Q_{\text{ц}}}, \quad (5)$$

$$\beta = 0,5 \arctg \frac{U_{\text{ц}}}{Q_{\text{ц}}}, \quad (6)$$

Первый параметр Стокса $I_{\text{ц}}$ соответствует светлоте эллипса цветовой волны в определенной точке поверхности сферы. Вторым $Q_{\text{ц}}$ и третьим $U_{\text{ц}}$ параметры Стокса характеризуют изменение цветового тона и насыщенности цветовых эллипсов соответственно по широте и долготе. Четвертый параметр Стокса $V_{\text{ц}}$ определяет изменение светлоты по долготе сферы.

Параметры Стокса цветовой волны можно также представить в виде вектора столбца S :

$$S = \begin{bmatrix} I_{\text{ц}} \\ Q_{\text{ц}} \\ U_{\text{ц}} \\ V_{\text{ц}} \end{bmatrix}, \quad (7)$$

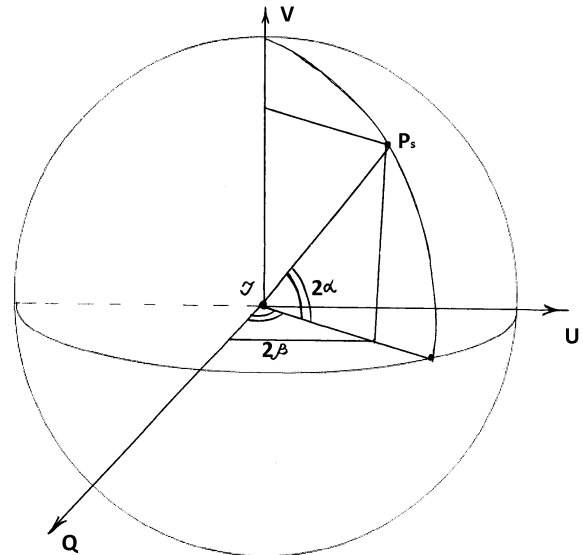
Для естественного неполяризованного света вектор Стокса запишется в виде [1, с. 77]:

$$S_{\text{нен}} = \{I, 0, 0, 0\}, \quad (8)$$

а полностью поляризованная цветная волна характеризуется равенством:

$$I_{\text{ц}}^2 = Q_{\text{ц}}^2 + U_{\text{ц}}^2 + V_{\text{ц}}^2, \quad (9)$$

Для сферы единичного диаметра в декартовой трехмерной системе координат с осями $Q_{\text{ц}}$, $U_{\text{ц}}$, $V_{\text{ц}}$ любая точка на поверхности сферы P_s будет соответствовать цветовому эллипсу с параметрами 2α и 2β , выраженными через цветовые параметры Стокса (Рис. 3).

Рис. 3. Представление произвольной цветовой точки P_s на сфере Пуанкаре

В данной статье мы будем исходить из того, что восприятие цвета является психофизиологической реальностью, которая характеризуется цветовым воздействием. Используемые на сфере поляризационные параметры Стокса позволяют не только определить цветовые характеристики определенного цвета, но и установить субъективную предрасположенность к тому или иному цвету, зависящую от индивидуальных особенностей мышления, чувств и поведения личности. По отношению к студентам художественных специальностей психофизиологическое состояние отражается в их личностном цветовосприятии, которое возникает вследствие воздействия спектральных и промежуточных цветов определенной поляризации на психофизиологическую сферу каждого студента.

В настоящее время довольно продуктивным является представление характеристик цвета поляризационными параметрами цветовой волны, что позволяет теоретически и экспериментально установить влияние цветового воздействия на психофизиологическое состояние личности. В свою очередь, психофизиологическая реальность цвета в оптической и смысловой системе связана с его непосредственным воздействием и восприятием. Использование физико-математической модели цветовой волны даст возможность определить взаимосвязь поляризационных параметров цветовой волны с параметрами Стокса, которые соответствуют определенному цвету и легко измеряются на прак-

тике. Рассчитанные или измеренные цветовые параметры Стокса сравниваются с цветовым предпочтением в различных эмоциональных состояниях, например, по таблице предпочтения цветов В.Ф. Петренко и В.В. Кучеренко [7, с. 120] или по таблице личностных характеристик цветов ЦТО А.М. Эткінда [6, с. 224], а также по таблице сопоставления данных по предпочтению цветов, цветовому воздействию, перцептивному приписыванию и широтой периферических полей зрения [7, с. 219].

При экспериментальном исследовании психологических особенностей цветового влияния на эмоциональное состояние личности используется эллипсометр, позволяющий получить соответствие измеряемых параметров цветовой волны с определенным цветом, которые соответствуют психологическим особенностям цветового влияния на эмоциональное состояние личности. Разработанная функциональная схема цветового эллипсометра приведена на рис. 4.

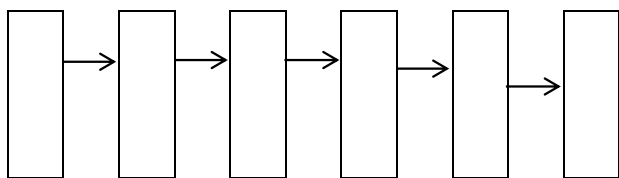

Рис. 4. Функциональная схема цветового эллипсометра

- 1 – цветовой отражатель (полотно картины);
- 2 – цветовая светодиодная матрица с николь-поляризаторами;
- 3 – усилители цветовых сигналов;
- 4 – формирователи параметров Стокса;
- 5 – измерители поляризационных параметров цветовой волны (α , β);
- 6 – анализаторы цвета.

При измерении параметров цветовой волны, отраженной от полотна картины (цветового отражателя 1) цветовая светодиодная матрица 2 располагается на определенном расстоянии. С выхода светодиодной матрицы 2 отраженные сигналы усиливаются усилителями 3 и потом поступают на формирователи параметров Стокса 4. По полученным параметрам Стокса производится измерение параметров цветовой волны измерителями 5. С выхода измерителей параметры цветовой волны поступают на цветовые анализаторы 6, где осуществляется их сопоставление определенному цвету с использованием накопленного тезауруса. Затем по таблице предпочтения цветов в различных эмоциональных состояниях определяют психологические особенности цветового влияния на эмоциональное состояние личности.

Выводы. Обосновано представление характеристик цветовой волны с помощью поляризационной модели в виде сферы, на которой изменению геометрических характеристик соответствует изменение цветовых и поляриза-

ционных, связанных с психологическими особенностями влияния цвета на эмоциональное состояние личности.

Для проведения теоретических исследований, связанных с влиянием параметров цветовой волны на эмоциональное состояние личности, использована физико-математическая модель, основанная на представлении различных состояний поляризации цветовой волны четырьмя действительными параметрами Стокса, позволяющими измерить характеристики цветовой волны (светлоту, цветовой тон и насыщенность) и установить их воздействие на эмоциональное состояние личности.

При экспериментальных исследованиях влияния цвета на эмоциональное состояние личности измерение параметров Стокса целесообразно проводить с помощью цветового эллипсометра, позволяющего в соответствии с представленной функциональной схемой определить поляризационные параметры цветовой волны, влияющие на эмоциональное состояние личности.

Литература

1. Аззим Р. Эллипсометрия и поляризованный свет / Р. Аззим, Н. Башара. – М.: Изд-во «Мир», 1981. – 583 с.
2. Гете И.В. Учение о цветах / И.В. Гете // В.О. Лихтенштадт. Гете. – Петербург: Гос. изд-во, 1920. – 286 с.
3. Иванов Л.М. Экспериментальное исследование цветовых ассоциаций / Иванов Л.М., Урванцев Л.П. // Психологические проблемы рационализации деятельности. – Ярославль, 1978. – С. 55-64.
4. Кандинский В.В. О духовном в искусстве / В.В. Кандинский. – Л.: Фонд «Ленинградская галерея», 1990. – 65 с.
5. Сафуанова О.В. Формы репрезентации цвета в субъективном опыте: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. – Москва, 1994. – 146 с.
6. Эткінд А.М. Цветовой тест отношений / А.М. Эткінд // Общая психодиагностика: Основы психодиагностики, немедицинской психотерапии и психологического консультирования; под ред. А. А. Бодалева и В. В. Столина. – М.: МГУ, 1987. – С. 221-227.
7. Яньшин П.В. Психосемантика цвета / П.В. Яньшин. – СПб.: Изд-во «Речь», 2006. – 368 с.
8. Birren F. Color psychology and color therapy: A factual study of the influence of color on human life / F. Birren. N.Y., 1961. – 302 p.

Анотація

Максименко Ю. Б., Корбан Ю. В. Психоемоційність особистості: деякі аспекти вивчення. – Стаття.

У статті розглядається можливість подання характеристик колірної хвилі її поляризаційними параметрами на поверхні сфери, які дозволяють встановити психологічні особливості впливу кольору на емоційний стан особистості.

Ключові слова: колірні характеристики, поляризаційні параметри, емоційний стан, вплив кольору, сфера, еліпсометр.

Аннотация

Максименко Ю. Б., Корбан Ю. В. Психоэмоциональность личности: некоторые аспекты изучения. – Статья.

В статье рассматривается возможность представления характеристик цветовой волны ее поляризационными параметрами на поверхности сферы, которые позволяют установить психологические особенности влияния цвета на эмоциональное состояние личности.

Ключевые слова: цветовые характеристики, поляризационные параметры, эмоциональное состояние, влияние цвета, сфера, эллипсомер.

Summary

Maksimenko Yu. B., Corban Yu. V. Psihoemotionality of personality: some aspects of the study. – Article.

In the article the possibility of presenting the characteristics of the color wave its polarization parameters on the surface of the sphere, which allow to establish the psychological features of influence of color on emotional state of the individual.

Key words: color characteristics, polarization parameters, emotional state, influence of color, sphere, ellipsometer.

УДК 159.92:355.01

О. А. Панченко
доктор медицинских наук, профессор,
заслуженный врач Украины

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ В УСЛОВИЯХ ГРАЖДАНСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ

Постановка проблемы. Психоэмоциональный стресс представляет серьезную опасность для современного поколения людей. Постоянно нарастающие психоэмоциональные нагрузки на человека возникают как следствие научно-технического прогресса, техногенных и экологических катастроф, военных конфликтов. Это порождает ряд негативных сдвигов в состоянии здоровья нации, среди которых одним из наиболее значимых является рост количества дезадаптивных психических состояний, возникающих как неблагоприятный механизм компенсации нервно-психического напряжения и вариант хронизации различных постстрессовых расстройств. В украинском обществе существуют особенно уязвимые к действию психосоциальных стресс-факторов контингенты, среди которых особое место занимает население в зоне проведения АТО. Одним из самых проблемных является посттравматическое стрессовое расстройство (далее – ПТСР), поэтому важно исследование этого заболевания, динамики психической деятельности пациентов с ПТСР, а также особенностей и методов психотерапии ПТСР у гражданского населения в зоне проведения АТО.

Анализ последних исследований и публикаций. Изучение психосоциальных и медико-психологических воздействий на человека экстремальных факторов военного времени или различных техногенных и природных катастроф, получивших название посттравматических стрессовых расстройств, продолжает оставаться актуальным. Это связано с распространенностью ПТСР как среди участников военных действий, так и среди населения, проживающего в зоне АТО. Исследования, проведенные спустя 30 лет после Второй мировой войны, показали, что ПТСР составляет от 10 до 50% всех медицинских последствий участия в войне. Им по-прежнему страдают 29–45% ветеранов. [7]. Обследования переселенцев, проведенных в Косово (А. Eytanetal, 2004) показали, что ПТСР составляют 23,5%. Был отмечен кумулятивный эффект травмирующих событий: чем большее их количество личность переживала, тем выше был риск развития ПТСР [9].

Систематическое изучение особенностей ПТСР в отечественной науке началось в 80-е годы в связи с ликвидацией последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС (Александровский Ю.А., Румянцева Г.М., Краснов В.М., Моляко В.А., Кутько И.И., Панченко О.А., Напреенко А.К., Нягу А.И., Табачников С.И., Тарабрина Н.В., Шестопалова Л.Ф., Яковенко С.И.) [2, 3, 4, 5]. Однако малоисследованными пока что оста-

ются участники боевых действий в современных локальных конфликтах и население, проживающее в зоне АТО.

Цель статьи – исследовать психологические вызовы на примере наблюдения и лечения пациентов с ПТСР в условиях гражданского противостояния.

Материалы исследования. В 2014–2017 гг. в Государственном учреждении «Научно-практический медицинский реабилитационно-диагностический центр» (далее – Центр) проводилось обследование жителей региона с целью диагностики постстрессовых и посттравматических стрессовых расстройств.

В исследовании принимало участие взрослое население, проживающее в зоне военного конфликта – 3017 человек, среди которых 46,9% обследованных считают себя непосредственными свидетелями боевых действий; внутренне перемещенные лица составили 12,2%.

Результаты исследования. С точки зрения влияния на деятельность человека эмоции делятся на 2 вида: стенические и астенические. К стеническим (или «гиперстеническим») эмоциям относятся: тревога, эйфория, гнев, мания. К числу «астенических» относятся: апатия, печаль, страх, тоска.

У большинства испытуемых (январь 2017 года) преобладает чувство тревоги (61,3%). Чувство страха испытывают 28,1%. Состояния отчаяния (27,4%) и уныния (21,3%) у каждого четвертого и пятого испытуемого. Также диагностированы чувства беспомощности – 31,2%, раздражения – 36,4% и безразличия – 8,9% (рис. 1).

Пострадавшими морально себя считают 70,1% респондентов, а материально – 40,2%.

В ходе обследования у 416 человек (13,8%) было выявлено посттравматическое стрессовое расстройство, у 1010 человек (33,5%) – отдельные признаки посттравматического стрессового расстройства.

В соответствии с запросами сегодняшнего дня учеными Центра разработана система реабилитации пациентов с ПТСР, которая включает комплексную диагностику, лечение, реабилитацию и абилитацию с оценкой эффективности проводимых мероприятий, а также мероприятия, направленные на психопрофилактику.

Согласно разработанному маршруту (рис. 2) пациенты проходят все этапы оказания высококвалифицированной специализированной помощи.

В регистратуре медрегистратор оформляет карту амбулаторного больного на каждого па-

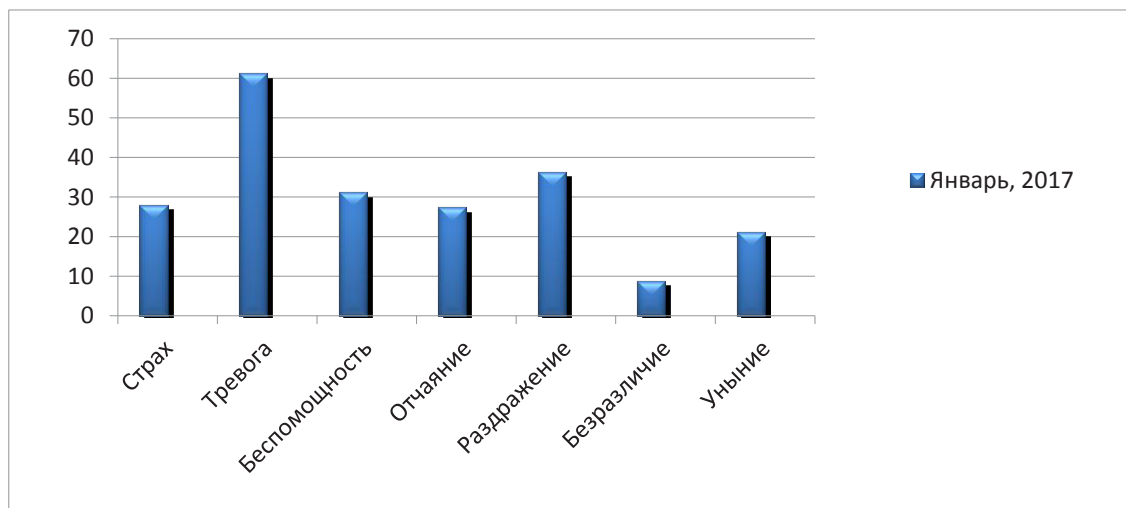

Рис. 1. Эмоциональное состояние жителей в зоне АТО

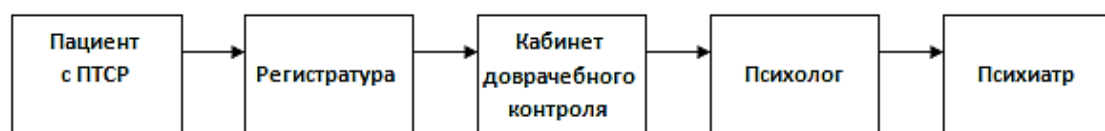

Рис. 2 Маршрут пациента с ПТСР

пациента, который обращается за медицинской помощью с последующим направлением в кабинет доврачебного контроля. В кабинете доврачебного контроля осуществляется мониторинг всех обращающихся за помощью, проводится измерение артериального давления и число сердцебиений, пациент получает направление на консультацию психолога отделения медицинской и социальной психологии. Психолог проводит скрининговое психодиагностическое исследование с целью выявления особенностей эмоционального состояния и определения «группы риска» по ПТСР. В случае выявления отдельных признаков ПТСР психолог рекомендует консультацию психиатра (психолог проводит обследование в начале и в конце курса лечения с целью выявления динамики психического состояния). Психиатр назначает терапию согласно разработанной программе многокомпонентного лечения и реабилитации пациентов с ПТСР, включающую фармакотерапию, психотерапию, физиотерапию и физическую реабилитацию.

Многокомпонентная модель лечения предусматривает взаимодействие группы специалистов различного профиля (врача-психиатра, врача-невропатолога, врача-кардиолога, психолога, врача-психотерапевта, врача функциональной диагностики, медицинской сестры, вспомогательного персонала, необходимых консультантов). В этой модели применяли травма-ориентированный подход.

Основным методом лечения посттравматических нарушений является когнитивно-пове-

денческая терапия. Проводится также психодинамическая психотерапия, десенсибилизация посредством движения глаз и репроцессинг (ДДГР), групповая психотерапия, психодрама, гештальт-терапия, арома-, арттерапия, гипнопсихотерапия.

Цель психотерапии пациентов с ПТСР в освобождении от навязчивых воспоминаний о травмирующем событии и интерпретации последующих эмоциональных переживаний как напоминаний о травме, а также в том, чтобы пациент мог активно и адекватно включиться в настоящее. Для этого ему нужно вновь восстановить контроль над эмоциональными переживаниями, найти происшедшему травматическому событию нишу в общей временной перспективе своей жизни и жизненном сценарии. Ведущая стратегия терапии пациента с ПТСР – интеграция того чуждого, ужасного, неприемлемого и непостижимого, что с ним произошло, в его представление о себе (образ «Я») (Ducey C.P., Vander Kolk B.A., 1989).

В работе с обследуемым контингентом психологи руководствуются основными критериями ПТСР:

- 1) перенесенное стрессовое состояние;
- 2) частые воспоминания об угрожающих жизни ситуациях, «вина за выживание» перед погибшими и их родственниками, сновидения с кошмарными сценами пережитого;
- 3) ослабление контактов с окружающими, избегание эмоциональных нагрузок;
- 4) неврастенические расстройства с преобладанием повышенной раздражительности, нару-

шения концентрации внимания, «тонуса функционирования»;

5) стигматизация отдельных патохарактерологических симптомов, формирование психопатии с эпизодами антисоциального поведения.

Лечение ПТСР психотерапевтическими методами является важной составляющей коррекционных мероприятий, так как необходимо провести реинтеграцию нарушений психической деятельности.

Психокоррекция нацелена на создание новой когнитивной схемы жизнедеятельности, эмоциональную переработку психотравмы, реконструкцию ощущения самооценности.

Задачей психотерапевтического лечения пациентов с ПТСР является помощь в поисках места пережитой психотравмы в истории личной жизни. Для этого необходимо провести детальный анализ с целью выведения на осознаваемый уровень всех подробностей психотравмы и освобождения от травматических переживаний, а именно – вернуть в представление о существующем мире пациента гармоничность и справедливость, найти перспективы и цели для дальнейшего существования.

Для составления концепции лечения применяют фазную модель психотерапии. На первой фазе пациенту предоставляют поддержку, создается чувство безопасности. На следующей фазе – подробный анализ травмирующих событий и работа с этим материалом. И на третьей фазе – работа с пациентом для реинтеграции его личности, возобновление отношений с близкими и взаимодействие с социумом.

Для лечения ПТСР применяем как индивидуальную, так и групповую психотерапию. Пациенты с ПТСР страдают эмоциональной неустойчивостью, следовательно, составление индивидуального плана психотерапии является наиболее значимым в работе с ними. Групповая психотерапия, в сравнении с индивидуальной психотерапией, имеет более четкую структуру и требует строгого выполнения определенных рекомендаций.

Групповая терапия рекомендуется как потенциально эффективная для лечения ПТСР. Пациенты чрезвычайно эмоционально непостоянны, поэтому разработка всеобъемлющего, индивидуального и эффективного плана реабилитации имеет исключительную важность.

Групповая терапия является наиболее используемым видом терапии для пациентов, перенесших травматические события. Она сочетается с различными видами индивидуальной терапии.

Показания для групповой психотерапии:

1. Возможность изменить индивидуальное расписание пациентов.

2. Способность к доверительному отношению к участникам группы.

3. Опыт участия в групповых тренингах.

4. Окончание подготовительного курса индивидуальной терапии.

5. Отсутствие суицидальных намерений или намерений убийства.

6. Травматический опыт подобен опыту других членов группы.

7. Сходство с другими членами группы по половому и этническому признакам, а также по сексуальной ориентации.

8. Соблюдение правил групповой конфиденциальности.

9. Отсутствие паранойяльных и социопатических черт.

10. Стабильность жизненных обстоятельств.

С целью проверки эффективности лечения спустя 6 месяцев проводится оценка психического состояния пациентов (стандартизированное психиатрическое интервью). В результате исследования психической сферы (познавательной, эмоциональной, поведенческой) была установлена динамика (рис. 3). Как следует из рисунка, наблюдается тенденция к улучшению состояния пациентов (результаты первичного обследования и через 6 месяцев):

– обсессивно-компульсивный синдром: 53,3 – 20%;

– тревожный синдром: 66,7 – 40%;

– депрессивный синдром: 40 – 20%;

– фобический синдром: 60 – 40%;

– диссомнии: 60 – 33,3%;

– психопатоподобный синдром: 66,7 – 53,4%;

– вегетативные нарушения: 73,3 – 40%;

– когнитивные нарушения – 80 – 53,4%.

Перспективными фундаментальными исследованиями психологии лиц с постстрессовыми расстройствами является применение экстремальной аэрокриотерапии по авторской методике О.А. Панченко (патент Украины на полезную модель № 91816 от 10.07.2014 года) для обеспечения повышения эффективности реабилитационных мероприятий. Параметры исследования: температура в криокамере – 110 С°, оценка динамики психоэмоциональных состояний через диагностику эндорфинов и гормонов стресса (адреналин, норадреналин, кортизол, тестостерон), что позволит модернизировать научные подходы к современным вызовам человечества.

Выводы. В результате обследования 3017 человек, проживающих в зоне АТО, были выявлены отдельные признаки ПТСР у 1010 человек (33,5%) и ПТСР у 416 человек (13,8%). Полученные данные свидетельствуют об актуальности данной проблемы и разработки соответствующих медико-психологических мероприятий.

Представленная модель психологического сопровождения пациентов с ПТСР в зоне проведения АТО дает возможность унифицировать подходы психиатров и психологов.

Разработанный психодиагностический комплекс позволяет оценить степень тяжести психических расстройств пациентов, подобрать адекватные методы психокоррекции, проанализировать эффективность психокоррекционных мероприятий.

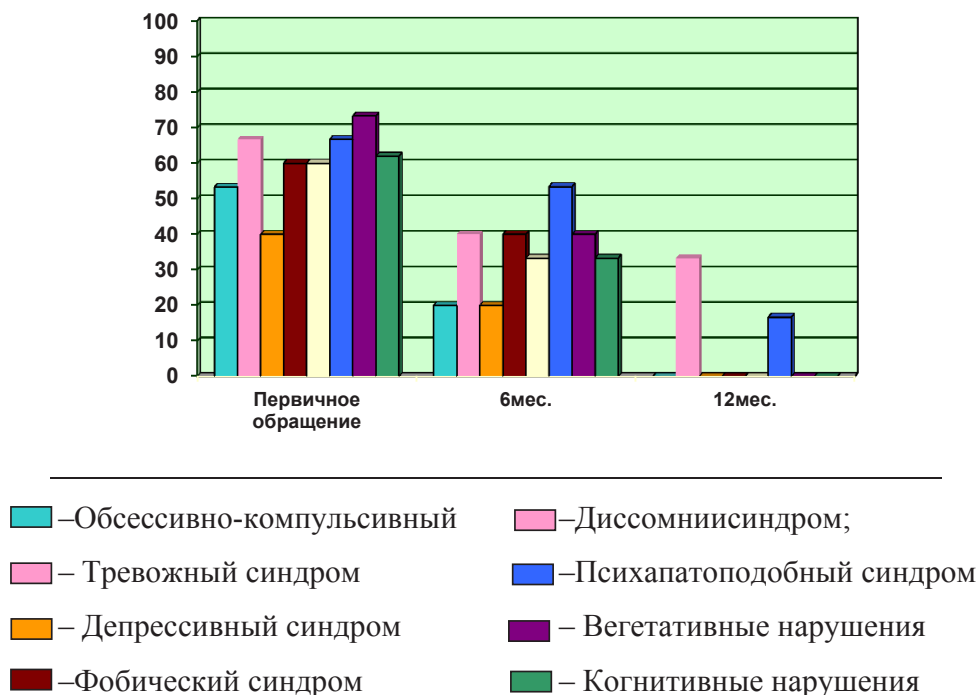

Рис. 3. Динамика изменений психических нарушений пациентов с ПТСР

Положительная динамика изменений психических нарушений у гражданского населения в зоне АТО в результате реабилитационных мероприятий по истечении шести месяцев свидетельствует об эффективности разработанных и апробированных медико-психологических мероприятий.

Литература

1. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства: [учебное пособие] / Ю.А. Александровский. – М. : Медицина, 2000. – 496 с.
2. Кутько І.І. Особистість в екстремальній ситуації: соціально-стресові розлади / І.І. Кутько, О.А. Панченко, Г.С. Рачкаускас, А.Н. Ліньов // Міжнародний психіатричний, психотерапевтичний та психоаналітичний журнал. – 2014. – Т. 7, № 4 (26). – С. 19-23.
3. Панченко О.А. Социально-стрессовые расстройства: мирное население в эпицентре военных действий / О.А. Панченко, И.И. Кутько, Н.А. Заичева // Новости медицины и фармации. – № 15 (509). – 2014. – С. 6.
4. Шестопалова Л.Ф. Клинико-психологическое исследование факторов и условий формирования посттравматических стрессовых расстройств у лиц, переживших экстремальные события // Український Вісник психоневрології. – 2002. – Т. 10, вип. 2 (31). – С. 158-159.
5. Эффективная терапия посттравматического стрессового расстройства. / Под ред. Эдны Б. Фoa, Теренса М. Кина, Метью Дж. Фридмана. – М. : «Когито-Центр», 2005.
6. Course of Posttraumatic Stress Disorder 40 Years After the Vietnam War Findings from the National Vietnam Veterans Longitudinal Study / C. R. Marmar, W. Schlenger, C. Henn-Haase [et al.] // JAMA Psychiatry. – 2015. – Vol. 72 (9). – P. 875-881.
7. Armfield, F. Preventing post-traumatic stress disorder resulting from military operations / F. Armfield // Military Medicine. – 1994. – Vol. 159. – № 12. – P. 739-746.
8. Баева И.А. Психология безопасности: теоретическая основа практической помощи человеку в экстремальной ситуации / И.А. Баева // Журнал практического психолога. – 2008. – № 4. – С. 8-26.

Аннотация

Панченко О. А. Психологические вызовы в условиях гражданского противостояния. – Статья.

В статье приведены результаты психодиагностического исследования постстрессовых и посттравматических стрессовых расстройств (ПТСР) у взрослого населения, проживающего в зоне проведения антитеррористической операции (АТО). В исследовании приняли участие 3017 человек – 46,9% обследованных считают себя непосредственными свидетелями боевых действий, внутренне перемещенные лица составили 12,2%. В ходе обследования у 416 человек (13,8%) было выявлено посттравматическое стрессовое расстройство, у 1010 (33,5%) – отдельные признаки посттравматического стрессового расстройства. Представлена система психологического сопровождения пациентов как с ПТСР, так и с отдельными признаками ПТСР в зоне проведения АТО. Разработан психодиагностический комплекс, позволяющий оценить степень тяжести психических расстройств па-

циентов, подобрать адекватные методы психокоррекции, проанализировать эффективность реабилитационных мероприятий. Психотерапия при ПТСР способствует образованию новой когнитивной схемы жизнедеятельности, эмоциональной переоценки травматического опыта, восстановлению ощущения ценности собственной личности, обретению ценности бытия.

Ключевые слова: постстрессовое расстройство, посттравматическое стрессовое расстройство, психодиагностический комплекс, психокоррекция, зона АТО, психотерапия, реабилитация.

Анотація

Панченко О. А. Психологічні виклики в умовах громадського протистояння. – Стаття.

У статті наведено результати психодіагностичного дослідження постстресових та посттравматичних стресових розладів (ПТСР) у дорослого населення, яке проживає в зоні проведення антитерористичної операції (АТО). У дослідженні брало участь 3017 осіб, в тому числі 46,9% обстежених вважають себе безпосередніми свідками бойових дій, внутрішньо переміщені особи склали 12,2%. В ході обстеження у 416 осіб (13,8%) було виявлено посттравматичний стресовий розлад, у 1010 осіб (33,5%) – окремі ознаки посттравматичного стресового розладу. Представлена система психологічного супроводу пацієнтів як із ПТСР, так і з окремими ознаками ПТСР в зоні проведення АТО. Розроблено психодіагностичний комплекс, що дозволяє оцінити ступінь тяжкості психічного стану пацієнтів, підібрати адекватні методи психокорекції, проаналізувати ефективність реабілітаційних заходів. Психотерапія при ПТСР сприяє утворенню нової когнітивної

схеми життєдіяльності, емоційну переоцінку травматичного досвіду, відновленню відчуття цінності власної особистості, набуття цінності буття.

Ключові слова: постстресовий розлад, посттравматичний стресовий розлад, психодіагностичний комплекс, психокорекція, зона АТО, психотерапія, реабілітація.

Summary

Panchenko O. A. Psychological calls in the conditions of civil opposition. – Article.

The article deals with the results of poststress disorder and psychodiagnostic study of post-traumatic stress disorder (PTSD) in the adult population living in the zone of anti-terrorist operation (ATO). The study involved 3017 people, including 46.9% of the surveyed consider themselves direct witnesses of hostilities, internally displaced persons amounted to 12.2%. In the survey, 416 people (13.8%) showed post-traumatic stress disorder, in 1010 (33.5%) – some signs of post-traumatic stress disorder. The article presents a system of psychological support of patients with PTSD and with some signs of PTSD. The psychodiagnostic complex is introduced, allowing to determine the heaviness of the mental state, to choose the appropriate methods of rehabilitation, analyze the effectiveness of psychotherapy intervention. Psychotherapy for PTSD contributes to the formation of a new cognitive scheme of life, emotional reassessment of the traumatic experience, the restoration of a sense of value of self, gaining a sense of the value of life.

Keywords: poststress disorder, posttraumatic stress disorder, psychodiagnostic complex, psycho-correction, zone of ATO, psychotherapy, area of anti-terrorist operation, rehabilitation.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 316.61-058.56

О. А. Каретная
кандидат политических наук, доцент,
доцент кафедры социологии и психологии
Национального университета «Одесская юридическая академия»

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ОРИЕНТАЦИИ ОСУЖДЕННЫХ

Перед современным обществом, в том числе и украинским, стоит много вопросов, среди которых особого внимания заслуживает вопрос психологических и правовых ориентаций осужденных. Исследование данной проблемы позволит рассмотреть особенности возникновения, развития, коррекции негативных психологических состояний у осужденных в период адаптации к условиям исправительного учреждения.

Среди авторов, занимающихся исследованием адаптации осужденных к условиям отбывания наказания, можно отметить М.Н. Гернета, А.Д. Глоточкина, В.Ф. Пирожкова, В.А. Елеонского, А.И. Ушатикова и др.

Целью данной статьи является анализ и выявление особенностей психологических и правовых ориентаций осужденных в современных условиях.

Ни для кого не является секретом тот факт, что криминогенная ситуация в Украине, к сожалению, остается на высоком уровне. А ведь объективной оценкой действий правоохранительных органов является наличие доверия к ним со стороны законопослушной части общества. Даже многочисленные отчеты в прессе о раскрытии преступлений не могут помочь добиться уважения простого обывателя к полиции и правоохранительной системе хотя бы потому, что рост преступности, даже при наличии высокого процента раскрываемости, вызывает страх населения перед преступностью вообще, ее всеисильностью, которую не удастся искоренить никакими репрессивными методами.

Для того чтобы побеждать противника, необходимо проникнуть в его мысли, изучить его поведение, тактику и стратегию. Но сделать это без соответствующих знаний, без опоры на теорию и практику современной социологической и психологической науки просто нереально – ведь большинство лиц, занимающихся уголовно преступными деяниями, это прекрасно понимает. Одним из наиболее действенных методов, позволяющих проникнуть в мысли потенциального преступника, а значит, и попытаться предотвратить преступление, является проведение оценки криминологической характеристики осужденных, уже отбывающих наказание в виде лишения свободы. Таким образом, изучение психологического портрета преступника на основе

криминологической оценки его поведения помогает выявить первопричины и мотивы, толкнувшие человека за черту закона и сформировавшиеся у него еще на ранней стадии подготовки преступления. А это значит, что появляется шанс выработать, так сказать, "иммунитет" для тех людей, которые еще не связали свою жизнь с преступным миром, но уже начали пытаться повторить судьбу своих криминальных предшественников.

Следует отметить, что особенно важным является выявление на ранней стадии наличия отклонений психологического характера у осужденных, т.к. это обязательно должно учитываться при отбывании последними вынесенных наказаний. Даже самое суровое наказание не должно убить в человеке личность и желание возвратиться к нормальной полноценной жизни, сломленного человека принципиально невозможно социализировать, что безусловно, приведет его к отторжению от общества, еще более расширит пропасть, отделяющую его от нравственного выздоровления, и неминуемо толкнет назад в преступную среду или приведет к суициду. И государство, вместо перевоспитавшегося и востребованного обществом полноправного гражданина, получит морально деградировавшего субъекта, еще больше усугубив его нравственное падение.

Каждый человек, оказавшись в новых условиях, пытается приспособиться к ним. В результате познания вновь образовавшейся окружающей среды у него вырабатываются психические механизмы для взаимодействия с ней. Иными словами, человек, живя в той или иной среде, находится в определенном психическом состоянии [1, с. 210-211].

Связи между правосознанием и психическим состоянием преследуют две цели:

- интерес к установлению корреляции правового сознания с иными компонентами личности;
- установление связи имеет практическое значение.

Допустим, что осужденный твердо решил следовать предписаниям формальных правовых требований или указаниям неформальных норм поведения. Также можно предположить, что такого рода ориентация совпадает с убеждениями в справедливости этих требований. Поэтому он

будет испытывать чувство внутреннего психического комфорта, несмотря на те тяготы, которые могут выпасть на его долю на новом пути. Если это так и будет, то переориентация осужденных, порвавших с групповой моралью, будет опираться на чувство удовлетворения, покоя, которые реально смогут облегчить им существование. И наконец, психическое состояние поддается измерению и поэтому, в случае тесной связи ориентации с состояниями, может служить своеобразными показателями в процессе исправления и перевоспитания.

В местах лишения свободы осужденным лицам очень часто присущи страх, тревога, чувство собственной неполноценности, эмоциональная неустойчивость. Все это связано с изоляцией от общества, спецификой жизни в замкнутом коллективе, отсутствием возможности в удовлетворении ряда потребностей. Многие психические состояния, которые являются нежелательными в силу устойчивости к разрушительному воздействию на психику, вызваны тщательной регламентацией поведения.

Психологи, оценивая влияние социального контроля на личность, утверждают, что росту его «разрешающих возможностей» сопутствует возникновение личностного дискомфорта, состояния апатии, скуки, бессмысленности, а также последующих фрустраций и страхов, находящихся выражение в различного рода психологических «уходах»: пьянстве, половой распущенности, наркомании, самоубийствах, иногда в немотивированных проступках и преступлениях.

Чем тщательнее регламентация поведения, чем шире охватывает она все сферы жизнедеятельности человека, тем больше опасений у него за безопасность собственного существования. Такое утверждение не парадоксально. Уверенность в себе самом, в своих силах, которое придает человеку чувство безопасности, основано на том, что любое препятствие будет преодолено или всегда есть какая-то возможность избежать встречи с ним. Если же препятствие непреодолимо, если невозможно жить иначе, как подчинившись ему, то любая перемена в существующих порядках воспринимается как опасность, ибо неизвестно, что она за собой повлечёт.

Жесткая регламентация страшна тем, что она заставляет человека не бояться правил, ведь к любым требованиям можно приспособиться. Она страшна тем, что заставляет человека бояться изменений, разрушает его естественную активность.

Неформальная нормативная система помогает, казалось бы, тем, что устанавливает еще более жестокий порядок, определяя каждому осужденному четкое и постоянное место в структуре отношений. Тем самым она снимает неопределенность, способствуя снижению нежелательных психических состояний. Но, устанавливая еще более тесные рамки, жесткие ролевые предписания, неформальная система норм еще боль-

ше разрушает активность личности. Поэтому она является аморальной, так как противостоит закономерной тенденции развития общества и человека.

В условиях жесткой регламентации поведения, когда сужен маневр при возможной встрече с препятствием, развиваются такие качества, как подозрительность и недоверчивость. В то же время осужденный живет в постоянном окружении людей, каждый из которых находится под влиянием негативных психических состояний. Нарушение запрета может произойти не только по его вине, но и оттого, что кто-то подтолкнул его к нарушениям или неправильно истолковал его слова, что создало конфликтную ситуацию, или даже сознательно оговорил. Поэтому осужденному необходимо не только постоянно следить за собственным поведением, но и контролировать свои контакты. В этом случае боязнь изменений приобретает формулу простого правила: «Чтобы не ждать неприятностей от окружающих в результате общения с ними, лучше от них вообще ничего не ожидать, избегая контактов [2, с. 190].

Кроме того, осужденные существуют в условиях функционирования в двух нормативных системах: официально – в правовой и неофициально – в неформальной. Зачастую одни требования противоречат другим, это еще больше усиливает подозрительность и недоверчивость. Необходимость существования в обстановке, характеризующейся неопределенностью, которая чревата неожиданными конфликтами, отражается в одном из основных элементов субкультуры – языке. Осужденные пользуются жаргоном, многие понятия аморфны, расплывчаты, нередко двусмысленны. Смысл происходящего трудно понять без наблюдения за ситуацией или без знания внутренних отношений. Большое значение имеют различного рода недомолвки, намеки. Поэтому «техника» нормотворчества несовершенна еще и потому, что в процессе формулирования норм поведения приходится пользоваться понятиями с довольной туманностью для непосвященного содержанием.

Поскольку в условиях жесткой регламентации поведения стереотипы поведения быстро накладывают свой отпечаток в сознании, формируется «внутренняя цензура».

В связи с тем, что все осужденные обеспокоены примерно схожими заботами, печалются по поводу аналогичных событий, мечтают приблизительно об одном и том же, любопытство может иметь следующее объяснение: «Если человек расспрашивает меня о том, что ему самому должно быть известно, то, скорее всего, его интересует другое: нет ли у меня того, что могло бы ему принести выгоду?»

Среди осужденных бытует правило, суть которого сводится к тому, что желательно как можно больше знать о других, стремясь к тому, чтобы другие как можно меньше знали

о тебе. В условиях тотального контроля, когда нормопорядок имеет приоритетное значение, попытка выделиться из общей массы приобретает опасный характер для этого индивида. Такова особенность сознания, опыт которого показывает, что инициатива опасна там и тогда, где и когда ее оценка зависит от лиц, руководствующихся другими интересами, а исполнение даже явно не разрушает предписаний уже тем, что ответственность за результат несут другие, тогда как исполнитель может сослаться на правило.

В генетическом плане неформальные нормы поведения вторичны, так как некоторые из них возникли именно потому, что существует негативное психическое состояние и для того, чтобы как-то ограничивать проявление этих состояний. Правда, возникающие нормы поведения оказывают обратное влияние. Однако наличие обратных связей не отменяет их вторичности.

Негативное психическое состояние усиливается нередко перед выходом на свободу, когда все плохое вот-вот должно остаться позади. Это усиление вызвано так называемым эффектом избегания объекта. Оно возникает тогда, когда какое-либо событие ожидалось слишком долго и было слишком желанным, а поэтому предстоящая встреча с этим событием, которое, в силу огромной значимости и долгого томительного ожидания, превратилось в почти что сказочный образ, начинает скорее пугать, нежели привлекать.

Следовательно, негативные эмоции могут быть вызваны и положительными обстоятельствами. Условия жизнедеятельности в местах лишения свободы определены правовыми предписаниями. Осужденные хотели бы оказаться в иных условиях, для всех них наиважнейшей ценностью является свобода. Вполне естественно предположить, что они отрицательно относятся к наказанию, как к таковому, и тому, что за ним стоит. Но есть и смысл связывать негативное психическое состояние с состоянием правосознания осужденных, когда речь идет об его формировании в условиях изоляции от общества.

Для углубленного исследования правовой ориентации с психическим состоянием обычно используется набор психологических тестов, предназначенных для выявления склонности к физическому риску, а также ситуативной группы осужденных, разнесенных по разным группам в зависимости от полученных ответов. Обычно ставятся вопросы следующего характера:

1. Как вы оцениваете правила поведения, сложившиеся среди осужденных?
2. Как вы относитесь к требованиям режима отбывания наказания и правилам внутреннего распорядка?
3. Как, по вашему мнению, нужно вести себя в колонии, чтобы нормально жить и ладить с окружающими?

Так, например, осужденные, которые считают, что более правильным будет следование

нормам сообщества, отличаются большей личностной тревожностью, однако меньшей склонностью к риску отличаются и те осужденные, которые считают режим отбывания наказания полезным и обязательным для себя, так как он способен исправить [3, с. 31].

Трудно предположить, что большая тревожность и меньшая склонность к риску заставляет индивида прятаться под защиту группы неформальных норм поведения, так как группы и нормы сообщества требуют не меньшей активности и жестокости в экстремальных ситуациях.

Скорее сотрудничество с администрацией обеспечивает более эффективную защиту. Но и те осужденные, которые сотрудничают с администрацией, не отличаются от других свойствами, выявленными при помощи психологической методики.

Возможно, что эти отличия во многом сказываются недостатками методики исследования, связанными с некорректностью активного метода при сравнении группы, выделяются по результатам процессов самоорганизации, что не дает возможность обвинять данный метод в некорректности подхода.

Психическое состояние приобретает значимость лишь в контексте общественных отношений, субъектом которого является человек, и зависит от того, насколько ценны эти отношения для общества, социальных групп, ближайшего окружения и самого индивида.

Конечно, было бы практически полезным в характере и интенсивности психического состояния найти своеобразный аналог правосознания, однако отсутствие такой связи не должно обескураживать, так как это все-таки углубляет наши знания и помогает правильно определить место их приложения.

Выбор позиции для переориентации осужденного нужно связывать с деятельной ролью его сознания. Прививание групповой морали принуждает человека замыкаться в кругу себе подобных. Поэтому деятельная работа сознания при переориентации опирается на объективную закономерность развития общества, что делает ее перспективной. Иное дело, что она должна осуществляться при самой непосредственной помощи воспитателя и под их пристальным контролем. Очевидно и то, что психическое состояние имеет психофизиологическую поддержку. Поэтому одни легче решаются на смену позиции, а другие не могут преодолеть страх. Поскольку переориентация связана с изменениями в сознании содержания многих категорий нравственного толка, то одновременно объективно верным содержанием наполняется и правовое сознание. Этим создается основа для того, чтобы все элементы права в сознании индивида начали жить без противоречий.

Можно сделать вывод, что исследование психического состояния осужденных имеет существенное значение для организации всего процесса исправления преступника. Чуткое от-

ношение к внутреннему миру заключенного, и особенно к переживаниям, возникшим под влиянием самого факта лишения свободы, позволяет выработать психологически обоснованные меры по устранению некоторых негативных реакций и формированию положительных психических состояний, и тем самым сделать процесс исправления наиболее эффективным.

Литература

1. Антонян Ю.М. Преступное поведение и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин; Ин-т государства и права Рос. АН; Под ред. В. Н. Кудрявцева. – М.: Спарк, 1998. – 368 с.
2. Пирожков Б.Ф. Психологические основы перевоспитания осужденных в ВТК / Б.Ф. Пирожков. – К.: МАУП, 2000. – 198 с.
3. Ушатиков А.И. Основы психологической коррекции в ИТУ // А.И. Ушатиков, А.С. Новоселова, В.И. Серов / Бюллетень ГУИН Минюста РФ. – Рязань, 1996. – № 30. – 31 с.

Аннотация

Каретная О. А. Психологические и правовые ориентации осужденных. – Статья.

Статья посвящена изучению особенностей психологии осужденных, механизмам социальной адаптации, проявляемым в определенном комплексе психических состояний, поскольку длительное пребывание в тюремных условиях вызывает необратимые изменения в психике человека. В статье показано, что проблема психологической адаптации осужденных к условиям в местах лишения свободы имеет два аспекта: во-первых, человек не должен адаптироваться к условиям наказания, связанным с ограничениями жизни, аморальными межличностными отношениями, во-вторых, адаптация к любым условиям диктуется необходимостью выживания, способностью вызвать необратимые процессы деградации личности. В результате мы приходим к выводу: внимательное отношение к внутреннему миру заключенного, к переживаниям, возникшим под влиянием самого факта лишения свободы, позволяет выработать психологически обоснованные меры по устранению негативных реакций и формированию положительных психических состояний, что позволит сделать процесс исправления наиболее эффективным.

Ключевые слова: поведение, неформальные нормы, криминологическая характеристика, осужденные, психическое состояние.

Анотація

Каретна О. О. Психологічні та правові орієнтації засуджених. – Стаття.

Статтю присвячено вивченню особливостей психології засуджених, механізмам соціальної адаптації, що проявляється в певному комплексі психічних станів, оскільки тривале перебування в тюремних умовах викликає незворотні зміни в психіці людини. У статті показано, що проблема психологічної адаптації засуджених до умов у місцях позбавлення волі має два аспекти: по-перше, людина не повинна адаптуватися до умов покарання, пов'язаних з обмеженнями життя, аморальними міжособистісними відносинами, по-друге, адаптація до будь-яких умов диктується необхідністю виживання, здатністю викликати незворотні процеси деградації особистості. В результаті ми доходимо висновку: уважне ставлення до внутрішнього світу засудженого, до переживань, що виникли під впливом самого факту позбавлення волі, дозволяє виробити психологічно обґрунтовані заходи щодо усунення негативних і формування позитивних психічних станів, що дозволить зробити процес виправлення найбільш ефективним.

Ключові слова: криминологічна характеристика, засуджені, психічний стан, поведінка, неформальні норми.

Summary

Karetnaia O. A. Psychological and legal orientations of convicts. – Article.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the psychology of convicts, the mechanisms of social adaptation manifested in a certain complex of mental states, since long stay in prison conditions causes irreversible changes in the human psyche. In the article it is shown that the problem of psychological adaptation of convicts to conditions in places of deprivation of liberty has two aspects: first, a person should not adapt to the conditions of punishment related to life constraints, immoral interpersonal relations; secondly, adaptation to any conditions is dictated by the need Survival, ability to cause irreversible processes of personality degradation. As a result, we come to the conclusion that attentive attitude to the inner world of the prisoner, to the experiences that have arisen under the influence of the fact of deprivation of liberty, allows us to work out psychologically grounded measures to eliminate the negative and create positive mental states, which will make the process of correction the most effective.

Key words: criminological characteristics, convicts, mental state, behavior, informal norms.

УДК 159.9:34.01(477)

В. С. Медведєв*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ***О. А. Левенець***кандидат психологічних наук, доцент,
старший викладач кафедри психології охоронної діяльності
Інституту Управління державної охорони України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК СФЕРА РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ (ЧАСТИНА 2)

Структурно-психологічна характеристика злочинної діяльності дозволяє визначити її місце серед інших видів людської діяльності. Питання розвитку людини в діяльності піднімали багато дослідників. Серед них насамперед слід назвати К.О. Альбуханову-Славську, В.А. Бодрова, Е.Ф. Зеєра, Є.А. Клімова, Б.Ф. Ломова, А.К. Маркову, К.К. Платонова, В.Д. Шадрікова та ін. Проте вивчення літературних джерел засвідчує, що проблема потребує суттєвих уточнень і подальших розроблень з урахуванням новітніх наукових здобутків і вимог сьогодення.

За ознакою типу діяльності злочинна діяльність, як правило, не аматорська, а професійна. У цілому вона є своєрідним класом трудової діяльності (праці), що передбачає певну підготовку та кваліфікацію виконавців. Сферою злочинної діяльності є людські стосунки, що регламентуються правом. Загалом злочинна діяльність спрямована на незаконне привласнення матеріальних і духовних цінностей, меншою мірою – на їх незаконне виробництво й збут і обслуговування такого виробництва. Злочинна діяльність передбачає знання та використання різноманітної, зокрема спеціальної й таємної інформації. Одночасно це складна практично-інтелектуальна діяльність зі специфічною активністю та відповідальністю її суб'єктів. У ній поєднується управлінський, виконавчий, обслуговуючий елементи праці, конкретне співвідношення яких зумовлюється спеціалізацією, окремими завданнями та виконуваними ролями.

У першій частині нашої статті було встановлено, що структурними елементами злочинної діяльності є такі: мотивація та мотив злочинної діяльності; формування мети злочинної діяльності; прийняття рішення про скоєння відповідної злочинної діяльності; засоби та способи здійснення злочинної діяльності; досягнення результатів і ставлення суб'єкта до них.

Розглянувши структуру злочинної діяльності в «горизонтальній» площині, перейдемо до її характеристики у «вертикальній» площині. Остання дає змогу виділити (як і в будь-якій діяльності) такі елементи, як дії та рухи. Дія – це відносно завершений акт (одиниця) діяльності, спрямований на вирішення поточної задачі, досягнення тактичної цілі. Дії можуть

бути предметними (зовнішніми) і розумовими (внутрішніми). У юридичному плані суттєвим є розрізнення простої (елементарної) і складної дії. Остання являє собою закінчений цикл узгоджених між собою предметних і розумових дій. У такому контексті злочинна діяльність – це сукупність умисних складних дій, які поєднують у собі в різних співвідношеннях елементарні предметні та розумові дії.

Важливо підкреслити, що не всі ці дії можуть кваліфікуватися як власне злочинне діяння. Це означає, що злочинна діяльність включає в себе не тільки злочини, а й різні форми передкримінальної та післякримінальної активності (задум, планування, розроблення алібі, витрата коштів і майна, отриманих злочинним шляхом, і т. ін.).

Предметні дії спрямовані на речі, людей, явища зовнішнього світу. Розумові дії полягають у сприйнятті, пам'яті, мисленні, уявному оперуванні образами, поняттями, числами тощо.

Предметна діяльність складається з психомоторних рухів, а розумова – з операцій. Рух – це максимально конкретний (вихідний) акт тілесно-мускульної активності людини. У контексті злочинних дій важливими характеристиками рухів є сила, швидкість, тривалість, точність, ритмічність, координованість. Особливе значення для окремих видів злочинної діяльності мають так звані мимовільні рухи, зокрема тремор (здрігання пальців рук). Вони є суттєвою перешкодою для злочинної діяльності картярських шулерів, кишенькових злодіїв, валютних «кидал».

За ознакою доцільності рухи, що здійснюються під час злочинної діяльності, поділяються на основні, поправочні, допоміжні, зайві, помилкові, нештатні.

Основні рухи – це такі, які є мінімально достатніми для досягнення цілі злочинної дії.

Поправочні рухи уточнюють основні щодо відхилень від «заданих» параметрів виконання дії.

Допоміжні рухи – такі, що безпосередньо не стосуються основного завдання, але необхідні як додаткові для нього.

Зайві рухи – ті, що заважають основним рухам.

Помилкові рухи – такі, що виконуються замість правильних рухів.

Нештатні рухи – додаткові рухи, необхідні для ліквідації наслідків неочікуваної, раптової ситуації.

Виконання рухів безперервно контролюється та корегується шляхом співставлення їх результатів із метою дії.

Як уже зазначалося, розгляд злочинної діяльності у «вертикальній» площині дозволяє встановити психологічний зміст злочинного професіоналізму як сукупності умінь і навичок.

У минулому більшість правопорушників вважалася людьми імпульсивними, малоосвіченими, нерозбірливими й безпринципними. Але багато злочинців мають складний набір когнітивних інструментів, що складаються з розвинутих умінь і навичок. Деякі злочини можуть бути вчинені тільки за наявності конкретних знань, наприклад, злочини, пов'язані з високими технологіями або просто з керуванням і експлуатацією техніки. Так, злочини у сфері комп'ютерної інформації під силу тільки тим, хто має відповідні знання та вміння. Отже, якщо ми тішимо себе надією навчитися запобігати злочинам у майбутньому, нам слід визнати за злочинцями особливі вміння й навички.

Установлено, що розвиток і функціонування вміння забезпечується спільною узгодженою роботою структурних елементів психіки суб'єкта, які піддаються впливу з боку зовнішнього середовища. Кожний такий елемент має складну організацію й виконує специфічну функцію в структурі вміння та діяльності в цілому. Структура професійного вміння ізоморфна структурі діяльності, в яку воно включене, і є основним засобом її здійснення. До структурних компонентів професійних умінь належать пізнавальні, регулятивні, інструментальні та програмуючі складники. Психологічні складники професійних умінь взаємодіють, але кожний із них може бути провідним залежно від специфіки діяльності [3]. У зв'язку з тим, що формування умінь і навичок – це цілісний процес, їх закріплення на різних рівнях пояснює розвиток умінь від простих до складних. У процесі життєдіяльності в людини відбувається накопичення алгоритмів виконання певних дій, а отже, утворюється численний набір різноманітних умінь і навичок [4].

Уміння співвідносяться з навичками так само, як і програма дій із їх безпосередньою реалізацією. Професійні вміння ширші за професійні навички, вони передбачають різні варіанти реалізації дій. Один із можливих варіантів здійснення дій, який виявляється оптимальним, поступово закріплюється, автоматизується та стає навиком. Важлива роль професійного злочинного навику полягає в тому, що він неможливо розвантажує свідомість від постійного регулювання окремих дій і рухів. Таким чином, навик як компонент злочинної діяльності являє собою найбільш ефективну для досягнення кін-

цевої мети чи поточної задачі послідовність дій і рухів.

Уміння як компонент злочинної діяльності полягає в психологічній готовності й спроможності успішно здійснювати таку діяльність на основі відповідних знань і навичок. Наприклад, кишеньковий злочин може вчинятися за допомогою різних комбінацій психомоторних дій і рухів – шляхом розрізання кишень чи сумок заточеною монетою, скальпелем та ін. (так звані «писаки»); шляхом витягування гаманця з кишень чи відкритої сумки за допомогою риболовного гачка чи відповідного саморобного пристрою (так звані «риболови»). Уміння шахрая переконливо спілкуватися, обдурити жертву за допомогою ворожіння, складається з різноманітних навичок: виділення потенційної жертви серед інших осіб за особливостями зовнішності та поведінки (сенсорно-перцептивний навик); повертання уваги жертви та вступ у первинний словесний контакт (мовно-моторний навик); посилення гіпноотичного впливу за допомогою тілесного контакту (прохання простягнути праву руку для ворожіння чи захоплення правої руки жертви) і зближення на інтимно-довірливу дистанцію (моторний навик).

Формування навичок злочинної діяльності здійснюється в 4 основні етапи.

Перший етап – попередній. На цьому етапі здійснюється вироблення програми навичок, розподіл окремих дій і рухів на елементарні складові частини, здійснюються пробні орієнтовні рухи, включаючи зайві та помилкові. Попередній етап характеризується надлишковою інформацією. Завдяки орієнтовним рухам із масиву різноманітної інформації відбирається та, що є необхідною для цієї дії.

Другий етап – аналітичний. На цьому етапі кожен рух виконується окремо, здійснюється чуттєвий аналіз сили, величини, тривалості кожного руху. На цій основі формуються окремі, але цілісні дії, зв'язки та залежності, наприклад, між руками, пальцями та фальшивими грошима (так звана «лялька» валютного «кидали»). Далі виникає можливість виконання дій у певній послідовності.

Третій етап – синтетичний. Окремі елементи дій поєднуються в єдиний ланцюжок, утворюється цілісне чуттєве поле. Регулятором дій починає виступати узагальнений образ, який включає в себе послідовність рухів, їх взаємозв'язок, підпорядкованість.

Четвертий етап – автоматизація. На ньому усуваються зайві рухи та надмірне м'язове напруження. Увага зміщується з процесу дії на її результат. Таке зміщення зумовлюється тим, що зоровий контроль за діями замінюється на внутрішньом'язовий (кінетичний) і дотиковий контроль. На цьому етапі з'являється можливість довільно регулювати темп дій, виникає ритм рухів.

Важливою умовою формування злочинних навичок є багаторазове осмислене повторення.

Наслідком багаторазових повторень є трансформація дій, які при цьому втрачають свідому цілеспрямованість, прийоми їх виконання автоматизуються, і дії перетворюються на навички. Гнучкість і адаптивність умінь забезпечуються зміною умов і ситуацій їх формування. У реальності суб'єкти злочинної діяльності намагаються підшукувати й створювати звичні, типові для себе ситуації й без крайньої необхідності не виходити за їх межі.

Для ілюстрації цих положень наведемо злочинну діяльність 20-річних киян Володимира К. та Владислава В. Перший помер у слідчому ізоляторі, а другий засуджений до довічного ув'язнення. Керуючись корисливим мотивом, хлопці вирішили розбійним шляхом отримувати легкові авто, убиваючи при цьому їхніх власників. Для набуття необхідної кваліфікації вони обирали жертвами поодиноких волоцюг, які перебували на залізничних вокзалах міста. Володимир і Владислав резонно вважали, що такі особи не зможуть чинити опір, а їх зникнення не приверне уваги. Протягом п'яти місяців злочинці убили п'ятьох літніх волоцюг, використовуючи ножі та револьвер «Наган», яким заволоділи теж шляхом убивства. Тіла жертв скидалися в річку Либідь. Надалі – серія «успішних» нападів на шістьох власників автомобілів і трьох власників квартир. І лише скоєння в нетверезому стані дорожньо-транспортної пригоди на автомобілі однієї з жертв поставило крапку в цій історії.

У випадках вимушеної тривалої перерви в діяльності, як правило, виникає деавтоматизація та подальше руйнування навичок. Ось чому досвідчені злочинці, перебуваючи в місцях позбавлення волі, усіляко намагаються підтримувати свою кваліфікацію й уникають роботи, яка негативно впливає на їх злочинні навички й уміння.

Злочинці-професіонали ретельно готують злочини, уміло вибирають місце, час і способи їх здійснення, конкретні об'єкти посягань, беруть за необхідності знаряддя злому й інші технічні засоби, використовуючи витончені прийоми контрнападу й маскування, систему умовних сигналів і багато інших елементів кримінального ремесла. Злочинний досвід включає також знання методів оперативно-розшукової діяльності, розкриття й розслідування злочинів, способів ухилення від відповідальності, уміння протистояти правоохоронним органам.

Кожна професійна злочинна діяльність постійно вдосконалюється в плані освоєння нових кримінальних способів і засобів. Потрібно мати на увазі, що деякі злочинці, особливо члени організованих злочинних груп і злочинних організацій (злочинних співтовариств), тривалий час безкарно вчиняють злочини. Серед цих осіб можуть бути й такі, які ніколи не притягувалися до кримінальної відповідальності, формально вони «чисті» перед законом.

Отже, злочинність як діяльність являє собою розмаїття конкретних злочинних діяльностей, які відрізняються одна від одної за такими озна-

ками, як об'єкт, засоби, умови, види та форми організації, ролі співучасників та ін. Спеціалізація є однією з передумов ефективності злочинної діяльності й дозволяє досягати високого рівня. У той же час вона має об'єктивні межі, що визначаються не тільки зовнішніми чинниками, а й психологічними та фізичними можливостями суб'єкта злочинної діяльності.

Для вчинення злочинів суб'єкт злочинної діяльності повинен мати певні знання, уміння, навички, а нерідко й риси характеру, що дозволяють іти на жорстокі та зухвалі дії. Як і під час будь-якого іншого виду діяльності, злочинці використовують досвід попередників і власний злочинний досвід. Це дозволяє їм, досягаючи поставлених цілей, нерідко залишатися безкарними й удосконалювати способи злочинної діяльності.

У зв'язку із цим своєрідного забарвлення набуває питання щодо так званих професійно важливих якостей (далі – ПВЯ) суб'єкта злочинної діяльності, які є як енергетичним, так і інструментальним забезпеченням умінь і навичок злочинця. Традиційно під ПВЯ розуміються певні психологічні (психофізіологічні, індивідуально-типологічні й ін.) характеристики людини, які виступають у формі якостей і є необхідною суб'єктивною умовою ефективного виконання професійної діяльності.

Розрізняють абсолютні та відносні ПВЯ. Наявність і певна розвиненість перших є обов'язковою умовою виконання діяльності й не може бути компенсована за рахунок інших якостей. Так, наприклад, для кишенькового злодія абсолютними ПВЯ є високорозвинена дотикова чутливість пальців і відсутність тремору (мимовільного здригання пальців і кисті руки). Для шахрая абсолютними ПВЯ є комунікабельність, артистичність (достовірне виконання злочинної ролі), уміння здійснювати цілеспрямований психологічний вплив. Відносні ПВЯ можуть бути частково чи повністю компенсовані за рахунок інших якостей і професійного досвіду. Так, зокрема, недостатня психологічна стійкість шахрая може бути компенсована за рахунок підвищеної обережності й антиципації (здатності до передбачення). Поряд із цим є так звані первинні (вихідні) і вторинні (інтегральні) ПВЯ. Останні формуються на основі первинних і поєднують їх у складні комплекси. Так, наприклад, предметна спостережливість квартирного злодія дозволяє йому відшукати приховані гроші та дорожчості за допомогою малопомітних побічних ознак. Така спостережливість спирається на чутливість зорового аналізатора, елементи пам'яті, окремі розумові дії.

Перелік професійно важливих якостей об'єднується в так звану психограму професії, на основі якої підбираються та готуються конкретні виконавці. Визначальною основою такої психограми є психофізіологічні, індивідуально-типологічні (особливості темпераменту та характеру), пізнавально-інтелектуальні, рефлексивні

(самопізнання, самооцінка, саморозвиток), комунікативні якості.

У характері людини традиційно вирізняються такі ознаки, як повнота, цілісність, індивідуальність, стабільність та інтенсивність прояву. До негативних рис характеру відносять агресивність, авантюризм, брехливість, бентежність, боягузтво, властолюбство, ворожість, жадібність, жорстокість, заздрість, зухвалість, збудливість, конфліктність, конформність, мстивість, пихатість, цинізм, чванливість тощо.

Із наведеного переліку чинне кримінальне законодавство бере до уваги, зокрема, жорстокість, легкодухність чи боягузтво, недбалість, зухвалість, цинізм.

Проілюструємо наведені вище положення розробленою нами психограмою кілера, який здійснює вбивства на замовлення. Виконавцю цієї діяльності повинні бути притаманні деякі якості та характеристики.

Психофізіологічні:

- урівноважений і рухливий тип нервової системи;

- гострий зір, глибинний і лінійний окомір;
- зорова дотикова та кінетична чутливість;
- зорово-моторна координація.

Пізнавальні, волеві та характерологічні:

- зосередженість, уважність, спостережливість, цілеспрямованість, рішучість, терплячість, самостійність;

- підвищена агресивність, схильність до виваженого ризику, педантизм, обережність, антиципація (здатність передбачати безпосередні та віддалені наслідки своєї діяльності).

Якості, що є результатом професійної підготовки:

- професійне володіння зброєю;
- тактичні навички щодо вибору, заняття та залишення позиції.

Принцип економічності (раціональності) проявляється в тому, що отримана в результаті злочинної діяльності користь не повинна бути меншою за витрати на підготовку й здійснення діяльності. Він також передбачає пошук, створення та використання найбільш раціональних і, що не менш важливо, «безпечних» технологій діяльності. Недарма є думка, що серед злочинців-професіоналів найбільша питома вага раціоналізаторів і винахідників порівняно з представниками офіційних професій.

Серед професійних злочинців є чіткий поділ праці на злодіїв, шахраїв, грабіжників, здирників та ін. Вони в основному дотримуються обраної спеціалізації, адже перехід до іншої діяльності вимагає абсолютно нових навичок і досвіду. Наприклад, «ведмежатники» не здійснюють інших злочинів, навіть перебуваючи в стані крайньої потреби. Перехід від однієї спеціалізації до іншої відбувається або через надзвичайні обставини, коли, наприклад, правоохоронні органи посилюють боротьбу з певною категорією злочинців, або під впливом авторитетів у злочинних групах. Наприклад, у наказовому порядку

вимагач стає грабіжником, а грабіжник – убивцею. Професійна злочинна діяльність відрізняється від іншої кримінальної діяльності тим, що виробляє в її учасника певні знання, практичні вміння та навички, іноді доведені до автоматизму, що забезпечують оптимальне досягнення мети при мінімальному ризику викриття.

Серед властивостей злочинців особливої уваги заслуговують такі, як характер і тривалість злочинної діяльності. Найбільше рецидивістів серед злодіїв, грабіжників, розбійників, членів злочинних організацій. Визначальна риса професійного злочинця – включеність у кримінальне середовище. Людина, що стає на шлях скоєння злочину у вигляді промислу, тим самим відмовляється від дотримання встановлених у суспільстві норм поведінки й освоює абсолютно нові норми, характерні саме для злочинного середовища. При цьому систематична злочинна діяльність зумовлює й певний спосіб життя, систему спілкування з усіма послідовниками. Професійні злочинці є прихильниками кримінальних традицій, звичаїв, корпоративних правил поведінки. Ці норми мають на меті підтримання певного «порядку» як у злочинному середовищі, так і в зовнішніх зв'язках, забезпечують верховенство злочинної еліти, служать засобом її самозбереження й самозахисту.

Ураховуючи викладене, слід зробити висновки, що злочинна діяльність – це специфічний спосіб самореалізації особистості, а також існування певної частини суспільства, процедура її життєзабезпечення. Сутність злочинної діяльності, як і діяльності в цілому, полягає в тому, що вона є складовою частиною сенсу буття людини. Адже особистість прагне опанувати таку діяльність, яка, задовольняючи матеріальні та духовні потреби, дає можливість, по-перше, застосувати свої знання, уміння та навички, по-друге, отримати задоволення від результату. Тому необхідним є дослідження злочинної діяльності як соціально-психологічного явища, і вивчати її слід поряд з іншими видами людської діяльності. Тільки так можна розробляти шляхи протидії цьому явищу, що відповідають дійсності. Розроблення досить ефективних заходів щодо зміни психіки осіб, які вчинили злочини, з перевиховання й виправлення також може бути здійснене тільки на основі виявлених закономірностей злочинної діяльності.

Література

1. Бахин В.П. Тактика преступников / В.П. Бахин // Тактические приемы противодействия преступников следствию. – К. : Изд-во Семенко Сергея, 2009. – 44 с.
2. Карпов Н.С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : [монографія] / Н.С. Карпов. – К. : Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 522 с.
3. Левенець О.А. Процес формування та рівні розвитку професійних умінь / О.А. Левенець // Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток: Тези II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 20 лютого 2009 р.) – Оде-

са : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2009. – С. 142–143.

4. Левенець О.А. Роль алгоритмів у формуванні професійних умінь / О.А. Левенець // Актуальні проблеми юридичної психології: тези доповіді науково-практичної конференції 29–30 вересня 2006 р. – К. : Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. – С. 58–60.

5. Медведєв В.С. Психологія злочинної діяльності : [навч. посіб.] / В.С. Медведєв. – К : Атіка, 2012. – 204 с.

6. Медведєв В.С. Організована злочинна діяльність як загроза національній безпеці України / В.С. Медведєв // Науковий вісник 2 (1) 2013. – Львів, ЛДУВС, – С. 109–117.

8. Суходольский Г.В. Основы психологической теории деятельности / Г.В. Суходольский. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та. – 1988. – 168 с.

Анотація

Медведєв В. С., Левенець О. А. Злочинна діяльність як сфера реалізації особистості (частина 2). – Стаття.

У другій частині статті розглянуто предметну сторону злочинної діяльності, встановлено психологічну сутність злочинного професіоналізму як сукупності певних знань, умінь і навичок. Проаналізовані професійно важливі якості суб'єкта злочинної діяльності, які є енергетичним та інструментальним забезпеченням умінь і навичок злочинця.

Ключові слова: злочинна діяльність, структура злочинної діяльності, знання, вміння та навички злочинця, професійно важливі якості суб'єкта злочинної діяльності.

Аннотация

Медведев В. С., Левенец Е. А. Преступная деятельность как сфера реализации личности (часть 2). – Статья.

Во второй части статьи рассмотрена предметная сторона преступной деятельности, установлена психологическая сущность преступного профессионализма как совокупности определенных знаний, умений и навыков. Проанализированы профессионально важные качества субъекта преступной деятельности, которые являются энергетическим и инструментальным обеспечением умений и навыков преступника.

Ключевые слова: преступная деятельность, структура преступной деятельности, знания, умения и навыки преступника, профессионально важные качества субъекта преступной деятельности.

Summary

Medvedev V. S., Levenets E. A. Criminal activity as a sphere of personal fulfilment (part 2). – Article.

The second part of the article reviews the objective side of criminal activity, sets psychological nature of criminal expertise as a set of certain knowledge, skills and abilities. The article analyzes professionally important skills of criminal activity subject that ensure energetic and instrumental skills and abilities of the criminal.

Key words: criminal activity, structure of criminal activity, knowledge, abilities and skills of criminal, professionally important skills of criminal activity subject.

УДК 159.9:34(075.8)

Л. І. Мороз*доктор психологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник**Одеського державного університету внутрішніх справ***С. І. Яковенко***доктор психологічних наук, професор,
перший проректор**Київського інституту сучасної психології та психотерапії*

ІНСТИТУТ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ: «ЗА» І «ПРОТИ»

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Про необхідність реформування судової системи в Україні мова йде вже добрих два десятки років, але довіра до судової системи тільки зменшувалася і, за даними Центру Разумкова, у березні 2015 року рівень довіри до судів дорівнював 10,6 % – на рівні довіри до російських ЗМІ¹. Досить очевидними є труднощі реформування судової системи та оновлення її персонального складу.

Для виправлення такого прикрого стану мало було прийняти Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [1], потрібна політична воля та підтримка правників для реформи судоустрою, яка розрахована на період 2015-2020 років, наближення судочинства до світових стандартів, як це передбачають Закони України «Про судоустрій і статус суддів» та Кримінальний процесуальний кодекс України, якими визначається процесуальний порядок здійснення правосуддя судом присяжних.

Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» передбачає реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів задля практичної реалізації принципів верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий суд незалежним та неупередженим судом. Зокрема йдеться про відновлення інституту суду присяжних, відомого в англосаксонському світі з XIII ст. Він функціонував в Російській імперії з 1864 року і був скасований у 1917 році² як «не ефективний» (у порівнянні із спрощеним судочинством за наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 червня 1937 року.).

13 листопада 1989 р. у СРСР були прийняті «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій», що відродили інститут присяжних: питання винності підсудного у справах про злочини, за вчинення яких передбачена страта або позбавлення волі на строк понад 10 років, могли розглядатися судом присяжних. У той же час, в Україні положення про суд присяжних так і не були впроваджені у практику.

З 1993 року суд присяжних діє в Російській Федерації.

В Україні цей інститут відновлений у 2012 році на підставі ст.124 й 127 Конституції України та чинного Кримінального процесуального кодексу. Кримінальних справ, які передбачають застосування саме суду присяжних, не так вже багато³, а практика його застосування не дуже поширена.

Юристи наводять різні аргументи «за» та «проти» цього інституту [2-3, 5-7]. У цій статті ми зупинимося на психологічних, організаційних та методичних аспектах функціонування суду присяжних.

Аналізуючи останні публікації за темою статті, ми можемо констатувати, що участь у судових засіданнях пересічних громадян викликає у населення більшу довіру, адже присяжний частіше дослухається до аргументів адвоката та тлумачить сумніви на користь підозрюваного, що, як пише в статті «Довіра громадян до судів і суддів» Джеральд Т. Дж. Сенюк, колишній голова суду у провінції Саскачеван (Канада) [8], не гарантує безпомилковості прийнятих рішень.

Перевагою суду присяжних вважають не тільки законність, яку забезпечують судді-юристи, а й справедливість, гарантом якої є участь у відправленні правосуддя представників народу, які оцінюють факти, аргументи сторін і виносять вердикт «винний чи не винний» [4].

Варто зауважити, що поняття справедливості [5], є досить складним й прагнення справедливості може вступати у суперечність із чинним законодавством [15], адже закон відображає інтереси суспільства або його певної частини та певному етапі суспільного життя, а справедливість вище законності хоча критеріїв справедливості чимало і вони не рідко суперечать один одному. Це положення важливе з огляду на необхідності досягнення всіма присяжними згоди щодо винуватості підозрюваного, що не виключає права на окрему думку, яка повинна бути відображена у судовому рішенні.

¹ Див. Українську правду: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/08/4/7076729/>

² Суд присяжних встиг попрацювати в Українській державі в 1917-1920 роках [8].

³ За ст. 31 КПК присяжні розглядають справи у судах першої інстанції щодо злочинів, за які передбачено покарання у вигляді довічного ув'язнення та коли сам обвинувачений клопоче про розгляд його справи саме судом присяжних.

В Україні організаційні та процесуальні аспекти суду присяжних розглянуто в працях юристів-процесуалістів Ю.П. Аленина, Ю.М. Грошевого, Л.М.Карнозової, Р.О. Куйбіди, В.С. Кульчицького, О.П. Кучинської, В.Т. Малайренка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, М.В. Оніщука, С.В. Прилуцького, О.Б. Прокопенка, І.О. Русанової, М.І. Сірого, А.А. Солодкова, В.М. Тернавської, В.М. Тertiшника, В.І.Шишкіна, О.Г. Яновської та ін.

Порівняльний аналіз функціонування суду присяжних в різних країнах світу, здійснений А.А. Солодковим [9], дає підстави виділити дві його основні моделі – англо-американську і континентальну. Основна відмінність, що дозволяє чітко їх поділяти, полягає у розмежуванні компетенції присяжних і професійних суддів.

В англо-американській правовій традиції суд присяжних розглядає кримінальну справу в складі професійного судді та колегії присяжних; при цьому вердикт про винуватість чи невинуватість підсудного ухвалюється колегією присяжних без професійного судді. На основі вердикту присяжних професійний суддя ухвалює вирок. Таким чином, у межах цієї моделі присяжні («судді факту»), які складають відносно автономну колегію, приймають самостійне рішення (вердикт) щодо встановлення факту вчинення злочину, його доведеності та винуватості або невинуватості підсудного.

Континентальна модель суду присяжних характеризується єдністю колегії суддів (що складається з професійних і непрофесійних суддів), які спільно вирішують питання як стосовно факту вчинення злочину і винуватості або невинуватості підсудного, так і щодо кваліфікації злочину і покарання підсудного).

В.М.Тернавська, розглядаючи питання становлення і розвитку інституту суду присяжних в Україні [10-11], констатує наявність гібридної й досить недосконалої моделі суду присяжних в Україні, яка справляє враження не дієвої й потребує удосконалення як з позицій правового та кадрового забезпечення.

Метою статті є не тільки аналіз аргументів «за» та «проти» існування суду присяжних, а бажання обґрунтувати можливість та необхідність якісного психологічного відбору присяжних, їх підготовки до участі в процесі загалом, спеціального психологічного супроводження участі в конкретній справі.

Переходячи до викладу основного матеріалу дослідження, автори, виходячи із з положень юридичної психології, контактують, що для створення справді працездатного та авторитетного суду присяжних необхідно вирішити низку питань, скориставшись досвідом тих країн, де цей інститут існує вже давно [13-15] та досягненнями юридичної психологічної науки, які стосуються добору та підготовки кадрів для судових органів [13-14], розглянути можливість залучення до

роботи в суді присяжних громадян людей, які мають належні моральні та психологічні якості, мотивованих на складну та відповідальну роботу з розгляду складних кримінальних справ.

В РФ суд присяжних відновив свою діяльність раніше, ніж в Україні. Відбір присяжних в РФ має два етапи. Перший – формування списку, з якого при необхідності методом жеребкування відбираються основні та запасні присяжні для розгляду конкретної справи. Їх кількість більша за потрібну через можливість відводу чи самовідводу⁴.

Перед засіданням головуючий представляється сам і представляє сторони, що беруть участь в судовому процесі; повідомляє кандидатам про участь у процесі, яка кримінальна справа буде розглянута, яка передбачувана тривалість процесу; роз'яснює завдання, що стоять перед присяжними та умови їх участі в розгляді справи. Обов'язок же присяжних правдиво відповідати на питання, що будуть їм поставлені з метою відведення тих людей, які не можуть взяти участь у судовому процесі через конфлікт інтересів, особисту упередженість або з інших причин. Кандидат в присяжні має право заявити самовідвід. Потім запитання кандидатам ставлять прокурор та адвокат, які також можуть мотивовано чи не мотивовано відводити присяжних, поки не буде відібрано 12 основних та запасні присяжні для розгляду даної справи. Щодо кількості присяжних, то число 12 було прийнято у всіх країнах (це визначалось кількістю апостолів і необхідністю мати в суді представників усіх станів). На сьогодні найменша законодавчо визначена кількість присяжних – три особи в Україні, найбільша (15) у Шотландії.

Усі присяжні мають скласти присягу, в якій присягаються виконувати свої обов'язки присягають виконувати свої обов'язки чесно і неупереджено, брати до уваги лише досліджені в суді докази, при вирішенні питань керуватись законом, своїм внутрішнім переконанням. Хоча присяга має, переважно, етичний характер, її порушення може значною мірою вплинути на об'єктивність та неупередженість судового розгляду і в подальшому винесення рішення. У такому випадку присяжний повинен нести відповідальність, що нам власне демонструє іноземний досвід. Українське законодавство, на сьогодні, не передбачають санкцій за порушення присяги присяжним. Світова практика йде шляхом накладення штрафу та відсторонення від справи такого присяжного.

Україна відійшла від класичної англо-американської моделі суду присяжних (де присяжні утворюють окрему від професійного судді колегію) на користь європейської версії «змішаного» судочинства, де троє присяжних та двоє професійних суддів колегіально розглядають справу, що на нашу думку, звучує повноваження присяжних.

⁴ В США із 48 попередньо визначених кандидатів може бути відведена ¼ людей.

Формування переліку присяжних в Україні покладається на територіальне управління Державної судової адміністрації за участі органів місцевого самоврядування (у порядку, передбаченому Законом України «Про судоустрій і статус суддів»), які мають переконатися у відповідності кандидатів формальним вимогам, забезпечити гласність, здійснювати моніторинг та систематично (кожних два роки) оновлювати списки. Нас зацікавило питання, чи багато бажаючих стати присяжними, які їх особливості. За нашим дорученням, для оперативного отримання інформації з цих питань (з мінімальними витратами матеріальних та тимчасових ресурсів) двадцять вісім студентів-юристів провели по 10 стандартизованих інтерв'ю зі своїми родичами та знайомими, які представляють різні верстви населення (загалом опитано 280 громадян віком від 18 до 65 років – 167 жінок і 113 чоловіків). Результати такого «пробного» дослідження свідчать, що про існування в Україні суду присяжних знали 16% опитаних, всі вони мали безпосереднє чи опосередковане відношення до судових та правоохоронних органів, інші не знали нічого або щось чули, але сформулювати певної думки не могли. «Приблизне» уявлення про суд присяжних вони мали завдяки кіно та телебаченню, але ці знання, звісно, далекі від наукових.

Бажання стати присяжним виявили тільки 4% опитаних (це – жінки пенсійного віку), головний аргумент – цікаво дізнаватися про злочини, перебуваючи у безпеці, з перших рук і за гроші; хочеться відчувати можливість впливати на важливі рішення; проявити схильність до справедливості. Ніхто з них не зробив нічого, щоб реалізувати таке бажання.

Причини небажання бути присяжним досить однотипні: це не бажання брати на себе велику відповідальність, відсутність часу або бажання займатися тим, що безпосередньо не торкається; зневіра у правосудді, страх припуститися помилки, боязнь тиску на самих присяжних та їх родини тощо.

На питання «Яким ви уявляєте присяжного, які треба ставити до нього вимоги та якими якостями він має володіти», ми отримали наступні відповіді: стать значення не має, бажані середній вік та вища (не юридична) освіта. Не бажані приналежність до політичних партій чи релігійних об'єднань – щоб уникнути упередженості або бажання захищати інтереси «своїх»), прийнятним є участь у діяльності правозахисних організацій.

До «професійно» важливих якостей віднесені міцне здоров'я та психічна рівноважність – щоб людина могла витримати велике навантаження, сприймати й критично оцінювати великий обсяг інформації, протистояти тиску, не була конформістом. Опитувані часто називали не психологічні, а моральні якості – чесність, порядність, принциповість і висловлювали сум-

ніви у можливості їх виявлення за допомогою яких-небудь тестів.

Добір присяжних із числа тих осіб, які виявили відповідне бажання, представниками місцевого самоврядування або волонтерів більшість опитаних вважає формальною процедурою, яка не спроможна забезпечити якісний добір. Деякі з опитаних пропонували «просити авторитетних людей» погодитися на таку роботу, але пояснити як це все організувати, вони не могли. Інші пропонували залучити до пошуку потенційних присяжних правозахисні організації, оцінку кандидатів проводити колегіально та гласно, рішення ухвалювати на зборах територіальної громади.

З отриманих даних не важко зрозуміти, чому, наприклад, у Києві, станом на 20 квітня 2016 року, вдалося знайти тільки 17 присяжних⁵. Враховуючи можливість відводу та самовідводу, їх кількість повинна вимірюватися у сотнях.

Вищезгадані студенти юридичної магістратури під час проведення двох фокус-груп висловили думку, що доцільність формування корпусу присяжних силами «Громадської ради присяжних» – органу, яку вони пропонують утворити з числа юристів та правозахисників. Передбачається, що Члени Громадської ради ініціативно шукають кандидатів серед лідерів громадської думки, психологічну оцінку яких, могли б надавати фахові психологи на громадських засадах чи за трудовою угодою. Зауваження щодо відсутності коштів на оплату праці присяжних студенти спростовують можливістю покладання витрат на відповідачів у справі, кошти від конфіскації їх майна тощо. Вони переконані, що головне значення для присяжного повинно мати усвідомлення громадського обов'язку, а не оплата, хоча вона звичайно повинна компенсувати їх втрати.

Студенти вважають, що відібраним за формальними ознаками присяжним слід проходити навчання за тренінговими програмами, які будуть імітувати судовий процес, що дозволить їм краще оцінити власну спроможність критично опрацьовувати докази та аргументи сторін, ставити запитання до «учасників процесу» по суті, спілкуватися з «суддею» та між собою, відстоювати особисту думку. Деякі студенти вважають, що таке навчання не потрібне, досить ретельного інструктажу перед початком розгляду реальної справи, при якому слід акцентувати увагу на відповідальності присяжного за корупційні діяння, повідомляти їм про можливість, при наявності обґрунтованої підозри у непорядності) вибірково застосовувати до присяжних негласні оперативно-розшукових заходи.

Шукаючи аргументи «проти» відновлення суду присяжних, студенти говорили про небезпеку їх підкупу та залякування. Але це може траплятися із професійними суддями, отже треба дбати про контроль за правомірністю дій та забезпечувати їх захист. Посилання на низький

⁵ З виступу на ТРК «Україна» судді Конституційного суду у відставці Віктора Шишкіна.

рівень правової культури та суспільної моралі громадян України, з яких мають рекрутуватися присяжні спростовувалися більшою суспільною увагою загалом до судової системи та зростанням інтересу до правових питань й реального впливу громади на судочинство. Вважається що присяжним не потрібні юридичні знання, вони повинні керуватися при винесенні свого рішення здоровим глуздом, життєвим досвідом, розумом, а не емоціями, а тому їх юридична підготовка не потрібна.

Великі фінансові витрати на функціонування суду присяжних здаються перебільшенням, оскільки справ, які вони можуть розглядати не так вже й багато. Брак судових приміщень для розміщення присяжних – загальна проблема, яка вирішується за рахунок проведення «виїзних засідань» у справах, які мають значний суспільний резонанс.

Щоб присяжні приймали рішення не під впливом емоцій, викликаних красномовством учасників процесу, варто при відборі дбати про пошук людей зрілих та психічно зрівноважених, а не просто обмежуватися «довідкою про те, що людина не перебуває на психіатричному чи наркологічному обліках. Для об'єктивної оцінки фактів присяжні повинні мати можливість клопотати про залучення до справи висновків спеціалістів, можливість допитувати в залі суду експертів.

Можливо, що присяжні час від часу будуть виправдовувати справжніх злочинців, але це краще, ніж карати невинних. Щоб оцінити аргументи «за» та «проти» суду присяжних, звернемось до зарубіжного досвіду. Вважається, що присяжні в першу чергу керуються ідеями справедливості [5], вони більш самостійні, оскільки є незалежними від суддів, не знайомі між собою й тому їм легше зберігати критичність при оцінці аргументів та фактів.

Сучасні західні дослідники, зокрема, Хесті та його колеги (Hastie, Penrod, Pennington, 1983 [18]) вважають найбільш важливими такі мотиви участі присяжних у судовому процесі: звичка якісно виконувати свою роботу, прагнення прийняти справедливе рішення, спроможність виробляти та відстоювати власну думку, спираючись на факти, а не емоції, бажання висловити думку власної референтної групи, хоча референта група може зробити присяжного упередженим щодо специфічних якостей звинуваченого, які не мають відношення до справи (якщо, наприклад, підозрюваний в убивстві гомосексуаліст), інтерес до людей, їх поведінки й подій, які відбуваються у реальному житті.

Несприятливими якостями (за результатами проведення фокус-груп за участі слухачів магістратури в галузі права та психології) є некритичне сприйняття інформації, низький (у межах норми) рівень інтелекту, самовпевненість, прагнення до самоствердження, емоційна вразливість, конформізм, не надійність щодо виконання покладених обов'язків.

Висновки, пропозиції та подальші перспективи досліджень. На нашу думку, аргументів на користь існування суду присяжних більше, ніж «проти». Разом із цим є питання, які заслуговують та увагу та подальший розвиток.

Зокрема, відповідність кандидата у присяжні формальним вимогам є необхідною, але не достатньою підставою для того, щоб включити його у реєстр. Окрім відсіву «не придатних», потрібна оцінка професійної придатності, за участі фахових психологів (на громадських засадах чи трудовою угодою), шляхом діагностики психологічно важливих якостей, які притаманні професійним суддям, а також морально-психологічних якостей, які важко виявити за допомогою традиційних методів психодіагностики (це принциповість, справедливість, чесність), та які можуть оцінити представники громадськості при конкурсному відборі.

Ми вважаємо корисним долучити до відбору громадськість, фахових психологів, а навчання кандидатів у присяжні проводити методом моделювання судового засідання, для того, щоб вони самі на підставі саморефлексії, зворотного зв'язку від групи та експертів переконалися у своїй адекватності поставленим завданням, спроможності правильно оцінювати аргументи сторін, юридично встановлені факти, вступати в комунікацію з учасниками процесу та між собою з метою винесення неупередженого рішення.

Потребують додаткового вивчення питання професійно-психологічного відбору присяжних, їх мотивування та контролю, зокрема, із використанням методів ОРД для протидії загрозі корупції, захисту присяжних від спроб їх залякати чи шантажувати, необхідності психологічного супроводження кримінального процесу у випадках, коли мають місце обтяжуючі провини обставини (особлива жорстокість й т. ін.), організації спеціальних перевірок для добору присяжних для розгляду справ, що розглядають в закритому режимі (наприклад, при звинуваченні у державній зраді чи шпідонажі).

Зважаючи на невисоку грошову винагороду праці присяжних, пропонується створити Громадську раду присяжних для популяризації самого інституту присяжних та ініціативного пошуку достойних кандидатів серед патріотів, які через інвалідність не можуть працювати, мають більше вільного часу і в яких домінують моральні мотиви участі у судочинстві. Зважаючи на вірогідність емоційного вигорання присяжних, слід опрацювати питання зменшення небезпеки їх особистої психологічної деформації.

Література

1. Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» // (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 23, ст.870) Див. Електронний ресурс <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1188-18>
2. Аленин Ю.П. К проблеме введения суда присяжных в Украине / Ю.П. Аленин // Ак-

туальні проблеми політики. – Одеса, 2002. – Вип. 13-14. – С. 235-244.

3. Бернем У. Суд присяжных заседателей / У. Бернем. – М.: Изд-во МНИМП, 1995. – 128 с.

4. Гулевич О.А. Психология в суде присяжных. / О.А. Гулевич Аналитический обзор: Учебное пособие. – М.: Междунар. Общ-во им. Л.С. Выготского, 2003. – 259 с.

5. Гулевич О. А. Социальная психология справедливости. / О.А. Гулевич. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 284 с.

6. Карнозова Л.М. Возрожденный суд присяжных: замысел и проблемы становления. / Л.М. Карнозова. – М.: Nota Bene, 2000. – 368 с.

7. Маляренко В.Т. Позитиви и негативи суду присяжных / В.Т. Маляренко // Право України, 2000. – № 3. – С. 3-12.

8. Сенюк Дж. Т. Довіра громадян до судів і суддів // Див. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14006/12-Senyuk.pdf?sequence=1>

9. Солодков А.А. Сучасні світові моделі суду присяжних / А.А. Солодков // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2014. – № 10-2. – Том. 2. – С. 133-135

10. Тернавська В.М. Деякі питання історії становлення і розвитку інституту суду присяжних в Україні / В.М. Тернавська. // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. – К., 2004. – Випуск 61. – С. 79-82.

11. Тернавська В.М. Інститут суду присяжних у судовій системі Української держави 1917-1920 рр. XX ст. / В.М. Тернавська. // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 8. – С. 90-97.

12. Тертишник В.С. Суд присяжних: суть ідей, історичний досвід, перспективи становлення та актуальні проблеми сьогодення / В.С. Тертишник // Юридична Україна. – 2003. – № 8. – С. 15-19.

13. Черновський О.К. Визначення професійної придатності до судової діяльності / О.К. Черновський // Європейські перспективи. – 2013. – № 9. – С. 207-213.

14. Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного відбору суддівських кадрів. / О.К. Черновський // Наше право. – 2013. № 9. – С. 191-195.

15. Черняева А. В. Справедливость и законность в политико-правовой концепции Дж. Ролза: Автореф. дис. ... канд. юр. наук / Анна Викторовна Черняева. – СПб.: Юрид. ин-т МВД РФ, 2010. – 19 с.

16. Bell B.E., Loftus E.F. Trivial persuasion in the courtroom: the power of (a few) minor details // Journal of Personality and Social Psychology. 1989. Vol.56. P.669&679.

17. Bodenhausen G.V., Wyer R.S.Jr. Effects of stereotypes on decision&making and information&processing strategies // Journal of Personality and Social Psychology. 1985. Vol.48. P.267-282.

18. Wilhelmy R., Bull R., Vrij A. Pictures of the mind: does drawing lead to more errors in children's recollection of an argumentative event // Forensic psychology and law: traditional questions and new ideas / Ed.by A.Czerederecka, T.Jaskiewicz&Obydzinska, J.Wojcikiewicz. Krakow, 2000. P.208&214.

19. Hastie R., Penrod S., Pennington N. Inside the jury. Cambridge & L., 1983. – 288 p.

Анотація

Мороз Л. І., Яковенко С. І. Інститут присяжних в Україні: «за» і «проти». – Стаття.

Стаття присвячена аналізу позитивних та негативних аспектів запровадження суду присяжних в Україні з позицій юридичної психології. Головні труднощі реалізації нової для сучасної України «гібридної» моделі вбачається в недостатній мотивації присяжних, недосконалої існуючої тепер системи формування корпусу кандидатів у присяжні. Аналіз літератури, результати опитувань громадян та фокус-груп слухачів магістратури в галузі права та психології дозволив запропонувати психологічні вимоги та протипоказання для формування корпусу присяжних, конкретизувати підходи щодо їх підбору, підготовки до участі в конкретних справах, супроводу за участі фахівців-психологів та громадськості.

Ключові слова: інститут присяжних в Україні, вимоги до кандидатів у присяжні, протипоказання, супровід діяльності.

Аннотация

Мороз Л. И., Яковенко С. И. Институт присяжных в Украине: «за» и «против». – Статья.

Статья посвящена анализу положительных и отрицательных аспектов введения суда присяжных в Украине с позиций юридической психологии. Главная трудность реализации новой для современной Украины «гибридной» модели усматривается в недостаточной мотивации присяжных, несовершенства существующей теперь системы формирования корпуса кандидатов в присяжные. Анализ литературы, результаты опросов граждан и фокус-групп слушателей магистратуры в области права и психологов позволил предложить психологические требования и противопоказания для формирования корпуса присяжных, конкретизировать подходы к их подбору, подготовке к участию в конкретных делах, сопровождения при участии специалистов-психологов и общественности.

Ключевые слова: институт присяжных в Украине, требования к кандидатам в присяжные, противопоказания, сопровождение деятельности.

Summary

Moroz L. I., Yakovenko S. I. The jury in Ukraine: «for» and «against». – Article.

The article devoted to the positive and negative aspects of introducing the jury in Ukraine from the standpoint of legal psychology. The main difficulty for the implementation of the new modern Ukraine "hybrid" model is seen in the lack of motivation of the jury, the imperfections of the existing system now forming corps of candidates for the jury. Analysis of the literature, the results of surveys of citizens and focus groups of students of Master in Law and Psychology allowed to offer psychological demands and contraindications for forming corps jury to specify approaches to their selection, preparation for participation in specific cases, support for the participation of professional psychologists and the public.

Key words: the jury in Ukraine, the requirements for candidates for the jury, contraindications and maintenance activities.

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.2

Е. Н. Васюк*кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры психологии**Донецкого национального университета имени Василя Стуса*

ЭГОЦЕНТРИЗМ В СИСТЕМЕ ЗАЩИТНЫХ МЕХАНИЗМОВ ЛИЧНОСТИ В РАЗНЫЕ ВОЗРАСТНЫЕ ПЕРИОДЫ

Постановка проблемы. Центром психической жизни личности является Эго, которое координирует вокруг себя все остальные структурные элементы психики. Поэтому неудивительно, что в проблематике философских, психологических и даже медицинских исследований проблема Эго занимает особое место. В списке ключевых вопросов по этой тематике отметим исследования философов и просветителей: М. Аврелия, И.Ф. Гегеля, Р. Декарта, Дж. Локка, И. Фихте, Ж.-П. Сартра, О.В. Соловьёва, Н.О. Бердяева, а также психологов Р. Асаджиолли, Р. Бернса, У. Джемса, Э. Эриксона В. Франкла, И.С. Кона, В.В. Столина, В.В. Знакова и др.

Несмотря на большое количество исследований, связанных с феноменом Эго, продолжают появляться задачи, сверхсложные для решения и провоцирующие множество научных дискуссий. Одной из таких является проблема эгоцентризма. В начале истории своего исследования он рассматривался исключительно как феномен когнитивной сферы. В частности, такого мнения придерживался основоположник этого термина Ж. Пиаже, а также ряд других исследователей, среди которых: К.А. Абульханова-Славская, С. Айзекс, Д. Бем, Дж. Бруннер, Л.С. Выготский, Е. Гибсон, Д. Элkind, Г. Крайг, Ф. Райс, Дж. Фодор, Л. Фридман, М. Хьюз.

Позже возникло много альтернативных точек зрения на природу и функции эгоцентризма, которые можно объединить в несколько групп:

- 1) эгоцентризм как черта характера (Л.П. Буева, И. Якубик);
- 2) эгоцентризм как компонент самосознания (П. де Шарден, С.Р. Шариффулин);
- 3) эгоцентризм как свойство когнитивной сферы, позиция мышления (Ж. Пиаже, Л.С. Выготский, В.В. Знаков);
- 4) эгоцентризм как защитный механизм (Г.Л. Аффлин, М. Мак-Вильямс, а также Т.И. Пашукова) [2].

Последний аспект наиболее интересен, поскольку содержит процессуальный компонент, также это объясняет периодичность роста и снижения его уровня выраженности. Если эгоцентризм, согласно точке зрения Ж. Пиаже, – просто одна из характеристик детского мышления,

наблюдалось бы стойкое его снижение с возрастом, что опровергают исследования М. Хьюза и С. Маратсоса, диагностировавшие высокий уровень эгоцентризма и у взрослых с достаточным уровнем развития когнитивной сферы [1, с. 204].

Анализ последних исследований и публикаций. Сложность изучения эгоцентризма обусловлена методологической проблемой – отсутствием однозначности трактовки его сущности. В частности, в одних случаях этот термин используют для обозначения достаточно далеких друг от друга понятий. Например, изначально Ж. Пиаже относил этот термин к феномену когнитивной сферы, особой стратегии мышления. В другом же случае, в философских словах эгоцентризм часто трактуют как крайнюю форму эгоизма, то есть моральное качество личности, которое не имеет отношения к когнитивной сфере. Именно поэтому, фактически изучая эгоцентризм, большинство исследователей первой половины XX в. этот термин не употребляли. Так, А. Адлер рассматривал его как один из факторов снижения социального интереса в онтогенезе, К. Хорни анализировала эгоцентризм в связи с искажением в системе потребностей как гипертрофированную тенденцию в ориентации «на себя». Как патологический феномен его крайние формы проявления в рамках аутистического синдрома рассматривались О. Каннером и Э. Блейлером. В работах Г. Лаффлина эгоцентризм рассматривается как следствие такого защитного механизма, как диссоциация, который развивается в ответ на длительные депривирующие условия воспитания. Российские исследователи И.П. Короленко и Н.В. Дмитриева анализировали нарциссизм, который по сути своей аналогичен проявлениям эгоцентризма. Позже Д. Элkind выделил 3 личностно-аффективные формы эгоцентризма, которые он считал характерными только для подросткового возраста – «Личный миф», «Воображаемая аудитория», «Сфокусированность на себе» [1, с. 124].

Основываясь на фундаментальных исследованиях Т.И. Пашуковой и Д.В. Дьяконова, мы все же склонны считать эгоцентризм самостоятельным защитным механизмом. В имеющихся на сегодня исследованиях до сих пор окончательно

не решен вопрос о статусе эгоцентризма как компонента психики – его трактуют и как стойкое свойство, которое входит в структуру характера или направленности, и как процессуальное явление, которое актуализируется в определенных жизненных обстоятельствах [2].

По нашему мнению, эгоцентризм является стойким латентным свойством, которое актуализируется в кризисных ситуациях в качестве защитного механизма, но выбор его в качестве такового обусловлен личностной предрасположенностью.

Постановка задания. Для проверки этого утверждения нами было осуществлено эмпирическое исследование, целью которого было выявление структурных и функциональных взаимосвязей эгоцентризма в системе эго-защитных механизмов личности. Объектом выступал эгоцентризм личности, а предметом исследования – функциональные взаимосвязи эгоцентризма и других защитных механизмов. Основной гипотезой исследования являлось предположение о том, что эгоцентризм является полноценным защитным механизмом личности, который имеет функциональные взаимосвязи с другими защитными механизмами и актуализируется в кризисных ситуациях. Предположение о наличии таких взаимосвязей основывается на предположении Г. Линдсея и К. Халла о том, что защитные механизмы образуют структурные корреляционные связи между собой. И их наличие в случае с эгоцентризмом будет аргументом в пользу отнесения и его к категории защитных механизмов.

Частично этой тематики коснулась в своём диссертационном исследовании Г.В. Анненкова, но она рассматривала эгоцентризм и доказывала его защитные функции исключительно через призму кризиса идентичности подросткового возраста, опираясь на возрастную периодизацию Э. Эриксона. Нами же осуществлена попытка расширить возрастные рамки контингента испытуемых и задействовать реальные кризисные ситуации.

Изложение основного материала. Эгоцентризм имеет два основных типа: когнитивный и личностно-аффективный, которые относительно независимы один от другого. Согласно целому ряду исследований, эти типы возникают в структуре личности не сразу, но их формирование обычно завершается к подростковому возрасту.

В качестве диагностических критериев были выделены четыре основные формы эгоцентризма:

1) «Эготизм» – когнитивная форма эгоцентризма, которая заключается в сосредоточенности мышления человека на собственном Я, что выражается в частоте употребления в речи местоимения «Я» в разных формах;

2) «Воображаемая аудитория» – личностно-аффективная форма эгоцентризма, выражающаяся в постоянной фиксации внимания на образе себя и его презентации окружающим;

3) «Личный миф» – личностно-аффективная форма эгоцентризма, выражающаяся в фиксации на своих качествах и стремлении предвосхитить реакции других на них;

4) «Сфокусированность на себе» – личностно-аффективная форма эгоцентризма, выражающаяся в преувеличенном интересе к собственным мыслям и переживаниям с сопутствующим игнорированием переживаний других.

Нами проводился корреляционный анализ наличия взаимосвязей между представленными формами эгоцентризма, который показал, что нет достоверной взаимосвязи когнитивной и личностно-аффективных форм, хотя внутри группы личностно-аффективных форм эгоцентризма эти взаимосвязи существуют. Возможно, это свидетельство существенных структурных и функциональных отличий двух видов эгоцентризма, которые могут обозначать совершенно далёкие друг от друга феномены.

С этой целью нами были использованы методики на исследование уровня эготизма (когнитивной формы эгоцентризма): «Тест эгоцентрических ассоциаций Т. Сцутровой. Для выявления личностно-аффективных форм эгоцентризма использовался опросник «Эгоцентризм-социотризм (AES-60) Р. Энрайта в адаптации Т.В. Рябовой, для диагностики защитных механизмов – тест «Индекс жизненного стиля (LSY) Р. Плутчика, Х. Келлермана, Д. Конте, экспертное оценивание состояния кризиса, а также корреляционный анализ по критерию Пирсона.

Выборка испытуемых была кластерной, охватывала возрастные группы от 11 до 64 лет и состояла из 372 человек. Составлена путем рандомизации.

В результате проведенного эмпирического исследования выявилось, что 4 формы эгоцентризма отличаются по динамике выраженности в разных возрастных группах. Так, «Эготизм» стабильно снижается с возрастом. Показатели «Личностного мифа» имеют более плавную тенденцию снижения, достигая максимума в юношеском возрасте, как и «Воображаемая аудитория». «Сфокусированность на себе», напротив, имеет пиковые уровни выраженности в подростковом и возрасте средней зрелости.

Диагностика защитных механизмов показала, что их можно условно разделить на две группы: 1) те, у которых выявлены корреляционные связи со всеми формами эгоцентризма (регрессия, компенсация и замещение); 2) те, у которых корреляция с формами эгоцентризма избирательная.

Также прослеживается возрастная динамика в разнообразии и тесноте корреляционных связей. Так, в подростковом и юношеском возрасте практически все формы эгоцентризма имеют множественные связи с защитными механизмами, но с возрастом предпочтение всё больше отдается конкретному защитному механизму. При этом критерий выбора такого механизма не имеет четкой закономерности.

Таблица 1

Уровни статистической значимости корреляционных связей форм эгоцентризма с защитными механизмами в разных возрастных группах

	Подростковый возраст (11-13 лет)								
	вытеснение	регрессия	Замещение	отрицание	проекция	компенсация	Реактивное образование	рационализация	Напряжение ЗМ
Эготизм	0,252	0,365*	0,269	0,189	0,120	0,257	0,006	-0,042	+
Личный миф	0,024	0,398**	0,268	0,086	0,010	0,468**	0,105	0,102	+
Воображаемая аудитория	-0,045	0,228	0,191	-0,081	0,142	0,374*	0,280	-0,011	+
Сфокусированность на себе	-0,185	0,443**	0,302*	0,074	0,161	0,483**	0,289	0,233	+
	Юношеский возраст (17-20 лет)								
Эготизм	-0,070	0,158	0,036	0,100	0,132	-0,009	0	-0,087	+
Личный миф	0,088	0,124	0,207*	0,102	0,291**	0,082	0,097	0,150	+
Воображаемая аудитория	0,028	0,227*	0,245**	-0,20	0,158	0,267**	0,125	0,124	+
Сфокусированность на себе	-0,059	0,212*	0,200*	0,150	0,234*	0,120	-0,004	0,228*	+
	Возраст средней зрелости (35-45 лет)								
Эготизм	-0,050	0,012	-0,131	-0,132	-0,261 *	0,061	0,003	0,038	+
Личный миф	-0,081	0,112	-0,160	0,099	0,379**	0,045	0,176	0,307*	+
Воображаемая аудитория	-0,112	0,293*	0,111	-0,137	0,195	0,228	0,294*	-0,037	+
Сфокусированность на себе	-0,276*	0,134	-0,096	-0,094	0,108	0,150	0,263*	-0,037	+
	Возраст поздней зрелости (55-65 лет)								
Эготизм	-0,121	-0,393*	-0,242	-0,330	-0,037	-0,184	-0,096	-0,417 *	+
Личный миф	-0,321	0,369	0,140	0,280	0,079	0,222	0,026	0,145	+
Воображаемая аудитория	-0,055	0,174	0,195	-0,095	-0,205	0,245	-0,142	-0,107	+
Сфокусированность на себе	-0,174	0,290	0,026	0,070	-0,070	-0,006	0,248	0,024	+

Примечание: отметка * соответствует уровню статистической значимости коэффициента корреляции $p < 0,05$; отметка ** – соответственно уровню значимости $p < 0,01$

Как видно из таблицы 1., в подростковом возрасте наиболее тесные взаимосвязи формируются с такими защитными механизмами, как регрессия и компенсация. Взаимосвязь эготизма и регрессии, по нашему мнению, объяснить проще всего, поскольку изначально эгоцентризм считался феноменом когнитивной сферы ребенка в возрасте, когда он (по мнению З. Фрейда – автора учения о защитных механизмах) ещё не достигла психосоциальной зрелости. Именно на период 4-6 лет приходится пик проявления эгоцентризма в речевой деятельности. Не нужно путать эгоцентрическое мышление и эготизм. Эгоцентрическое мышление, проявляется в каждом умственном действии ребенка, в том числе и в речи в виде эготизма. Эгоцентрическую речь и

эготизм можно дифференцировать как «речь для себя» и «речь о себе». Эти явления родственные, но не тождественные.

Корреляционный анализ показал максимальное приближение к статистически значимым показателям по шкале «Личный миф» с таким защитным механизмом, как проекция в подростковой группе, что свидетельствует о склонности подростков в сложных ситуациях некритично относиться к собственным промахам и недостаткам, сохраняя чувство собственной значимости через унижение других. С этим же защитным механизмом положительно коррелирует шкала «Сфокусированность на себе». Предполагаем, что чрезмерная центрация на своём Эго у подростков сопровождается искажением не только во-

сприяння окружающего мира, но и себя, то есть нарушается адекватный самоанализ.

Проекция обуславливает обязательное вовлечение Другого в алгоритм своего функционирования. Другой в этом случае выступает в качестве объекта проекции собственных недостатков. Повышенные показатели некоторых форм эгоцентризма сопровождаются неспособностью к анализу себя и явлений окружающего мира.

Эти защитные механизмы являются одними из самых «незрелых», то есть характерных для ранних возрастных этапов. Этот факт свидетельствует о незрелости эмоциональной сферы подростка. Также формы эгоцентризма входят в компенсаторную систему личности, поскольку характерной чертой подросткового возраста является переживание неполноценности из-за несоответствия возможностей взрослому уровню. Это подтверждает и А. Адлер, который включал нарциссические (эгоцентрические) черты в комплекс неполноценности как механизм сохранения положительной самооценки.

«Эготизм» и личностно-аффективные формы эгоцентризма демонстрируют полностью противоположную динамику касательно увеличения или уменьшения связей с защитными механизмами.

«Сфокусированность на себе» занимает особое место в ряду личностно-аффективных форм эгоцентризма. Она была выделена позднее других и, по нашему мнению, имеет несколько иной механизм функционирования. Если «Личный миф» и «Воображаемая аудитория» обязательно имеют направленность на Другого как средство отображения собственного Эго, то «Сфокусированность на себе» не требует участия других, наоборот, другим не уделяется достаточно внимания в анализе информации, потому что значительную его часть занимает собственное Эго.

В юношеском возрасте наблюдается четкое преимущество выбора определенных защитных механизмов. Логично предположить, что это не случайное совпадение. Эти защитные механизмы выбирают по причине соответствия возрастным или иным особенностям, и они также коррелируют с эгоцентризмом в связи с определенными содержательными закономерностями. Во-первых, для реализации замещения и проекции необходимо наличие другой личности или объекта, на которые направляется негативная эмоция или оценка, в любом случае не учитывается индивидуальность другой личности, её собственные интересы, планы, переживания. Эгоцентризм тоже представляет собой фиксацию на собственных переживаниях и мыслях, вследствие чего происходит уменьшение значимости мыслей и переживаний другого человека в глазах эгоцентрика, поэтому другая личность может восприниматься им только как объект, а не субъект в отношениях.

Наиболее интегрированный комплекс создаёт триада «Личный миф-замещение-проек-

ция», которые имеют взаимные позитивные статистически достоверные корреляционные связи. «Личный миф» отражает ощущение собственной уникальности эгоцентрика, представление о том, что другие не смогут понять его личность. В этом возрасте уже не так выражено желание самоутверждаться, как у подростков. «Личный миф» сопровождается полной или частичной неспособностью видеть в другом человеке такую же индивидуальность. Другой в глазах эгоцентрика – лишь средство для разрядки эмоционального напряжения и объект для проекции собственных негативных черт.

В возрасте средней зрелости у взрослых происходит выраженное уменьшение зависимости основных форм эгоцентризма от защитных механизмов личности. Эгоцентризм вроде «выпадает» из общей системы защитных механизмов, встречаются даже негативные корреляционные связи между ними. Причём, в середине самой системы защитных механизмов высокие показатели коэффициента корреляции достоверно высокие, а в системе «эгоцентризм-защитные механизмы» происходит значительное снижение силы корреляционных связей по сравнению с более ранними периодами онтогенеза.

Показатели «Эготизма» демонстрируют слабые позитивные связи, а большинстве случаев даже негативную корреляционную связь с защитными механизмами. Например, единственным статистически значимым коэффициентом является показатель негативной корреляции между «Эготизмом» и проекцией. Конечно, этот факт совсем не доказывает, что эгоцентризм перестал выполнять у взрослых свои защитные функции, но характер этих функций, их спектр действия точно изменился. Определенно, что в выборке среднего возраста можно видеть регрессивные тенденции в уровнях выраженности показателей по шкале «Воображаемая аудитория», поскольку для этой возрастной группы такая форма эгоцентризма считается нетипичной. Повышенная демонстративность и стремление привлекать к себе внимание – характерный признак подросткового возраста, а у взрослых он является признаком эмоциональной незрелости, собственно, как и чрезмерная выраженность эгоцентрических тенденций. Такая схожесть и привязка к возрасту, вероятно, и послужила причиной достижения статистически значимой отметки корреляционных связей.

Как уже отмечалось выше, с возрастом сила и количество корреляционных связей эгоцентрических форм и защитных механизмов уменьшается. Но в перечень значимых включаются новые защитные механизмы – проекция, рационализация и замещение. Вероятно, созревание когнитивных функций способствует превалированию логичного компонента в структуре психологических защит. «Личный миф» отражает ощущение собственной уникальности эгоцентрика, поэтому остальные люди воспринимаются им как

объекты для выражения эмоций. С возрастом жизненный опыт компенсирует эту тенденцию, поэтому подобные взаимосвязи ослабевают. Наблюдаются даже тенденции, пусть и статистически недостоверные, к отрицательным корреляционным связям. На первый план тут выходят проекция и реактивное образование, поскольку они обеспечивают социально приемлемую форму выражения эмоций.

В пожилом возрасте система защитных механизмов полностью трансформируется, разрушаются комплексы защит, которые активно действовали на более ранних этапах онтогенеза. Да и в целом уровень напряженности защит при переживании кризисных ситуаций у людей пожилого возраста значительно снижается, то есть они спокойнее относятся к кризисным ситуациям.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. Таким образом, анализ основных форм эгоцентризма показал, что «Эготизм» в гораздо меньшей степени включен в систему защит личности, чем личностно-аффективные формы эгоцентризма. Он является показателем общей эгоцентрической направленности, поэтому менее подвержен ситуативным эмоциональным дестабилизациям. Также можно считать эгоцентризм «незрелым» защитным механизмом, характерным больше для подросткового возраста и лиц эмоционально незрелых, поскольку он находится в конфронтации с когнитивной сферой личности. С возрастом люди всё больше предпочитают рационально обусловленные защиты. В перспективе представляет интерес исследование личностных и социально-психологических факторов формирования эгоцентрических тенденций.

Литература

1. Дьяконов Г.В. Психология эгоцентризма и обrazy духовности / Г.В. Дьяконов // Социальная психология. – 2004. – № 4. – С. 159–175.
2. Пашукова Т.И. Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции / Т.И. Пашукова. – Кировоград: Центр. -Укр. изд-во, 2001 – 338 с.
3. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / вст. ст. В. А. Лекторского, В. Н. Садовского, Э. Г. Юдина; пер с англ. и франц. – М: Междунар. пед. академия, 1994. – 680 с.

Аннотация

Васюк Е. Н. Эгоцентризм в системе защитных механизмов личности в разные возрастные периоды. – Статья.

В статье анализируются основные формы эгоцентризма личности в разные возрастные периоды. Проведен обширный анализ теоретических и практических исследований по проблеме эгоцентризма. Рассматривается функционирование эгоцентризма в качестве защитного механизма личности во время переживания кризисной ситуации. В эгоцентризме выделяются две основные формы – когнитивная и личностно-аф-

фективная. Также проведен анализ взаимосвязей форм эгоцентризма с другими защитными механизмами личности. Выявлена избирательность взаимосвязей эгоцентризма и отдельных защитных механизмов, тенденции к объединению с первичными механизмами. Это доказывает факт, что эгоцентризм как защитный механизм используется эмоционально незрелыми личностями. Изучена возрастная динамика представленности четырех форм эгоцентризма в качестве защитных механизмов, которая показала тенденцию к снижению защитных функций эгоцентризма с возрастом.

Ключевые слова: возрастные особенности, защитные механизмы, эгоцентризм, эготизм.

Анотація

Васюк К. М. Егоцентризм у системі захисних механізмів особистості в різні вікові періоди. – Стаття.

У статті аналізуються основні форми егоцентризму особистості на різних вікових етапах. Проведено ґрунтовний аналіз теоретичних і практичних досліджень з проблеми егоцентризму. Розглядається функціонування егоцентризму в якості захисного механізму особистості під час переживання кризової ситуації. В егоцентризмі виділяються дві основні форми – когнітивна та особистісно-афективна. Також проведено аналіз взаємозв'язків форм егоцентризму з іншими захисними механізмами особистості. Виявлена вибірковість взаємозв'язків егоцентризму з окремими захисними механізмами, тенденції до поєднання з первинними механізмами. Це доводить, що егоцентризм в якості психологічного захисту використовується емоційно незрілими особистостями. Досліджено вікову динаміку представленості чотирьох форм егоцентризму в якості захисних механізмів, яка показала тенденцію до зниження захисних функцій егоцентризму з віком.

Ключові слова: вікові особливості, захисні механізми, егоцентризм, еготизм.

Summary

Vasuk K. N. Egocentrism in the system of ego defense mechanisms at the different age periods. – Article.

In the article, basic forms of the egocentrism were analyzed in different age periods. We've made thorough analysis of theoretical and applied investigations of the egocentrism. It was analyzed the functions of the egocentrism as ego defense mechanism during personal crises situation. The egocentrism consist of two forms – cognitive and personal emotional. We made analysis of relations between two forms of the egocentrism and other ego defense mechanisms, too. We've revealed selective relations egocentrism with separate ego defense mechanisms, tendency to associations with primary mechanisms. We've proved, egocentrism used by immature persons as ego defense mechanism. The age dynamics of four basic egocentrically forms was analyzed, and we've revealed the tendency to deceasing of protect function of egocentrism in adults.

Key words: age characteristics, ego defense mechanism, egocentrism, egotism.

УДК 159.922.6

Ю. М. Візнюк
*здобувач кафедри педагогічної та вікової психології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НАБУТТЯ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПРОЦЕСІ САМОПРИЙНЯТТЯ ПІДЛІТКІВ

Постановка проблеми. Крізь призму ускладнених реалій функціонування нашого соціуму, якому властиві численні трансформаційні особливості та дисгармонії, одним з визначальних психологічних механізмів, що обирається особистістю для власного самоствердження, доволі часто виступає набуття соціальної ідентичності як спроби, успіху і невдачі упродовж перманентного й різновекторного процесу самоототожнення. Встановлення структурно-функціональних залежностей, а також збігів/розбіжностей самоприйняття й ідентичності особистості висувається в коло найактуальніших завдань для сучасної психологічної практики й теорії. Окреслена проблематика розглядається нами в широкому ракурсі особистісної психогенези, насамперед, з урахуванням специфіки становлення самосвідомості як поєднання біогенних, соціогенних і психогенних факторів. Урахування такого детермінаційного тла дозволяє висвітлити і роль адекватності самооцінки, і значення модальностей образу Я, і рівень гармонійності Я-концепції, і міру позитивності самоакцептації, тобто презентує уявлення про процесуальність творення і функціонування всіх рівнів особистісної самості [1; 2; 4]. Звичайно, базовим сутнісно-діяльним пунктом афективного, когнітивного й регулятивного ставлення людини до самої себе є узгодження між «Я-реальним» і «Я-ідеальним», а також самооцінка результатів своєї діяльності, що дозволяє набутти на підставі цього усвідомленого ідентифікаційного процесу таких психоструктурних компонентів, як самоповага, аксіологічне ставлення до себе, самоприйняття тощо. Зазначимо, що емоційні переживання людини з приводу власного Я зазвичай набувають усвідомлених ознак та разом з когнітивним самосприйманням і самоприйняттям висуваються у ранг найвагоміших ознак сформованості ідентичності людини. Саморегуляція, самоконтроль, самодисципліна та інші кількісно-якісні новоутворення у самосвідомості людини сприяють як активізації її просоціальної адаптивності, так і забезпечують успішність ідентифікаційних тактик і стратегій. Самопослідовність, самовпевненість, самоприйняття оптимізують спроможність особистості до побудови багатого внутрішнього світу і покращують здатність до самоприспосовування, а отже – й самоототожнення. Особистісна рефлексія як складний соціально-перцептивний механізм також набувається упродовж життєвого шляху і базується

на необхідності залучення в ідентифікаційних процесах умінь і навичок до самоосмислення, саморозуміння, самофутурування, само-рефлексії і, зрештою, до самоприйняття.

Мета статті – розкрити психологічні особливості структури і функціонування ідентичності у процесі самоприйняття підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «ідентичність» використовується досить часто, однак у трактуванні його змістового наповнення зустрічаються деякі відмінності. «Словник практичного психолога» містить таке визначення ідентичності: «<...> відчуття самототожності, власної істинності, повноцінності, причетності до світу та інших людей. Відчуття набуття, адекватності і стабільного володіння особистістю власним Я незалежно від змін останнього і ситуації; здатність особистості до повноцінного розв'язання задач, що постають перед нею на кожному етапі розвитку» [3, 186]. Загалом, ідентичність тлумачиться досить широко, а ключовою суттю обирається визнання того, що це – безпосереднє переживання суб'єктом певного ступеня тотожності з об'єктом, тобто це якась тотожність, деяка рівнозначність, висока подібність предметів, понять і явищ [4; 8; 9].

Виклад основного матеріалу. Згідно з поглядами Ю. Габермаса, Я-ідентичність простає із співмірної сукупності особистісної та соціальної ідентичностей, тобто, по суті їй притаманна двовимірність, в якій якраз і реалізується балансує Я-ідентичність (так звана концепція балансу ідентичності). Якщо у вертикальному вимірі (особистісна ідентичність) фіксується взаємопов'язаність фактів життєвої історії людини, то у горизонтальному вимірі (соціальна ідентичність) забезпечується можливість виконувати різноманітні вимоги й запити всіх рольових систем, до яких належить особистість як член певної цивілізаційної спільноти. Отож, саме Я-ідентичність постає в балансі між особистісною і соціальною ідентичністю, а виникнення, розбудова і підтримка цього хисткого балансу відбувається завдяки активізації різних технік взаємодії, серед яких визначальна роль належить мові, міжособистісній комунікації. Власна ідентичність прояснюється і проявляється як прагнення відповісти певним нормативним очікуванням партнера по спілкуванню. Однак, на думку вченого, «ніяка людина не може розпоряджатися своєю ідентичністю так, ніби вона була її власністю» [6, с. 38].

Цікавими й корисними для висвітлення окресленої проблематики є наукові погляди представників когнітивного підходу Г. Теджфела (теорія соціальної ідентичності) і Дж. Тернера (теорія самокатегоризації), які наголошують на соціальних аспектах поведінки людини у спільноті, відзначаючи, зокрема, важливу роль у формуванні уявлень про світ і себе в ньому крізь призму існуючих очікувань, настановлень, стереотипів та ідей. Феномен ідентичності розглядається у вигляді когнітивної системи, яка виступає регулятором людської поведінки у відповідних умовах. Система містить дві підсистеми, які позначаються як особистісна і соціальна ідентичності. Особистісна, щодо самовизначення індивіда, трактується як сукупність неповторних індивідуальних характеристик, зокрема фізичних, інтелектуальних, духовно-моральних рис і властивостей. Соціальна ідентичність містить тісне поєднання окремих ідентифікацій і є презентаційним визначенням особистістю себе через приналежність до різних соціальних категорій, зокрема раси, національності, статі, віросповідання тощо) [4; 9; 10].

У залежності від обставин і від того, який тип ідентичності актуалізується, людиною обираються відповідні форми поведінки, тобто проявляється єдиний біполярний континуум, полюсами якого є особистісна та соціальна ідентичності. Згідно з твердженнями Дж. Тернера, найважливішою стає самокатегоризація як когнітивне групування самого себе з деяким класом аналогічних об'єктів, завдяки чому й відбувається формування окремих розрізнених елементів ідентичності. Запропонований ученим трирівневий поділ самокатегоризації (самокатегоризація себе як людини, особистісна і групова самокатегоризація) засвідчив існування своєрідного функціонального антагонізму між вираженістю одного із вказаних рівнів, домінуючого в конкретному моменті. З погляду особистісної ідентичності суб'єкт не зауважує схожості між групами, а з погляду групової ідентичності – він не бачить індивідуальних характеристик окремих членів групи. Безперечно, соціальна категоризація застосовується людьми, насамперед, для впорядкування і систематизації власного аперцептивного і соціального досвіду та для ототожнювальної орієнтації у власному соціальному мікро- і макро-довкіллі [4; 10].

Слід зазначити, що у розумінні Г. Теджфела соціальна категоризація виступає своєрідним індикатором схильності кожної людини до здійснення задумів та самоздійснення. Бажання співвіднести себе самого із виділеними рівнями є реалізацією прагнення вписати себе в певну систему активної взаємодії та жаданої комунікації. Завдяки цьому якраз і відбувається процес соціальної ідентифікації людини як багатомірне ототожнення себе у варіанті сукупності всіх соціальних вимірів. Звичайно, соціальна

ідентифікація використовується людиною як потужний механізм власного самовизначення та інтерналізуються як на рівні емоційних маркерів, так і у вигляді когнітивного компоненту структурованої Я-концепції [9].

У дослідженні Г. Брейкуелл здійснено детальне вивчення специфіки співвідношення особистісної та соціальної ідентичності з урахуванням їхньої динаміки, зокрема, аналітичне осмислення змістово-структурної суті цього феномена проведено у біологічному, змістовному, ціннісному і часовому вимірах. На думку дослідниці, біологічний вимір є основною частиною ідентичності, однак з плином часу він втрачає домінантність, оскільки це лише підтвердження взаємодії біологічного організму з соціальним довкіллям. У змістовному вимірі містяться всі параметральні характеристики, якими людина послуговується з метою презентації та самоопису власного Я як унікальної особистості, тому цей вектор належить і до соціальної, і до особистісної ідентичності. Завдяки ціннісному виміру, який перебуває у невинному русі, відбувається позитивне або негативне оцінювання людиною базових змістовних елементів ідентичності, причому все це здійснюється завдяки порівнянню із системою соціальних норм і вартостей. Оцінюваність не є статичною і тому змінюється згідно з аксіологічними пріоритетами спільноти й довкілля. Щодо часового виміру, то він визначається змістовним і ціннісним параметрами ідентичності та позначається на всій структурно-організаційній сутності. Зазвичай генеза ідентичності перебігає у плані хроноскопичної організації Я в режимі суб'єктивного часу, так зазнає істотного впливу соціального досвіду людини. Причому одноманітність і збідненість соціального досвіду спрощує структуру ідентичності, однак диференційована ідентичність, сформована завдяки різноманітному досвіду, визнається зрілішою та успішнішою. Особистісна ідентичність є вторинною щодо соціальної, проте на різних вікових етапах становлення людини відіграє важливу роль, особливо в перехідних кризових моментах, коли подолати ідентифікаційно-соціалізаційні складнощі спроможні лише особистісно-ідентифікаційні переваги [7].

Співмірність особистісної та соціальної ідентичності розкрита також у дослідженні М. Яромовіч, в якому перша подається як певна підсистема знань про себе, що формуються із порівнянь власного Я з членами інгрупи та наповнене оригінальними і своєрідними рисами, а друга є набором специфічних рис, проте таких, які проявляються у процесі соціального порівняння представників інгрупи й аутгрупи. Здебільшого зауважується помітне переважання соціальної ідентичності, яке відбувається завдяки високому рівню відмінностей під час порівняльної зв'язки «Ми-Вони», а також прояви низького рівня відмінностей упродовж порівняння «Я-Ми». Стверджується і зворотність

цих процесів, зокрема, особистісна ідентичність переважає в людей, що мають високий рівень відмінностей на порівняльному рівні «Я-Ми» та досить низький рівень під час порівняння «Ми-Вони» [8].

Потужний концептуальний підхід засновника гуманістичного психоаналізу Е. Фромма містить положення, згідно з якими ідентичність розглядається як одна з базових універсальних потреб людини і зводиться до визнання того, що кожному з нас притаманне прагнення володіти соціальним статусом, тобто постулюється певний соціо-психо-біологічний принцип поведінки як джерела досягнення і реалізації власних найсильніших бажань. Трансформація ідентичності відбувається у контексті історіо- й соціогенези людства і конкретного суспільства, тому набуття ідентичності тісно пов'язане, насамперед, з появою індивідуалізації, з усвідомленням більшої політичної, економічної та духовної свободи, а також ототожнення себе як такого, що існує автономно від групи [5]. Такий підхід особливо актуальний у контексті нашого вивчення психологічних особливостей самоприйняття як основи набуття соціальної ідентичності депривованими підлітками, адже на цьому віковому етапі онтогенезу відбувається автономізація, сепарація дітей від батьків та референтних дорослих, пошук соціально цінних нових статусів, а також складне й неоднозначне вибудовування образу Я та Я-концепції.

У низці досліджень констатовано, що розвиток особистісного самоприйняття, особливо на етапі підлітковості, перебігає кризово і дискофортно та містить усі ознаки амбівалентності, дифузності й хаотичності [1; 2; 5]. Проблемність вікових змін, перехідний характер вікового періоду онтогенезу зумовлені як пубертатом, так і хибамі ідентифікації (наприклад, статеворольової або соціокультурної). По суті, зауважуємо своєрідне детермінаційне «переливання», коли вікові особливості зумовлюють власне психологічні аспекти становлення, і навпаки. Наслідком цього може бути типове для підлітковості ускладнення провідного виду діяльності, ненабуття базових психічних новоутворень, розлади сензитивності, загострення вікової кризи та інші симптоми, які загалом негативно впливають на становлення ідентичності. Блокування батьками й іншими дорослими такого базального підліткового новоутворення як почуття дорослості може постати ключовим фактором дихотомійності особистісного самоствердження, тому діти з метою віднайдення суб'єктивних глибоко унікальних ліній і моделей самоототожнення й саморозвитку можуть вдаватися до різноманітних психозахисних або агресивно-конфліктних поведінкових тактик і стратегій. Неготовність підлітків до жорстких соціалізаційних запитів і вимог соціуму, нездатність здійснити самостійний вибір і неспроможність взяти на себе відповідальність за власне Я, залежність

від оцінок інших справляють істотний вплив як на їхні ідентифікаційні зусилля, так і на розвиток всієї самосвідомості. Зумовлена закономірностями вікової психогенези потреба підлітків у самовизначенні та самоосмисленні за відсутності життєвого досвіду подолання негативних афективних і тривожних ситуацій може породжувати загострення нервово-психічного напруження зумовлювати те, що діти вдаються до деструктивних ідентифікаційних практик, зокрема в субкультурних групах або девіантних орієнтирах.

Сформоване позитивне самоприйняття, базуючись на адекватних просоціальних моделях самоусвідомлення, свідчить про успішність процесів ідентифікації людини. Завдяки цьому на рівні позитивного психоемоційного переживання та вираженого когнітивного осмислення появляється змога як для здійснення своїх основних намірів, так і для усталення певного тезаурусу ідентифікаційних зразків, ототожнення з якими створює відчуття задоволеної референтності. Натомість розбалансованість і несформованість особистісного самоприйняття лише підсилює негативну ідентифікаційну налаштованість як щодо інших людей, так і щодо себе. Отже, якраз самоприйняття формує інтегральну спрямованість на усвідомлення власного Я та визначає успішність набуття ідентичності, а також істотно детермінує пріоритети й перспективи особистісної психогенези.

В умовах різновидової депривації функціонування самосвідомості підлітків набуває своєї чітко вираженої специфіки та істотних ускладнень. Як відзначає Я. Гошовський, депривація як обмеження екзистенційно значущих потреб призводить до позбавлення людини можливості для задоволення психічних потреб достатньою мірою та протягом тривалого часу. Депривація зумовлює притлумлення функціональних параметрів особистості на всіх рівнях та породжує загальне ослаблення як психофізичних, так і соціально-психологічних потенціалів і можливостей. Деприваційний режим життєіснування дітей гальмує повноцінний особистісний розвиток та істотно ускладнює спроможність до самореалізації. Закладове (несімейне) виховання в дитячих будинках, школах-інтернатах та інших інституціях без батьків зумовлює блокаду базової потреби в афіляції як необхідності в приналежності, стимулює засвоєння неправильних сімейних, статевих, статусних і рольових ідентифікаційних моделей. Брак партнерської перцептивної сімейної комунікації посилює особистісне пригнічення суб'єктності, завчену безпорадність, гальмує активність і автономність підлітків. Деприваційні реалії істотно збіднюють структуру життєдіяльності депривованих підлітків, породжують неадекватний модус свідомості, несприятливо впливають на самосвідомість, зумовлюють коливання й перепади у формуванні самооцінки, образу Я, самоакцептації та

шкодять психічному здоров'ю. Накопичення різних видів депривації (соціальної, сімейної, материнської, комунікативної та ін.) спричиняє спрощення індивідуальної психоструктури підлітка, ускладнює набуття ним адекватних просоціальних ідентичностей [1; 2]. Звичайно, що депривовані підлітки нагально потребують психолого-педагогічного ревіталізаційного супроводу для вироблення навичок успішного позитивного самоприйняття та для набуття правильної особистісної ідентичності.

Висновки. На розвиток самоприйняття істотний вплив має підліткова криза, сутність якої зводиться, насамперед, до існування розбіжностей між загальноорганічним, статевим і соціальним дозріванням. Вивчення особливостей становлення самоприйняття у підлітків та специфіки набуття ними ідентичності має обов'язково враховувати цілу низку детермінант, адже когнітивні, афективні, мотиваційні та інші чинники відіграють важливе значення для успішності перебігу цих процесів.

Пубертат як домінанта психофізичного розвитку підлітка породжує численні проблеми у прийнятті власного Я та спонукає до застосування нонконформізму, що може ускладнювати не лише процеси міжособистісної взаємодії, але й негативно впливати на набуття ідентичності.

Самовпевненість, зверхність, самолюбство (як і невпевненість, тривожність, депресивність, надмірний альтруїзм тощо) призводять до суттєвих викривлень у побудові образу Я, гальмують процеси самоприйняття, а отже, і створення гармонійної та успішної Я-концепції. Особистісні дисфункції в дитини підліткового віку зумовлюють прогресування емоційно-оцінних розладів, коли власне Я «бачиться» очима інших – друзів, однолітків, випадкових людей. Очевидно, що виникає афективно-оцінний дисбаланс, прогресують механізми усамітнення як відображення прагнень до замкнутості і сенсорного відмежування, вибудовуються різноманітні комунікативні перепони, які ускладнюють семантично-регуляторні потенціали організму, створюють проблеми як для самоприйняття, так і для самоототожнення. Внаслідок надмірних психоемоційних навантажень як реакцій на вікову кризу самоприйняття підлітка може формуватися хаотично і ситуативно, а у випадках додаткової негативної дії з боку деприваційних чинників – навіть перерости у самозаперечення власного Я і загальне самонеприйняття. В умовах різновидової депривації цілком можливими стають навіть хибні стеворольові орієнтації як наслідок відсутності сімейної взаємодії та браку моделей для просоціальної ідентифікації.

До покращання якості особистісного самоприйняття та нейтралізації ймовірних неадекватних ідентифікаційних практик призведуть ревіталізаційні технології, що передбачають актуалізацію механізмів амплі-

фікації як самопідсилення та моделювання недеприваційних оптимістичних ліній особистісного розвитку.

Література

1. Гошовський Я. Основні типологічні параметри феномену психічної депривації / Д. Гошовська, Я. Гошовський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – Випуск 1. – 2016. – С. 218-228.
2. Гошовський Я. Феноменологія інституційної депривації: ревіталізаційні аспекти / Я. Гошовський // Психологічні перспективи. – Вип. 26. – Луцьк: Вежа-Друк, 2014. – С. 99-111.
3. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.
4. Социальная идентичность, самокатегоризация и группа / Дж. Тернер, Р. Ойкс, А. Хэслэм, В. Дэвид // Иностранная психология. – 1994. – Т. 2. – № 2 (4). – С. 8-12.
5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм; пер. Э. М. Телятникова. – М.: ООО Изд-во АСТ-ЛТД, 1998. – 670 с.
6. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 35-40.
7. Breakwell G. M. Integration, paradigms, methodological implication / G. M. Breakwell, D. V. Center // Empirical approaches to social representation. – Oxford, 1993. – P. 180-201.
8. Jaromowic M. Self-We-Others Schemata and Social Identifications / M. Jaromowic // Social Identity: International perspective / [ed. by S. Worchel, J. F. Morales, D. Paez, J. Deschamps]. – Sage Publications, 1998. – P. 44-52.
9. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. C. Turner // Psychology of intergroup relations / [ed. by S. Worchel, W. G. Austin]. – Chicago: Nelson-Hall, 1986. – P. 7-24.
10. Turner J. C. Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior / J. C. Turner // Advances in group process: Theory and research. – V. 2 – Greenwich, CT: JAI Press, 1985. – P. 77-122.

Анотація

Візник Ю. М. Структурно-функціональні особливості набуття ідентичності у процесі самоприйняття підлітків. – Стаття.

У статті розглядаються змістові, структурні і функціональні особливості самоприйняття та ідентичності людини. Розкрито основні теоретичні підходи до проблеми становлення самоприйняття та набуття ідентичності особистістю. Проаналізовано специфіку становлення самоакцептації у дітей підліткового віку, які виховуються в умовах депривації, що здійснює негативний вплив на процеси їхньої ідентифікації. Констатовано, що сімейна депривація, перебування у школі-інтернаті знижують можливість підлітка для успішного набуття адекватного образу Я, гармонійної Я-концепції та позитивного самоприйняття. Запропоновано генетично-психологічні ревіталізаційні підходи щодо покращення процесів самоприйняття й самоототожнення.

Ключові слова: особистість, самосвідомість, самоприйняття, ідентифікація, ідентичність, депривація, підлітки, ревіталізація.

Аннотация

Визнюк Ю. Н. Структурно-функциональные особенности приобретения идентичности в процессе самопринятия подростков. – Статья.

В статье рассматриваются содержательные, структурные и функциональные особенности самопринятия и идентичности человека. Раскрыты основные теоретические подходы к проблеме становления самопринятия и приобретения идентичности личностью. Проанализирована специфика становления самоакцептации у детей подросткового возраста, воспитывающихся в условиях депривации, что осуществляет негативное влияние на процессы их идентификации. Констатируется, что семейная депривация, пребывание в школе-интернате снижают возможность подростка для успешного приобретения адекватного образа Я, гармоничной Я-концепции и позитивного самопринятия. Предложены генетически-психологические ревитализационные подходы относительно улучшения процессов самопринятия и самоотождествления.

Ключевые слова: личность, самосознание, самопринятие, идентификация, идентичность, депривация, подростки, ревитализация.

Summary

Vizniuk Yu. M. Structural and functional features of acquisition of identity in the process of acceptance teenagers itself. – Article.

In the article examined to maintenance, structural and functional features of selfacceptance a man itself and receipt by her identities. Basic theoretical approaches are exposed to the problem of becoming of acceptance of itself and acquisition of identity by personality. The specific of becoming of acceptance is analysed for the children of teens, which are brought up in the conditions of deprivation, that carries out negative influence on the processes of their authentication. It is established, that domestic deprivation, stays in school-boarding-school reduce possibility of teenager for successful acquisition of adequate self-image, harmonious self-conception and positive acceptance itself. Genetic and psychological revalidation approaches are offered in relation to the improvement of processes of acceptance of itself and equation.

Key words: personality, consciousness, acceptance of itself, authentication, identity, deprivation, teenagers, revitalisation.

УДК 159.922.6

Д. Т. Гошовська
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

РОЛЬ САМООЦІНКИ Й САМОАКЦЕПТАЦІЇ В ГЕНДЕРНО-СОЦІАЛІЗАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ

Постановка проблеми. Серед нагальної проблематики сучасних психолого-педагогічних досліджень на чільне місце висувуються проблеми гендерної соціалізації дітей, зокрема в ракурсі їхнього самоусвідомлення як на статевому, так і на соціальному рівнях самоактуалізації. Складний процес формування особистості як представника певної статі, носія конкретних маскуліно-фемінінних рис, що зумовлюють поведінку людини як чоловіка або жінки, хлопчика або дівчинки, значною мірою залежить від налагодженої системи гендерної соціалізації. Домінуюче значення у цьому тривалому й клопіткому процесі належить єдності психолого-педагогічних потенціалів сімейного та шкільного виховання, насамперед, у плані культивування свідомості й самосвідомості дітей підліткового віку. Оскільки моральний розвиток особистості залежить від низки соціокультурних чинників, які впливають на формування самосвідомості, то, безперечно, моральне самооцінювання підлітків, будучи об'єктом нашого тривалого вивчення, досить часто суттєво ускладнюється соціально-віковими детермінантами перехідного періоду, зокрема, його кризовими модальностями як на рівні сприйняття власного фізичного образу Я, так і на рівні внутрішньоособистісних конструктів ідентифікації [1; 3; 4; 5; 7]. На думку вітчизняних науковців, гендерна соціалізація особистості як багатоаспектне явище є процесом, який реалізується в свідомості та образі Я на основі інтеріоризації статевоповідних приписів. Тому розвиток Я-концепції відбиває характер освоєння особистістю певного діапазону гендерних ролей та набуття відповідних смисло-життєвих цінностей, характерних для етнокультурної звичаєвості народу [1; 2; 5].

Ми вважаємо, що моральна самооцінка є оцінюванням особистістю власних духовних можливостей, рис і місця серед морально-аксіологічних поглядів і норм певного суспільства як ментально-історичної спільноти людей. Вона є проявом самосвідомості індивіда та усвідомленням моральних аспектів своєї ідентичності. Рівень моральної поведінки як результат певної моральної самооцінки є своєрідним мірилом культурологічного потенціалу людини, особливо ж на найважливіших етапах її соціогенезу (підлітковість, рання юність тощо). Тому адекватна моральна самооцінка як потужне об'єктивне ставлення людини до самої себе крізь призму духовно-моральних канонів і норм є одним з найважливіших індикаторів її морального

розвитку, критерієм істинної життєвої позиції, яка може призвести до внутрішньої гармонії та вдосконалення, а отже, до гармонізації взаємин на рівні мікро- і макросоціуму.

Гендер традиційно розглядається як комплекс сімейних, освітніх, професійних, соціальних характеристик розподілу статей у соціумі. Психологічна стать є однією з найважливіших характеристик людини, показником її психічного здоров'я, умовою єдності особистісних проявів. Феномен «психологічна стать», що доповнює біологічні характеристики, значно впливає на формування самовизначення хлопчика чи дівчинки в особистісному і соціально-психологічному змісті, на структурування їхнього Я, на побудову всієї системи самооцінювання. Визначаючи тенденції міжособистісного спілкування, і особливо міжстатевих взаємин, психологічна стать нерідко визначає життєвий шлях людини. У цьому феномені як в одному зі складових системи особистості правомірно виділити когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти. Психологічна стать – певна статева ідентичність особистості, що досягається в процесі статевої ідентифікації (ототожнення себе з представниками своєї статі). Необхідна складова статевої ідентичності – статева самосвідомість (усвідомлення своєї подібності і розбіжностей із представниками своєї статі на відміну від протилежної). Однією з основних характеристик психологічної статі є засвоєння дитиною статевої ролі (способу поведінки людей у залежності від їхніх позицій у статевій диференціації).

Мета статті – висвітлення специфіки самооцінки і фемінінної самоакцептації у процесі гендерної соціалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гендерну соціалізацію в широкому розумінні ми трактуємо крізь призму базових соціально-психологічних складових формування особистості як представника певної статі. Процесуально гендерна соціалізація розуміється як включення чоловіків і жінок в соціальне життя шляхом засвоєння норм, правил поведінки, настановлень, які узгоджуються з культурними уявленнями про ролі, соціальне становище, призначення чоловіків і жінок у певному суспільстві. Так, Т. Говорун, відзначаючи, що якраз у культурі суспільства формується не лише статево-рольова поведінка, але й концепція чоловічої і жіночої психології, статевої любові, продовження роду, вважає, що гендерна соціалізація є процесом входження індивіда як

представника певної статі в систему соціальних зв'язків, це сукупність етапів в онтогенезі особистості з набуття гендерної ідентичності та її збагачення, що є важливим для змісту освіти і процесу виховання особистості, оскільки закладає фундамент неупередженого ставлення до особи незалежно від її статі [1]. Фемінінна самоакцептація й самооцінка мають, насамперед, емоційно-експресивне обрамлення, де, на відміну від чоловічого (предметно-інструментального), найбільшу вагу мають синтез та інтуїтивність, а вже потім – аналіз і розсудливість. Вона чутливіша до життєвих перемін, більшою мірою підлягає впливові середовища, його настановлень і оцінок, а отже – гостріше й болісніше переживає розлад або розрив з нормативним укладом певної ціннісно-оцінної системи [3; 4]. Такий стан справ призводить до сповільненого й ускладненого онто- і соціогенезу підлітків як у ракурсі самооцінювання та самоакцептації, так і у векторі гендерної соціалізації.

Важливу роль гендерно-рольової соціалізації відзначає П. Горностай, стверджуючи, що це – засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань до цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, що відповідають гендерним ролям. На думку вченого, статеві та гендерні ролі мають надзвичайно велике значення для нормальної соціалізації особистості серед безлічі ролей, що їх засвоює людина, адже ці ролі тісно пов'язані з усвідомленням себе представником певної статі та з поведінкою, характерною для представників цієї статі [2].

Виклад основного матеріалу. Оскільки статеві та гендерні ролі тісно пов'язані зі статевою й гендерною ідентичністю особистості, то їхній «моральний» вимір відіграє дуже важливу роль у просоціальному розвитку сучасних підлітків.

Ми виходимо з позицій, що моральна самооцінка, будучи своєрідною когнітивно-емоційною схемою, яка узагальнює минулий досвід особистості й організовує нову інформацію про власну самість, потребує активного розвитку в найрізноманітніших векторах самореалізації людини. Самооцінка експлікує деякі моральні самоуявлення про етичні параметри, здібності й потенційні можливості особистості, виражаючи тим самим певний рівень її домагань у багатьох сферах, зокрема в плані морального зростання та самовдосконалення. У такому ракурсі самооцінка постає дієвим засобом самоствердження як створення в навколишніх людей прихильного враження про себе та власного морально-етичного рівня презентації. Безперечно, *рівень сформованості моральної самооцінки суттєво впливає на успішність набуття гендерної ідентичності, а також подальшої гендерної соціалізації підлітків обох статей*. Моральна самооцінка – феномен з динамічною структурою, оскільки є соціальною за походженням, формується й усталюється в результаті взаємодії з широким соціальним довкіллям, засвоюється в

процесі набутого індивідом суспільного досвіду та розвивається впродовж життя людини.

Самоакцептація особистості, що відбувається як синтез оцінно-моральних установок референтного довкілля (унікнення, акцептація, емоційна концентрація), по-різному проявляється на рівні характеру й зовнішності, у соціальній поведінці і ставленні до виконання справ. Це позначається на становленні образу самого себе, орієнтації й самореалізації в гендерних і соціальних ролях, моральному самовдосконаленні та на розвитку самосвідомості загалом.

Результати наших досліджень [3; 4] дають аргументовані підстави стверджувати залежність генезису моральної самооцінки підлітків від особистісних детермінант результативності їхньої ідентифікації з образом позитивних чи негативних морально-оцінних еталонів. У контексті набуття основних психічних новоутворень, зокрема самосвідомості та почуття дорослості, провідною лінією розвитку підлітка є спроби відчутти себе самостійним і значущим, тому виникають нагальні потреби постійного порівняння й ідентифікації з однолітками, дорослими, самоспостереження із самовдосконаленням, на які істотний вплив мають моральні аспекти різнобічної взаємодії. Оскільки підліток потребує посісти гідне місце в системі міжособистісних взаємин і чільне – у процесі вужчої підліткової стратифікації, то підліткове почуття психологічної дорослості є не лише домінантою розвитку, але й важливою ознакою особистісної фізичної та моральної зрілості. Моральна самооцінка підлітка вибудовується на відрефлексованих моделях самоприйняття й самоусвідомлення та сприяє утвердженню ним себе як психосоціальної моральної істоти, суб'єкта певної суспільної єдності та її моралі. Безперечно, розлади морального самооцінювання призводять до інволюційних/деградаційних процесів у формуванні підлітком просоціальних складових Я-концепції та можуть стати основною причиною його антисоціальної поведінки.

Перепоною до становлення адекватної моральної самооцінки підлітка найчастіше можуть бути причини спадкової патології, розумової (інтелектуальної) відсталості, аномалії розвитку характерологічних особливостей, психопатії, акцентуації, наслідки сімейної та педагогічної занедбаності тощо. В підлітковому віці, що найсензитивніший для формування самосвідомості, зокрема самооцінки, здебільшого можуть виникати транзисторні неспсихотичні девіації поведінки – делінквентність, алкоголізація, токсикоманія, суїцидальність та ін. Вони мають низку соціально-психологічних і особистісних детермінант, і варто зауважити, що насамперед зміна, покращення соціальної ситуації розвитку полегшують або усувають ці відхилення й порушення. Однак треба пам'ятати, що гендерну соціалізацію підлітків можуть супроводжувати як власне вікові поведінкові реакції (емансипація, автономізація, групуван-

ня з однолітками, наслідки пубертатних криз і сексуальних захоплень), так і загальні позавікові реакції (імітація, опозиція, компенсація, гіперкомпенсація, стереотипізація та ін.). Усе це може не лише гальмувати або спонукати активність гендерної соціалізації, але й бути однією з безпосередніх причин. Як уже зазначалося вище, будь-який необережний і несприятливий вплив на психологію підлітка потрапляє в ендегенно підготовлений ґрунт, що може викликати невротичну реакцію-спалах, загострений вербальний самозахист і негативно вплинути на становлення самоакцептивної атрибуції дитини. Якщо ж до цього долучені неправильні батьківські (сімейні, родинні) настановлення, то розвиткові моральної самооцінки підлітка заважатиме багато видів так званого неконвенційного виховання. Це може бути гіперопіка (гіперпротекція), гіпоопіка (гіпопротекція), емоційне знехтування, виховання в умовах надмірної моральної відповідальності, підвищене меркантильне стимулювання тощо.

Окремої уваги потребує проблема розчарування сучасних підлітків у морально-етичних стандартах (цінності сім'ї, культури, релігії, дружби, віри, любові тощо) і спричиненої цим депресії аж до появи домінуючих станів переживання самотності, знехтуваності, непотрібності, що здебільшого супроводжуються неадекватним заниженням самооцінки, іноді аж до хворобливих станів чи навіть суїцидальних тенденцій. Вкрай важливого наукового статусу набуває окреслений спектр проблем у дистанційних сім'ях, адже діти досить часто набувають актуального досвіду життєдіяльності стихійно і невпорядковано, без орієнтації на позитивні моделі сімейно-моральної взаємодії. Гендерну соціалізацію підлітків можуть активно супроводжувати як реакції активного/пасивного протесту, компенсація та гіперкомпенсація як форми поведінки, що приховують і маскують слабкість особистості, так і неадекватний психологічний захист невротичного або характерологічного походження. Здебільшого спостерігається континуальний розвиток обох способів, тобто «переливання» і переростання одного в інший у залежності від міри активності зовнішнього впливу.

Сучасна психологічна наука констатує, що проблеми та суперечності гендерного розвитку й гендерної соціалізації є причиною багатьох гендерних дисгармоній (гендерні стереотипи, гендерно-рольовий інфантилізм, гендерно-рольова недостатність, гендерно-рольові конфлікти, які є досить серйозними соціальними, соціально-психологічними та психотерапевтичними проблемами, пов'язаними не лише з особистісною та соціальною самореалізацією чоловіків і жінок, а й з соціальною та психологічною підтримкою сім'ї, вихованням дітей і самореалізацією підростаючого покоління, психологічним здоров'ям нації загалом). Відзначається необхідність системи заходів для їх розв'язання: розвиток гендерної освіти, підвищення гендерно-рольової

компетентності жінок і чоловіків, активізація гендерної свідомості тощо [1; 2].

Розлади морального самооцінювання у дітей підліткового віку можуть призвести до появи когнітивного депресивного синдрому, який, на думку А. Векс, часто супроводжує формування людського Я. Оскільки уявлення особистості про свою сутність, про своє Я базуються на ефективності самоуявлення і залежать від минулого досвіду, то будь-яка загроза існуванню та розвитку Я порушує суб'єкту цілісність людини. Втрачається віра в себе, проявляючись у знеціненні власного Я, зневірі в майбутнє, нерішучості, інфантилізмі, безперспективності, відмові в самопізнанні. Появляються численні самозвинувачення, що супроводжуються нищівною самокритикою, самодокорами і самокартанням. Девальвується самооцінка особистісно значущих якостей, фіксуючись у пригніченості, надломленості, самоприпиненні та зневірі у власних силах і якостях [7].

Аналітичний підхід до проблеми вивчення морального саморозуміння дає підстави вести мову про його рівневий характер. Якщо перший рівень включає емоційне узгодження на основі наявних знань про власну мораль, то другий рівень характеризується когнітивним узгодженням, за якого досить часто немає вираженого емоційного ставлення до себе, як до істоти високоморальної, а третій рівень характеризується когнітивними й емоційними узгодженнями результатів і продуктів морального самоусвідомлення (самооцінювання) та реальною морально-нормативною дійсністю соціуму. Загалом, є всі підстави стверджувати залежність розвитку моральної самооцінки підлітків від особистісних детермінант результативності їхньої ідентифікації з образом позитивних чи негативних морально-оцінних еталонів. Оскільки провідною лінією розвитку підлітка є спроби відчувати себе самостійним і дорослим, то виникають нагальні потреби постійного порівняння й ідентифікації з однолітками, дорослими, самоспостереження із самовдосконаленням, які враховують моральні аспекти різнобічної взаємодії. Підліток потребує посісти гідне місце в системі міжособистісних взаємин і чільне – у процесі вужчої підліткової стратифікації, а підліткове почуття психологічної дорослості є не лише домінантою розвитку, але й важливою ознакою особистісної моральної зрілості. До того ж усі стратегії й тактики морального самооцінювання як самоствердження, що реалізуються, насамперед, через ідентифікацію з моральними нормами інших (референтних) осіб, усталюються як намагання бути автономним, дорослим і морально дозрілим. У кінцевому результаті моральне самооцінювання підлітка підпорядковане глобальній потребі самоприйняття й самоусвідомлення, тобто утвердженню себе як суб'єкта певної суспільної єдності та її моралі.

Висновки. На успішність гендерної соціалізації сучасних підлітків найважливіший вплив мають такі фактори, як: стереотипи, цінніс-

но-мотиваційна орієнтація, змістове наповнення образу Я, когнітивна складність особистості, рівень соціального інтелекту, емоційний стан, адекватність моральної самооцінки тощо. У процесі гендерної соціалізації підлітків слід уміло поєднувати переваги всіх трьох загальновідомих моделей: рестриктивної (репресивної), пермісивної (ліберальної) та «золотої середини» (демократичної), акцентуючи увагу на останній. Розвиток моральної самооцінки підлітка відбувається у контексті різнотипних суперечностей, спричинених розбіжностями (іноді й латентними чи явними конфліктами) між нормативно-регламентуючим статусом суспільства («суспільні табу») й особливостями становлення внутрішнього світу дитини, яка досить часто складно й неоднозначно накопичує індивідуальний моральний досвід шляхом спроб і помилок. Тому доводиться констатувати суперечності між власно сконструйованим досвідом моральної поведінки дитини й усталеними вимогами суспільства, між ідеальними моральними знаннями та реальною практикою поведінки, між ідеалістично-високиморальними намірами і виконанням дитячо-егоїстичних бажань, між знанням і незнанням моральних норм поведінки у конкретній ситуації тощо. Лише долаючи цілу низку суперечностей, навчаючись на власних і чужих помилках, підліток здійснює для самого себе вагомий й значущий моральний вчинок і тим самим збагачує власний досвід моральної поведінки, а значить і самооцінку. На формування моральної самооцінки й самоакцептації підлітків значний вплив мають мікроклімат і взаємини в сім'ї. Оскільки на рівні сімейної пари трапляється повне чи часткове прийняття або, навпаки, неприйняття (знехтування), що охоплює всі сфери сімейного життя – від високої й духовної до повсякденно побутової та сексуальної, то можлива пряма екстраполяція подібного на самоприйняття й моральне самооцінювання дітей. На нашу думку, діючи за аналогією, діти, зокрема підлітки, можуть винести із сім'ї акцентовані стереотипи прийняття-неприйняття, що матимуть вирішальне значення у формуванні власної самоакцептивної атрибуції та загального морального розвитку за принципом позитивності або негативності.

Оскільки загальновідомим є визнання ролі спілкування як провідної діяльності саме в підлітковому віці, то можна з упевненістю вважати його найсприятливішим і гостро сензитивним для становлення і формування адекватної моральної самооцінки та соціалізації особистості. Тому школу, навчально-виховний процес, де відбувається активна міжособистісна комунікація і перцепція дітей, слід розглядати як одну з найважливіших детермінант їхнього самоприйняття і загального розвитку, а також гендерної соціалізації. Окрім обумовлень соціально-психологічного характеру (взаємодія в сім'ї, специфіка взаємин у школі) суттєвий вплив на становлення моральної самооцінки підлітків мають особистісні детермінанти. На

наш погляд, насамперед треба враховувати такі особливості підліткового віку, як сензитивність, егоцентричність, афективність, тривожність, суперечливість тощо. Слід враховувати і такий ланцюг понять, притаманних психології підлітків, як нерозуміння, неприйняття, непослідовність, нерівномірність розподілу акцентів уваги, нестабільність, невідповідність очікувань реаліям дійсного стану речей тощо. Вони дуже часто супроводжують або детермінують розвиток самоакцептивної атрибуції в підлітків та є перешкодою для творення адекватної моральної самооцінки, а отже, й бар'єром для гендерної соціалізації. До речі, як і такі особливості: упередженість суджень і самооцінок, заданість і трафаретність вимог до себе, нав'язування думок і оцінок іншими, відсутність альтернатив у власних рішеннях, недостатнє врахування ситуаційності самоставлень, фіксація проблем із подальшим застряганням на них, несвоечасність відзиву довколишніх людей тощо. Вагомими особистісними детермінантами становлення адекватної самооцінки підлітків є їхня здатність до самоспостереження, розвитку рефлексії, самоаналізу і самоконтролю. Лише активна потреба в самопізнанні через елементи самоставлення і самоствердження повинна безпосередньо призвести до повноцінної саморегуляції в процесі прийняття особистістю самої себе. Будь-яке порушення цього процесу неминуче впливає на якість інтроспективної системи підлітків, порушує механізми самоусвідомлення, самоповаги й остаточного цілісного самоприйняття, блокує успішність гендерної соціалізації.

Перспективи дослідження полягають у запровадженні ревіталізаційних технологій, зокрема у варіанті медіально-рефлексійного тренінгу як засобу оптимізації фемінінної самооцінки й самоакцептації, а отже, й успішної гендерної соціалізації.

Література

1. Говорун Т.В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції: автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Т.В. Говорун. – К., 2002. – 35 с.
2. Горностай П.П. Основи теорії гендеру: [навчальний посібник] / П.П. Горностай. – К.: К.І.С., 2004.
3. Гошовська Д. Гендерна психологія: [навч.-метод. пос.] / Д. Гошовська – Дрогобич, 2008. – 107 с.
4. Гошовська Д. Психологічні особливості моральної самооцінки підлітків та умови її гармонійного розвитку / Д. Гошовська // Особистість у розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні: збірник матеріалів другої міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 283-292.
5. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: в 2 т. / С.Д. Максименко. – К.: Форум, 2002. – 319 с.; 335 с.
6. Хорни К. Женская психология / К. Хорни; пер. с англ. – СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 1993. – 224 с.
7. Beck A.T. Cognitive therapy and the emotional disorders / A.T. Beck. – N.Y., 1976. – 265 p.

Анотація

Гошовська Д. Т. Роль самооцінки й самоакцептації в гендерно-соціалізаційному процесі. – Стаття.

Стаття розкриває психологічні особливості формування адекватної моральної самооцінки сучасних підлітків. Відзначено залежність системи морального самооцінювання підлітків обох статей від низки соціально-психологічних детермінант. Відзначено, що самоакцептація як складова самосвідомості є активністю особистості, спрямованою, насамперед, на різнобічне усвідомлення власного Я, а також на прийняття його на рівні усвідомленої самості, неповторної екзистенційної суб'єктності. Встановлено залежність успішної гендерної соціалізації від міри сформованості моральної самооцінки в дітей підліткового віку.

Ключові слова: самооцінка, самоакцептація, моральна самооцінка, підлітки, гендерна соціалізація.

Аннотация

Гошовская Д. Т. Роль самооценки и самоакцептации в гендерно-социализационном процессе. – Статья.

Статья раскрывает психологические особенности формирования адекватной моральной самооценки современных подростков. Отмечена зависимость системы морального самооценивания подростков обеих полов от ряда социаль-

но-психологических детерминант. Отмечено, что самоакцептация как составляющая самосознания является активностью личности, направленной, в первую очередь, на разностороннее осознание собственного Я, а также на принятие его на уровне осознанной самости, неповторимой экзистенциальной субъектности. Установлена зависимость успешной гендерной социализации от уровня сформированности моральной самооценки у детей подросткового возраста.

Ключевые слова: самооценка, самоакцептация, моральная самооценка, подростки, гендерная социализация.

Summary

Hoshovska D. T. A role of self-appraisal and self-acceptance is in the process of gender socialization. – Article.

The article exposes the psychological features of forming of adequate moral self-appraisal of modern teenagers. Dependence of the system of moral evaluation of teenagers is marked of both sexes on a row socially psychological determinants. It is marked that a self-acceptance as constituent of consciousness is activity of personality, sent first of all to scalene realization own I, and also on the acceptance of him at the level of realized camosti, unique subject. Dependence of successful gender socialization is set on the measure of formed of moral self-appraisal for the children of teens.

Key words: self-appraisal, self-acceptance, moral self-appraisal, teenagers, gender socialization.

УДК 159.92

О. А. Гульбсдоктор психологічних наук,
професор кафедри психології

ПВНЗ «Краматорський економіко-гуманітарний інститут»

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
СУЧАСНОГО ВИКЛАДАЧА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ**

Постанова проблеми. Розв'язання проблем ролі викладача у вищому навчальному закладі (далі – ВНЗ) спонукає обґрунтувати впровадження передових психолого-педагогічних інноваційних технологій, потребує трансформування навчального процесу в напрямі індивідуалізації, розвитку творчого мислення й активної самостійної роботи майбутніх фахівців. В психологічному аспекті інновація в освіті – це створення і впровадження різних видів нововведень, які спричиняють зміни як навчального процесу, так і особистості.

Аналіз останніх досліджень. Як вважає О.В. Попова, щоб розібратися в сутності, в справжньому змісті та механізмах реалізації новітніх педагогічних систем, технологій, методик, які увійшли в освітній простір, доцільно звернутися до таких понять: інновація, нововведення, інноваційний процес, інноваційна діяльність, педагогічна творчість, вчитель інноваційної орієнтації, інноваційний експеримент та інші [14, с. 205-209].

У роботах Ю.Н. Кулюткина, В.Я. Ляудіса, Л.І. Рожко, В.О. Соколовської переконливо доведено, що нововведення як у суспільстві, так і в освіті одночасно є і результатом, і ефективним шляхом, і засобом перетворення суспільства й освіти [8, с. 8-9]. Хоч інновації супроводжують суспільство з самого початку його виникнення, як педагогічна категорія вони відносно молоді, і тому в їх визначенні існують деякі розбіжності. Дослідження новації в освіті пов'язані з аналізом результатів дослідження наявної суті, структури, класифікації та особливостей протікання інноваційних процесів. На теоретико-методологічному рівні ці проблеми найбільш фундаментально відображені в роботах М.І. Лапіна, В.М. Мадзиги, А.І. Пригожина, Б.В. Сазонова [12; 15].

У визначенні поняття «інновація в освіті» дослідники виділяють різні аспекти (Е.І. Ляска, К.В. Макагон, В.А. Слободчиков, В.А. Слассьонін, Л.С. Подимова, В. Н. Харкін та ін.), зокрема такі: інновації в освіті розглядають як нове, тобто щось спеціально спроектоване, досліджене, розроблене або «випадково відкрите» в ініціативному педагогічному пошуку. Новації – це і науково-теоретичне знання певної міри новизни (М.С. Бургін, В.М. Полонський) та ефективні освітні технології, що задовольняють критеріям технологічності педагогічних систем (В.П. Беспалько, В.Н. Максимова, В.В. Серіков та ін.), і виконаний у вигляді технологічного опису проект ефективного педагогічного

досвіду, готовий до впровадження (Н.П. Гузик, Е.П. Потапова та ін.), при цьому узагальнений досвід з'являється у вигляді як би вже оціненої інновації [7; 18; 19].

Під інноваціями в освіті розуміють також і нововведення, тобто продукти освоєння і впровадження інновації, причому процедура їх розробки розглядається як умова інновації, але не включається в її склад (П.І. Карташов, Г.І. Оглобіна). Нововведення мають місце під час впровадження в практику досягнень науки (А.А. Арламов), під час використання передового педагогічного досвіду (Я.С. Турбовський). Водночас нововведення – це новий стан навчально-виховної практики, що формується завдяки осмисленню і реалізації інновації [8; 14; 15].

Інновації трактуються і як процес розробки, освоєння і продуктивного впровадження нововведень. При цьому як би моделюється карта всього поля еволюції інновації та здійснення нововведення (А.І. Пригожин, Н.Р. Юсуфбекова) [15; 20].

Постановка завдання. Для розв'язання проблеми особистісного та професійного зростання викладача ВНЗ у сучасному інноваційно-освітньому просторі доцільно визначити структуру, зміст, етапи протікання інноваційних процесів у сфері освіти та виділити сутнісні межі інновацій з позицій аналізу професійної діяльності викладача.

Виклад основного матеріалу. Поняття «інновація» вперше з'явилося в дослідженнях культурологів у XIX ст. і означало введення деяких елементів однієї культури в іншу. Це значення досі збереглося в етнографії. На початку XX століття оформилася нова галузь знання – наука про нововведення, в рамках якої стали вивчатися закономірності технічних нововведень у сфері матеріального виробництва. Наука про нововведення – інноватика – виникла як відображення потреби фірм, що загострилася в діяльності з розробки та впровадження нових послуг, ідей [19, с. 29]. Слово «інновація» має латинське походження, у перекладі воно означає «поновлення», «зміну», «введення чогось нового», «введення новизни». Поняття «нове» є одним із стрижневих понять в інноваційній педагогіці. Будь-яка новизна відносна як в особистісному, так і в тимчасовому (історичному) плані. Те, що нове для одного, може бути не новим для іншого. Новизна завжди носить конкретно-історичний характер. Народжуючись у конкретний час, прогресивно вирішуючи завдання конкретно-іс-

торичного етапу, інновація може швидко стати надбанням багатьох, нормою, загальноприйнятою масовою практикою або застаріти, стати гальмом розвитку в більш пізній час [19, с. 11].

Як зазначають В.А. Сластьонін і Л.С. Подимова, важлива традиція новизни, яка показує, чим якісно відрізняється даний об'єкт від тих, що були раніше, наприклад, методика навчання, що пропонується, від відомих. Ця оцінка подібна рівням новизни, описаним С.Д. Поляковим, але відрізняється від них тим, що рангам шкали надається потім точне кількісне значення і приводиться формалізована процедура оцінювання. Виділяються такі градації: 1) побудова відомого в іншому вигляді, тобто фактична відсутність нового – формальна новизна; 2) повторення відомого з неістотними змінами; 3) уточнення, конкретизація вже відомого; 4) доповнення вже відомого істотними елементами; 5) створення нового нового об'єкта [19, с. 42-44]. Інновації в сфері освіти, на думку В.П. Кваши, характеризуються такими ознаками [10]:

- новою логікою мислення, у філософських роботах А. Бергсона, Л. Витейштейна, Б.Т. Григор'яна, Е. Гуссереля, А.Т. Москаленка на перший план цінностей інтелекту висувається творче мислення. Воно, передусім, характеризується тим, що В.С. Біблер назвав як тенденцію «від науконавчання до логіки культури» [3];

- органічним зв'язком теорії і практики. Відомо, що при поширенні передового досвіду передається не сама технологія навчання, а ідея, що лежить в основі тієї або іншої авторської знахідки. В інноваціях завжди існує відкрита самим викладачем або запозичена нова ідея;

- спрямованістю на вирішення найактуальніших і найскладніших завдань навчання і виховання. Важливою функцією інновацій стає також те, що вони допомагають подолати догматизм і консерватизм, усе те, що заважає підняти на новий рівень освітню політику;

- реалізацією творчого потенціалу особистості викладача, що забезпечує самовираження і самоствердження його «Я». Інновації в сфері освіти завжди вимагають волі, характеру викладача і відображають індивідуальність того, хто їх створює. Ось чому ця функція інновацій у сфері освіти полягає в створенні індивідуального стилю педагогічної діяльності. У цьому випадку вони виступають як провідний чинник професійного самовдосконалення [10, с. 32].

Інновація, на думку В.А. Сластьоніна і Л.С. Подимова, є саме засіб – новий метод, методика, технологія, програма і т. д., а інновація – це процес, який розвивається певними етапами. В інноватиці це відображається в понятті «життєвий цикл нововведення». Всі ці положення не виключають, а доповнюють одне одного, відображають неоднорідність, багатогранність і поліфункціональність поняття «педагогічна інновація». Неологічні ознаки пов'язані з розкриттям природи і джерел нового, виробленням критеріїв і рівнів новизни інновації і нововве-

день, виявленням умов і способів їх становлення, розвитку і ствердження [19, с. 81].

Розділяючи позицію цих вчених, у даному дослідженні ми зупинилися на такому визначенні інновацій. Інновації (нововведення) можна розглядати як комплексний, цілеспрямований процес створення, поширення і використання інновації, метою якого є задоволення потреб та інтересів людей новими засобами, що веде до певних якісних змін системи і способів забезпечення її ефективності, стабільності та життєздатності. Інноваційний процес пов'язаний з переходом в якісно інший стан, із ревізією застарілих норм і положень, ролей, а часто і з їх переглядом. Розвиток (конкретизацію) даного підходу знаходимо в роботах В.І. Загвязінського. На його думку, нове в педагогіці – це не тільки ідеї, підходи, методи, технології, які ще не використовувалися, але це і той комплекс елементів або окремі елементи педагогічного процесу, які несуть у собі прогресивний початок, що дозволяє в умовах, що змінюються, і ситуаціях досить ефективно вирішувати завдання виховання і освіти [6, с. 8-11]. Нове, у трактуванні автора, містить у собі прогресивне. Проте поняття «нове» не завжди співпадає повністю з поняттям «передове», «прогресивне» і навіть більш широким поняттям «сучасне». Передове завжди зберігає багато що з традиційного.

З точки зору управління, стихійні й цілеспрямовані інновації, на думку В.І. Загвязінського, поділяються на чотири підтипи: науковий – контрольні функції виконують наукові організації; науково-адміністративний – контроль здійснюють вони ж за підтримки органів управління народною освітою; адміністративно-науковий – контроль і управління здійснюють органи управління, спираючись на науку; політико-адміністративний – контрольні функції беруть на себе адміністративні органи [6, с. 10-13].

У роботах А.І. Пригожина із загальної інноватики підкреслюється важливість вивчення переходу від одного стану системи до іншого шляхом управління процесом нововведень. Істотним завданням педагогіки, на його думку, є розкриття можливостей управління процесами створення і застосування в практиці педагогічних новин [15, с. 32]. К. Ангеловські пропонує таку класифікацію інновацій [1, с. 59]: інновації в організації (організаційні інновації); інновації в технології (технологічні інновації); інновації в навчальних програмах.

Найбільш повно класифікація педагогічних нововведень подана в роботах Н.Р. Юсуфбекової [20]. Автор вважає, що зміст новацій в освіті або нововведень може торкатися професійної діяльності викладача загалом або окремих її складових: змісту, процесу навчання і виховання, управління та організації. За характером внесених змін новації в освіті можна поділити на новації, що вносять корінні, принципові зміни в навчально-виховний процес, і новації, які лише частково його поновлюють. Новації в

освіті можна характеризувати і з точки зору їх оригінальності та несподіванки появи, оскільки новації в освіті є результатом як наукової, так і практичної творчості, передового досвіду викладачів. Можна охарактеризувати інновації і з позицій різноманітності і єдності. Загалом, до класифікації новацій в освіті, на думку Н.Р. Юсуфбекової, може увійти їх поділ за такими параметрами: місцем появи (в науці або практиці); часом появи (історичні або сучасні); мірою очікування, прогнозування і планування (очікувані й несподівані, плановані й незаплановані); можливістю впровадження (сучасні й несучасні, що порівняно легко впроваджуються і що важко впроваджуються); галуззю педагогічного знання (дидактичні, історико-педагогічні); мірою новизни (абсолютні й відносні); мірою перетворення педагогічних процесів (що вносять корінні та часткові зміни); відношенням до педагогічної системи (системні й несистемні); оригінальністю (оригінальні й малооригінальні) [20, с. 84-87].

Водночас на думку більшості вчених, інноваційні процеси в освіті характеризують якісно новий етап у взаємодії і розвитку науково-педагогічної та педагогічної творчості викладачів і процесів застосування їх результатів. Сучасний етап розвитку інноваційних процесів у педагогіці характеризується тенденцією до ліквідації розриву між процесами їх сприйняття, адекватної оцінки освоєння і застосування їх на практиці, а також до подолання суперечності між стихійністю цих процесів, що мала місце, і можливістю та необхідністю свідомого управління ними [11; 15; 19].

Сказане дозволяє вважати припущення про те, що джерелом розвитку професіоналізму викладача є інноваційні освітні процеси. Для доказу цього припущення необхідно розглянути позицію викладача в інноваційних процесах, оскільки створення нового в педагогіці має свої особливості і пов'язане, зокрема, з неповторністю особистості викладача, з особливостями ВНЗ. Інновації в освіті відрізняються від інших систем тим, що «об'єкт» впливу інновацій, предмет їх діяльності – це жива особистість, що розвивається, що має неповторне «Я». Інновації істотно відрізняються одна від одної за впливом на людину, відношенням до них суб'єкта, вони несуть різні функції в різних соціальних процесах. Існують різні типи суспільних відносин, відмінні різними вимогами до інновацій. При простому типі відносин виникає прагнення досягти єдності суб'єкта і об'єкта, єдності умов, засобів і цілей на основі збереження суспільних відносин, що склалися, культури, бажання уникнути істотних інновацій. У цьому типі істотна інновація виступає як щось негативне і, отже, породжує прагнення її відторгати [20, с. 104].

Для творчого типу відносин в освіті характерне прагнення досягнути єдності суб'єкта і об'єкта, умов, засобів, цілей на основі потоку прогресивних інновацій. Можливий також і деструктивний тип відносин, для якого характерне

протистояння інноваціям, переважання негативних інновацій над позитивними. Таким чином, категорії суб'єкта, об'єкта, суб'єкт-суб'єктних відносин є загальнометодологічною основою для аналізу механізму розвитку інноваційних відносин. О.І. Пригожін зазначає, що головна характеристика суб'єкта інновацій – це його діяльна самосвідомість, тобто розуміння своєї особистісної ініціативи як суб'єктивно можливої та основи власного існування, що суспільно приймається. Автор представляє суб'єктність як єдність цілеположення і цілездійснення в одній особі [15, с. 58].

Викладач як суб'єкт інноваційної діяльності та її організатор вступає з іншими членами педагогічного співтовариства в процес створення, використання і поширення інновації, він обговорює зміст нововведення і ті зміни, які можуть статися в предметах, свідомості, звичаях, традиціях тощо. Інновації призводять до перетворень у професійній діяльності, які починаються з прийняття людиною вимог, поставлених перед нею умовами життя і сучасним суспільством, з усвідомлення нових відносин, виникаючих у суспільстві, а також змін, які відбуваються в ній самій. З іншого боку, відбуваються зміни в характері та змісті вимог, які людина сама ставить до життя, до суспільства. У разі неспівпадання вимог, що висувуються суспільством до людини, а також очікуваних від неї результатів з вимогами, які людина обертає до суспільства, неминуче виникають конфлікти як у взаємовідносинах людини із зовнішнім світом, так і внутрішньоособистісні. Ці конфлікти служать основою невідповідності новим умовам і вимогам, основою для реальних змін у мисленні [15, с. 63-67].

Інноваційна діяльність багато в чому визначається успішністю входження в особливе культурне середовище. К. Обергом був ведений термін «культурний шок», який виходив з ідеї, що входження в нову культуру супроводжується неприємними почуттями (втрата друзів і статусу, відкинутість, здивування і дискомфорт в разі усвідомлення відмінностей між культурами), плутаниною в ціннісних орієнтаціях і власне особистісної ідентичності. Симптомами «культурного шоку» можуть виявитися нестача впевненості в собі, тривожність, дратівливість, безсоння, психосоматичні розлади, депресія. Частіше всього «культурний шок» асоціюється з негативними наслідками. І лише небагато хто звертає увагу на його позитивну сторону, коли первинний дискомфорт змінюється прийняттям нових цінностей, моделей поведінки, що веде зрештою до саморозвитку й особистісного росту [10, с. 43].

Модель майбутньої інноваційної діяльності викладача ВНЗ складається з двох взаємодоповнюючих частин. Перша будується через зміну мотиваційних відносин шляхом наслідування, зараження, імітації, моделювання інноватики. Вона визначає відношення до новацій і переживання подій, пов'язаних з їх впровадженням. Друга частина отримує інформацію через на-

правлене, усвідомлене інноваційне навчання, яке підтримується самою структурою нашого суспільства [14, с. 173].

Уся інформація, що відноситься до інновацій, пов'язана з певною системою цінностей і бар'єрів. У науці психологічні бар'єри розуміються як внутрішні перешкоди (небажання, боязнь, невпевненість та ін.), що заважають людині успішно виконувати деяку дію. Кожна людина з сукупності зовнішньої інформації вибирає тільки ту, яка може бути засвоєна, не руйнуючи і не вносячи істотного розладу в її душевне життя. Однак охорона уявлення, що склалося про світ, перешкоджає творчому процесу, зверненому до розуміння нового.

Привертаючи увагу до умов впровадження інновацій, можна виділити: інновації, що надзвичайно швидко вводяться; інновації, що надзвичайно часто вводяться (постійні); великомасштабні (системні) інновації; безальтернативні інновації. У свою чергу, М.В. Кларин виділяє два типи психологічних бар'єрів перед новим, які зустрічаються у викладачів: когнітивний і регулятивний. На думку автора, когнітивні психологічні бар'єри перед новим виявляються у відсутності певного знання про нове, у нечутливості до новизни і викликають пасивну протидію. Регулятивні психологічні бар'єри перед новим виявляються в недовір'ї до ініціаторів, до керівництва, до самого нового і часто викликають активну протидію нововведенню [11, с. 134].

Дослідження показують, що для успішного подолання психологічних бар'єрів необхідно істотно змінити деякі стереотипи повсякденної свідомості, які заважають ефективно здійснювати нововведення. Р.М. Грановська, Ю.С. Крижанська [5] стверджують, що оцінка чого-небудь нового і несподіваного залежить від того, як людина сприймає це нове, наскільки ця інформація віддалена від її минулого досвіду. Вихід за межі свого світу, пов'язаний з бажанням не тільки сприйняти, але й прийняти щось нове, дається нелегко. Для цього потрібні або спеціальні умови, або особливі спонукальні ситуації. Викладач особливо близький до розуміння цінностей новачків в освіті в момент, коли ризикує позбавитися їх повністю, тоді змінюється відношення до самого себе й іншого, встановлюється нова система цінностей, змінюються критерії рішень. Інноваційний ризик є одним із важливих моментів прийняття рішення про зміну своєї поведінки в професійній діяльності. Відношення викладача будується на змішанні боязні та захопленості інновацією. Суть пошукового ризику полягає в імовірності вибору вірного шляху доведення нової ідеї до цінної новини. Запроваджувальний ризик виникає в разі спроби перекладу інновації в нововведення, зіставлення бажаних і шкідливих наслідків такого перекладу [5, с. 68-69].

Рутинна звичного мислення призводить до того, що інновації, які йдуть урозріз з уявленнями, що залишилися у людини, не врахову-

ються, ігноруються. Викладач «закривається»: перестає бути сприйнятливим до несподіваного, втрачає здібність до творчості. В разі відсутності гнучкості мислення немає і готовності до нових ідей, до постійної перебудови своєї моделі поведінки відповідно до середовища, що міняється. Гнучка психіка дозволяє зрозуміти, що світ міняється і що кожен повинен мінятися разом з ним: не існує незмінно правильних уявлень [5, с. 70].

Дослідження А.М. Бандурки, С.П. Бочарової, О.В. Землянської показують, що психологічний бар'єр є соціально-психологічним утворенням, що розвивається, його параметри помітно змінюються в просторі й у часі на різних етапах нововведення. Подібна трансформація психологічного бар'єра на різних етапах нововведення вимагає ретельних досліджень в кожному конкретному випадку, вивчення об'єктивних і суб'єктивних детермінант бар'єра, вироблення шляхів його регулювання різними методами [2, с. 235].

Приведений аналіз літератури з проблеми інновацій зумовлює необхідність визначення етапів протікання інноваційних процесів. А.А. Радугіна і К.А. Радугіна розкривають поняття «життєвий цикл» інноваційних процесів [16, с. 112]: «Життєвий цикл» інновацій включає в себе три основні стадії. Перша – зародження, усвідомлення потреби і можливості нововведення, пошук відповідної інновації, розробка і експериментальне впровадження. Стадія зародження може бути описана і в таких поняттях, як інноваційний задум, проект, план, експеримент і впровадження. Інноваційні джерела створюють передумови для інноваційного задуму. Під інноваційним задумом розуміються систематизовані відомості, отримані з аналізу запитів навколишнього середовища. Інноваційний проект тлумачиться як прийнятий і деталізований задум. Він може бути поданий у вигляді проробленої ідеї задуму і служити об'єктом аналізу в рамках комплексної стратегії розвитку особистості. Інноваційний план – це затверджений інноваційний проект. Він розроблений до рівня, який необхідний для прийняття як складової частини комплексної стратегії розвитку навчального процесу. Заключний етап цієї стадії – безпосереднє впровадження нововведення. Друга стадія називається дифузією і передбачає багаторазове повторення, тиражування нововведень. Третя стадія – рутинізація нововведення – реалізовується в професійній діяльності викладачів. Нововведення не може вважатися повністю завершеним, якщо воно зупинилося на будь-якій з проміжних стадій [16, с. 86-87]. Отже, для вирішення завдань дослідження необхідно визначити ті умови управління інноваційними процесами, які на кожному етапі життєвого циклу інновацій сприяють розвитку професіоналізму викладача.

Висновки і перспективи дослідження. Інновації мають конкретно-історичну характеристи-

ку, процес створення, розробки і впровадження якого націлений на якісні зміни системи освіти та забезпечення її ефективності.

Серед різних класифікацій інновацій виділяється особливий вид – науково-адміністративний, який об'єднує інновації в системі освіти за ознакою цілеспрямованої, науково обґрунтованої діяльності, управління якою здійснюють органи управління освітою.

Інноваційні процеси в освіті дозволяють ефективно вирішувати поставлені завдання щодо особистісного та професійного зростання викладача ВНЗ у сучасному інноваційно-педагогічному просторі і відповідають прогресивним тенденціям розвитку суспільства;

Включення викладача ВНЗ в інноваційні процеси забезпечує становлення його позиції як суб'єкта професійної діяльності; самі інноваційні процеси є джерелом професійного росту викладача за певних умов.

Література

1. Ангеловски К. Учителя и инновации. – М.: Просвещение, 1994. – 159 с.
2. Бандурка А.М. Професіоналізм і лідерство / Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянська Е.В. – Х: «ТИТУЛ», 2006. – 578 с.
3. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в XXI век / В.С. Библер. – Москва: Политиздат, 1991. – 413 с.
4. Гершунский Б.С. Менталитет и образование. – М., 1996. – 143 с.
5. Грановская Р.М., Крижанская Ю.С. Творчество и преодоление стереотипов. – СПб, 1993.
6. Загвязинский В.И. Проектирование региональных образовательных систем / Педагогика. – 1999, № 5. – С. 8-13.
7. Іщенко Д.В. Психологія і педагогіка: [підручник] / Іщенко Д.В., Максименко С.Д., Олексієнко Б.М., Сафін О.Д. – Хмельницький: Видавництво ВНЗ ПВУ, 1998. – 422 с.
8. Інноваційне навчання і наука: Науково-аналітичний огляд / Під редакцією В.Я. Ляудиса. – М. 1992. – 52 с.
9. Інновації в освіті і соціальні зміни // Матеріали до конференції / Під ред. Ю.Н. Кулюкіна, Л.І. Рожко, В.А. Соколовської. – СПб., 1993. – 120 с.
10. Кваша В.П. Управління інноваційними процесами в освіті / В.П. Кваша. – Минск, 1994. – 177.
11. Кларин М.В. Інноваційні моделі навчання в зарубіжних педагогічних пошуках. – М.: Арена, 1995. – 222 с.
12. Мадзигон В.М. Пріоритетні напрями педагогічних досліджень / Мадзигон В.М., Бурда М.І // Педагогіка та психологія. – № 3. – 1998. – С. 79-89.
13. Поляков С.Д. В пошуках педагогічної інноватики / С.Д. Поляков. – М., 1993. – 63 с.
14. Попова О.В. Становлення і розвиток інноваційних педагогічних ідей в Україні у XX ст. / Хар. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: «ОВС», 2001. – 256 с.
15. Пригожин А.И. Нововведение: Стимулы и препятствия: Социальные проблемы инноватики. – М., 1989. – 271 с.
16. Радугин А.А. Введение в менеджмент: социология и организация управления / Радугин А.А., Радугин К.А. – Воронеж, 1995. – 196 с.
17. Сафин А.Д. Акмеологические аспекты педагогического менеджмента в учебном процессе: [учебное пособие]. – Хмельницький: А., 1996. – 135 с.
18. Сисоєва С.О. Педагогічна творчість учителя: визначення, теоретична модель, функції підготовки / С.О. Сисоєва // Педагогіка та психологія. – № 2. – 1998. – С. 152-160.
19. Сластенин В.А. Педагогика: Инновационная деятельность / Сластенин В.А., Подылова С.Л. – М.: Магистр, 1997. – 224 с.
20. Юсуфбекова Н. Р. Общие основы педагогической инноватики. Опыт разработки теории инновационных процессов в образовании Н.Р. Юсуфбекова. – М., 1991. – 91 с.

Анотація

Гульбс О. А. Психологічні особливості інноваційної діяльності сучасного викладача ВНЗ. – Стаття.

В статті проаналізовані актуальні питання психологічних особливостей інноваційної діяльності викладачів вищих закладів. Включення викладача в інноваційні процеси забезпечує становлення його позиції як суб'єкта професійної діяльності. Інноваційні процеси впливають на професійне зростання викладача.

Ключові слова: інновації, інноваційна діяльність, інноваційні технології, особистість викладача ВНЗ, професійна діяльність, професійне зростання, розвиток особистості в професійній діяльності.

Аннотация

Гульбс О. А. Психологические особенности инновационной деятельности современного преподавателя вузов. – Статья.

В статье проанализированы актуальные вопросы психологических особенностей инновационной деятельности преподавателей высших учебных заведений. Включение преподавателя в инновационные процессы обеспечивает становление его позиции как субъекта профессиональной деятельности. Инновационные процессы влияют на профессиональный рост преподавателя.

Ключевые слова: инновации, инновационная деятельность, инновационные технологии, личность преподавателя вуза, профессиональная деятельность, профессиональный рост, развитие личности в профессиональной деятельности.

Summary

Hulbs O. A. Psychological features of innovative activity of the modern teacher of high schools. – Article.

In the article current questions of psychological features of innovative activity of teachers of higher educational institutions are analyzed. Inclusion of the teacher in the innovation processes ensures the formation of his position as a subject of professional activity. Innovative processes affect the professional growth of the teacher.

Key words: innovation, innovative activity, innovative technologies, personality of the university teacher, professional activity, professional growth, personality development in professional activity.

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.072.5

В. В. Швець*здобувач, службовець**Уманського об'єднаного військового комісаріату**Черкаської області*

ШЛЯХИ СИСТЕМНОГО ПЕДАГОГІЧНО-БАТЬКІВСЬКОГО ПІДХОДУ ДО ДІАГНОСТИКИ ТА ЛІКВІДАЦІЇ ПРИЧИН ПСИХОСОМАТИЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ ШКОЛЯРІВ

Аналіз останніх досліджень з даної теми показав, що корекційна робота з дітьми, в яких є проблеми з поведінкою, вважається одним з найважливіших напрямків у роботі шкільного психолога (А. Г. Антонова, Т. П. Вісковатова, Т. С. Гурлева). Проте робота психолога у навчальних закладах часто зупиняється на діагностиці та створенні бази даних статистики. Розробка індивідуальної корекційної програми повинна враховувати, що існує різниця між усвідомленням наявних проблем самою дитиною та її оточенням (Б. О. Алмазов, Г. Г. Бочкарьов, О. Я. Чебикін). При існуванні чіткого запиту від клієнта, робота психолога полягає у додатковій діагностиці, формуванні психологічного прогнозу, розробці корекційної програми, власне корекції відповідно до програми та аналізу її ефективності (К. Бютнер, І. М. Верцинська). Більш складною вважається ситуація, коли психологічний запит надходить від батьків або викладачів, які прагнуть змінити поведінку дитини в умовах свого світобачення. У такому випадку ми маємо два запити: сформований від батьків (педагогів) та немотивований від самого клієнта, який не має чіткого усвідомлення напрямку зміни своєї стратегії поведінки. Діти вважають свою поведінку вимушеною за умови тих обставин, які склалися (Н. В. Чепелева, Д. І. Фельдштейн), і часто виступають заручниками обставин. Наслідками проявів перебування у вимушених ситуаціях, які не влаштовують підлітка, можуть бути: девіантні прояви поведінки, психосоматичні захворювання, адукації, відкрита ворожість та здійснення правопорушень. Тому психологам необхідно провести роботу з батьками та однолітками батьків таких дітей для встановлення можливої спадковості девіантної поведінки, проведенні паралелей між життєвими ідеалами батьків та дітей і визначення психоемоційного тону, в якому перебуває особистість та представники її родини.

Однією із форм втечі від складних життєвих ситуацій, а також форма повідомлення, що домашня атмосфера не влаштовує підлітка, є виникнення психосоматичних захворювань.

Метою статті є пошук шляхів педагогічно-батьківського підходу до діагностики та ліквідації причин психосоматичних захворювань школярів.

Психосоматичні розлади пов'язані зі збільшенням навантаження на психіку людини під дією соціального середовища, в якому діти та підлітки є найменш захищеними через свою емоційну чутливість [1, с. 14]. При відсутності підтримки батьків та близького оточення дитини посилюється рівень стресової ситуації.

Гіпертрофована емоційність сучасного підлітка, нарцисизм його особистості, в основі якого лежить надмірне захоплення своєю особистістю та відсутність підтримки у родині, стають сприятливою основою, на якій розвиваються і прогресують стресові стани. Прогрес стресових станів, перебування у хронічному тоні апатії, горя, страху чи гніву призводить до виникнення психосоматичних захворювань. У таких сім'ях «...соматичні симптоми не стають заміщуючим вираженням витіснених емоцій, це нормальні фізіологічні прояви, що супроводжують емоції... Вони не усувають витіснену емоцію, вони супроводжують її. Це процеси пристосування організму...» [2].

Велику увагу слід приділяти ситуації всередині сім'ї підлітка [1, с. 15].

Насамперед, сім'я є тим рушійним ядром, яке здійснює найбільший вплив на дитину і спонукає її до певного стилю життєдіяльності.

З метою визначення домінуючих форм поведінки та наявності почуття страху і перебування у тоні страху, було проведено експериментальне дослідження. У дослідженні взяло участь 113 респондентів віком від 13 до 16 років, які були розділені на дві групи: перша група – це діти з психосоматичними захворюваннями (бронхіальна астма, гастрит, гастродуоденіт); друга група, контрольна – це учні без ознак психосоматичних захворювань. Для виконання емпіричної частини роботи були використані такі методики: методика «Страхи», методи прямого оцінювання учнів середніх та старших класів (за А. Пригожиним), методика «Опиши своє минуле», проективна методика «Малюнок сім'ї», проективна методика «Місце, де б я хотів бути».

Дані дослідження було опрацьовано та піддано порівняльному аналізу. Аналіз результатів емпіричного дослідження засвідчив, що підлітки з психосоматичними розладами характеризувалися наявністю менших адаптаційних можливостей до стресових впливів та володіли меншим запасом ресурсів для розв'язання конфліктів. Опитування показало високі показники рівня загальної тривожності (див. табл. 1.).

Це частково пояснюється тим, що у сімейних стосунках дітей з психосоматичними розладами є порушення емоційних контактів та їх недостатність. Основними наслідками емоційної дезадаптації у родинах можна виділити такі, як відчай, депресія, недовіра до оточення, втрата надії на зміну ситуації, стигматизованість, наявність глибоких психологічних травм, замкненість, страх спілкування та впровадження своїх ідей та планів, зневіра в одержанні допомоги, зниження самооцінки, зниження рівня розвитку здібностей, безнадійність, відчуття психологічного зламу, страх втратити набутого формування умінь виживати в умовах насильства, злість, образа, відсутність жаги до життя.

Підлітки, які характеризуються наявністю психосоматичних захворювань мають особистісні риси, які припускають виокремлення для них особливих форм роботи та взаємодії у соціумі. До таких рис належать невпевненість у собі, замріяність, відсутність індивідуальної харизми та лідерських якостей, альтруїзм, наївність, надмірна довірливість та доброта (вірять у те, що їм пропонують та обіцяють), залежність від інших людей (у скрутній ситуації може вживати алкоголь, наркотики), симбіоз з членами родини, гіпертрофоване почуття відповідальності перед іншими людьми, пристрась до мандрів (бажання втекти з дому та втеча з дому у пошуках нового та цікавого), безініціативність, несамостійність, заляканість. При діагностиці рівня готовності до самостійного життя, професійної спрямованості

діагностуються наступні дані: підлітки мають міфологізовані та примарні цілі щодо власного життя; мають низький рівень протистояння психологічному впливу (обирають професію, на яку вказують батьки); стратегічні напрямки організації життєдіяльності, визначені родинними психологічними моделями, набутими у своїй батьківській сім'ї; у визначенні тактики реалізації заданої стратегії превалює патерналізм; не вміють шукати методів реалізації власних цілей; навички та вміння спілкування обмежені, особливо щодо людей, від яких вони залежать; домінуючим є почуття страху перед конфліктами, відсутність навичок визначити конфлікт та його розв'язання; низький рівень локус контролю (покладає надії не на себе, а на інших); відсутність практики самостійного прийняття рішень; високий рівень життєвих вмінь у сфері обслуговування членів родини.

Такі прояви форм поведінки призводять до порушення ступеня взаємодії особистості і суспільства, групи і суспільства, особистості і групи. Порушення соціальних норм визначається емоційним хронічним тоном, в якому перебувають підлітки. Основними емоційними станами, які впливають на порушення соціально ухвалених норм ми відносимо:

На першому етапі, коли підліток не звернувся за допомогою: образу на життя, що склалося так напружено і несправедливо; наявність дитячих психологічних травм та відповідних стигм; відчай; заляканість; звичка до порушення прав особистості; комплекс «Попелюшки» чи «Нікчеми», як надбання дитини з дисфункціональної сім'ї; депресію; відчуття повсякденності факту сімейних страждань, психологічну готовність до рабських умов життєдіяльності, примусу, приниження; відчуття того, що «Терпець уривається!». На другому етапі, який характеризується зверненням по допомогу та подальше співіснування в умовах незадоволення (у родині): почут-

Таблиця 1

Рівень шкільної тривожності та її прояви у різних сферах життєдіяльності досліджуваних експериментальної групи n = 113

Фактори	Низький рівень	Середній рівень	Підвищений рівень	Високий рівень
Загальна	15,30	30,70	46,10	7,60
Тривожність у школі	30,70	15,30	46,10	7,60
Переживання соціального стресу	15,30	7,60	69,20	7,60
Фрустрація потреби у досягненні успіху	30,70	23,00	38,40	7,60
Страх самовираження	30,70	7,60	46,10	15,30
Страх ситуації перевірки знань	53,80	7,60	23,00	15,30
Страх невідповідності очікуванням оточуючих	23,00	7,60	23,00	46,10
Низьке фізіологічне протистояння стресу	46,10	7,60	23,00	23,00
Проблеми і страхи у стосунках з вчителем	15,30	7,60	61,50	15,30

Таблиця 2

Функції терапевтичного впливу ткацтвотерапії

Функція	Характеристика	%
корекційна	корекція наслідків впливу асоціальних чинників виховання особистості; формування умінь позитивного ставлення до творів власної діяльності; аналіз проробленої роботи з точки зору можливих недоліків, складнощів та мотивування причин їхнього виникнення, прогнозування можливостей вирішення утворених проблем.	25,70
Рецептивно-розвиваюча	забезпечення активного пізнання світу та себе через отриману інформацію	46,68
виховна	Формування інтересів й потреб учнів	39,90
мотиваційна	формування мотивів аналізу отриманої інформації з метою розвитку інтелектуальної сфери	43,25
пізнавальна	забезпечення опанування новими вміннями та навичками під час аналізу, опанування новими техніками роботи	67,36
аксіологічна:	діагностика духовно-ціннісного потенціалу культурологічної спадщини	58,36
естетична	вивчення творів культури, історії, мистецтва як формуючих складових етнокультурних складників.	89,99

Таблиця 3

Взаємодія текстилетерапії з іншими психодіагностичними та психотерапевтичними напрямками психології

тя спустошення, зневіри, закритості, почуття відчаю, почуття безнадійності виходу з нестерпних умов життя, самостигматизацію; страх переслідувань з боку кривдника, жах з приводу того, що думають люди, страх засудження з боку ближчого оточення, депресію, втомленість, безпорадність, потребу в опіці, допомозі, передачі відповідальності іншій особі чи установі.

Головною умовою допомоги дітям із наявними психосоматичними захворюваннями є комплексна робота педагогічного колективу з батьками та близьким оточенням дитини. У рамках впровадження напрямку текстилетерапії у 2016 була відкрита студія «Народні ремесла» при Собківському НВК, яка передбачала одну із форм роботи – вечірні студії для дітей та батьків. Вечірні студії були розраховані насамперед на роботу з родинами із психосоматичними захворюваннями. Робота у групах була здійснена як терапевтична, прогностична, інформативна для батьків та дітей. Головними функціями, які були поставлені в основу вечірніх студій, були корекційна, виховна, мотиваційна, пізнавальна, аксіологічна, естетична. Після трьох місяців роботи у вечірніх студіях та спостереженням за поведінкою та станом здоров'я підлітків групи вибірки під час основного навчально-виховного процесу, було діагностовано вплив методу:

Результати роботи вечірньої студії показали необхідність поєднання різних технік арт-терапії та різних форм у роботі психолога.

Робота з підлітками має вищий показник результативності, ніж робота з дорослими, оскільки для батьків учнів сільської школи характерним є низький рівень толерантності до особи психолога та психологічного консультування загалом. Страх перед усвідомленням наявності проблем у системі сімейного виховання та втручання у формування сімейних цінностей педагога для більшої частини родин респондентів провокує сильне нервово-психічне потрясіння та дезорієнтацію. Події травматичного характеру у житті родин впливають на світосприйняття та почуття реальності, на фрагментацію свідомості та неадекватному відновленні здатності до адаптації у зовнішньому світі, що відображається на співпраці з педагогами чи психологами. Робота з сім'ями, в яких є діти з психосоматичними захворюваннями в основному базується на основах травмофокусованої терапії та методу глибокого соціально-психологічного пізнання (за Т. С. Яценко). Таким чином було сформовано систему взаємодії текстилетерапії з іншими діагностичними та методами психокорекції та психотерапевтичними напрямками психологічної роботи спеціаліста навчального закладу. Врахування основ різних напрямків психологічного впливу дозволить отримати вищий показник терапевтичного впливу.

Практична діяльність показала, що більшість технік та напрямків психотерапії є взаємодоповнюючими, що посилює психологічний ефект консультування. Для клієнта важливим

є результат роботи психолога, а не приналежність його до окремої психологічної школи чи виокремлення одного методу роботи. Знання основ різних психологічних шкіл дозволяє мати інструментарій, який є дієвим для різних типів клієнтів та різних запитів.

Для становлення особистості у сучасному суспільстві участь батьків є також незамінною. В інституті сім'ї закладаються моральні, культурні та духовні підвалини, які формують особистість дитини. Тенденцією до погіршення міжособистісних відносин між батьками та дітьми є низький рівень обізнаності дорослих в інноваційних тенденціях сучасності. Низький рівень освіченості дорослих мотивує їх відпускати дитину на вулицю у пошуках розваг та інформації, що знижує точки дотику у комунікативній сфері між поколіннями. Низький рівень уваги до системи виховання дітей формується у сучасних українських сім'ях у період з шести – семи років життя дитини. Така тенденція негативно відображається на духовному розвитку життя дитини та її інформативно-моральному наповненні. Відсутність родинних традицій (сімейні прогулянки, подорожі, години спілкування) мають заміну сухим неемоційним зустрічам дорослих з дітьми, випивками, розмовами із використанням нецензурної лексики, третирування у сім'ї, перегляд фільмів насильницького характеру, перегляд розважальних гумористичних телепрограм, призводить до зниження морального рівня підростаючого покоління, зниження рівня освіченості та духовності. Це призводить до поширення девіантної та деліквентної форм поведінки серед молоді.

У період з 2010 по 2017 роки однією із форм розширення світогляду учнів з девіантною формою поведінки та дітьми з психосоматичними захворюваннями стала виставкова діяльність. У рамках роботи студії ткацтвотерапії учні мали можливість брати участь у виставках, проводити майстер-класи, персональні виставки робіт. Таким чином, було взято участь в організації та проведенні мистецько-культурологічних акцій, вистав, заходів місцевого, регіонального, всеукраїнського рівнів. Участь учнів у заходах сприяла пошуку тем для відновлення комунікації у родині та серед однолітків, пошуку ресурсів для реалізації задумів та планів.

Висновки. У ході здійснення дослідження було отримано висновки, що системний батьківсько-педагогічний підхід до діагностики причин психосоматичних захворювань та комплексна взаємодія з питань зниження рівня травмизації психіки дитини дозволяє сформувати систему пошуку ресурсів для реалізації дитини у соціумі. Активна діяльність психолога у рамках арт-терапевтичної роботи з ткацтвотерапії дозволило отримати результативність психотерапевтичного впливу на психічне здоров'я вихованців Собківського НВК. Вплив методики потребує додаткових досліджень та апробацій, що стане темою наступних публікацій.

Таблиця 4

Участь учасників арт-терапевтичного гуртка при Собківському НВК у мистецьких та мистецько-культурологічних заходах регіонального та всеукраїнського рівнів та створення персональних вистав робіт за 2010-2017 роки

1.	Назва заходу	Місце проведення	Рік-
2.	Міські та обласні виставки з нагоди Дня народження Т.Г. Шевченка	м. Умань, м. Канів	Березень 2012
3.	Обласна виставка з нагоди 152-ї річниці перепоховання праху Т.Г. Шевченка на Чернечій Горі, м. Канів	м. Канів	2013
4.	Виставка, присвячена дню міста Умань	м. Умань	2012-2014
5.	Обласна виставка «Черкащина Інвестиційна»	м. Умань	18.09.2012
6.	Виставка з нагоди українського козацтва	м. Чигирин	2011-2014
7.	Виставка, присвячена 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка та 60-річчю від дня утворення Черкаської області	м. Умань, м. Черкаси	14.12.2013
8.	Обласна виставка, присвячена 69-й річниці визволення України від фашистських загарбників	м. Умань	23.10.2013
9.	«Тобі, Черкащино», присвячена 60-й річниці утворення Черкаської області	м. Умань	04.06.2013
10.	Всеукраїнський фестиваль «Млиноманія»	с. Печери, Вінницька область	2014-2016
11.	Міжнародний мотофестиваль «Умань 5 доріг це Україна» + майстер-класи	с. Дмитрушки	2014
12.	Проект «Територія можливостей. Розвиваємо регіон разом» у рамках відродження народних ремесел на Бойківщині та популяризації сільського туризму	с. Тустань, Сколівський район, Львівська область	01-10.03. 2014
13.	Всеукраїнська виставка «Військово-польовий арт»	м. Київ	2015-2016
14.	Всеукраїнська благодійна виставка-аукціон «Маю честь і талант»	м. Київ	2015
15.	Майстер-клас «Розвиваємося разом»	Собківський НВК	10.11.2012
16.	Психокорекційний арт-терапевтичний курс для дітей з кризових сімей	Собківський НВК «	07.05.2012
17.	Майстер-клас у рамках проекту «Територія можливостей. Розвиваємо регіон разом» у рамках відродження народних ремесел на Бойківщині та популяризації сільського туризму	с. Тустань, Сколівський р-н, Львівська область	01-10.03.2014
18.	Майстер-клас «Ткацтвотерапія – ламаємо стереотипи»	УДПУ імені Павла Тичини, м. Умань	19.04.2013
19.	Майстер-клас, присвячений заходам до дня міста Умань	м. Умань	2013
20.	Майстер-клас «Бачимо прекрасне»	НВК № 1, м. Умань	2013
21.	Майстер-клас у рамках екоакції Всеукраїнського фестивалю «Млиноманія»	с. Печери, Вінницька область	2014,2015,2016
22.	Виставка з нагоди Дня народження Т.Г. Шевченка	УДПУ імені Павла Тичини, м. Умань	2012
23.	Постійно діюча виставка «Берегині дому»	Собківський НВК, с. Собківка	2014-2015
24.	Виставка з нагоди українського козацтва	м. Чигирин	2014,2015
25.	Фестиваль «З Глибин Народних», присвячений Дню Незалежності України	м. Переяслав-Хмельницький	24.08.2014
26.	Виставка, присвячена 10-й річниці ДІАЗ «Стара Умань»	ДІАЗ «Стара Умань»	2016
27.	«Шіді-Ріді Фест»	ДІАЗ «Стара Умань»	2016
28.	«ШеФест»	Село Моринці	2015, 2016

Література

1. Психологическая характеристика подростков с девиантным поведением. Методическое пособие. – Симферополь, 2001. – 58 с.

Анотація

Швец В. В. Шляхи системного педагогічно-батьківського підходу до діагностики та ліквідації причин психосоматичних захворювань школярів. – Стаття.

У статті розкриті головні аспекти утворення психосоматичних захворювань у поведінці підлітків та оптимально можливі способи їх ліквідації завдяки комплексним та злагодженим діям педагогічно-батьківського колективу.

Ключові слова: ткацтвотерапія, психосоматичні захворювання, девіантна поведінка.

Аннотация

Швец В. В. Пути системного педагогически-родительского подхода к диагностике и ликвидации причин психосоматических заболеваний школьников. – Статья.

В статье раскрыты основные аспекты образования психосоматических заболеваний в поведении подростков и оптимально возможные способы их ликвидации благодаря комплексным и согласованным действиям педагогически родительского коллектива.

Ключевые слова: терапия, ткацтвотерапия, психосоматические заболевания, девиантное поведение.

Summary

Shvets V. V. Through systemic educational and parental approaches to diagnosis and removing the causes of psychosomatic diseases students. – Article.

In the article the main aspects of the behavior of psychosomatic diseases in adolescents and best possible ways to eliminate them through a comprehensive and coordinated actions of pedagogical and parent team.

Key words: weaving therapy, psychosomatic illness, deviant behavior.

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.922

В. І. Барко

*доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник
Державного науково-дослідного інституту
Міністерства внутрішніх справ України*

В. П. Остапович

*кандидат юридичних наук,
завідувач лабораторії
Державного науково-дослідного інституту
Міністерства внутрішніх справ України*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ В ПІДРОЗДІЛАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Національна поліція України являє собою новий державний правоохоронний орган, який розпочав функціонувати наприкінці 2015 року. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. остання являє собою центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних подій потребують такої допомоги. Національна поліція України побудована за зразком поліції передових західноєвропейських країн; поліцейські виконують службові завдання у тісній взаємодії з населенням, діють на основі неухильного дотримання законності, прав людини і громадянина. Службова діяльність поліцейських традиційно відноситься до складних видів професійної діяльності, вона супроводжується значними психофізіологічними і фізичними навантаженнями на працівників, багатьма чинниками ризику для їхнього життя і здоров'я, характеризується стресогенністю, необхідністю протидіяти кримінальному оточенню, застосовувати заходи фізичного впливу, зброю, спеціальні засоби тощо.

Важливим напрямом підвищення ефективності функціонування нового правоохоронного органу є оптимізація управління персоналом поліції, врахування керівником психологічних умов, які б сприяли мотивації професійної діяльності поліцейських, їх професійному й особистісному розвитку, допомагали успішно протидіяти стресовим чинникам, конфліктам

та іншим факторам ризику, які супроводжують професійну діяльність.

Метою статті є розкриття психологічних особливостей здійснення керівником ефективного менеджменту персоналом поліцейських підрозділів.

Аналіз останніх наукових досліджень. Теоретичний аналіз психологічних засад управління персоналом поліції свідчить про те, що цим питанням приділяли увагу численні вітчизняні та зарубіжні науковці (О.М. Бандурка, О.В. Землянська, В.О. Криволапчук, С.І. Яковенко, Б.Г. Бовін, М.І. Мягких, В.Є. Петров, Р. Роберг та інші). Моделі поліцейського менеджменту пройшли значний еволюційний шлях – від бюрократизованих, «реактивних» до сучасних гуманістичних ідей. Дослідники відзначають складність управлінської правоохоронної діяльності, вказують на те, що управлінню поліцейським персоналом властиві специфічні психологічні особливості, а саме: 1) опосередкованість операцій управління через наявність статутних відносин; 2) неалгоритмічний характер багатьох операцій; 3) жорстка детермінація операцій часовими параметрами, заданими організаційними умовами; 4) значний обсяг та різноманітність оперативних задач і дій; 5) соціотехнічний характер управлінських дій; 6) висока психологічна напруженість діяльності; 7) значна залежність ефективності управлінських дій від індивідуально-психологічних якостей суб'єкта управління; 8) значна залежність результату діяльності поліцейського управління від чинників, які перебувають поза межами регулюючого впливу.

Сучасним напрямом світового поліцейського менеджменту є так званий *проактивний (профілактичний) підхід* до управління персоналом, який виник на ґрунті досягнень суспільного та підприємницького менеджменту, увібрав у себе досягнення попередніх підходів – системного,

поведінкового, ситуаційного, якісного тощо. Він базується на ідеї завчасної профілактики, попередження проблем та негараздів усередині поліцейської організації за рахунок дотримання керівником наступних психологічних умов: а) забезпечення гуманістичного особистісно орієнтованого підходу до працівників поліції; б) організації ефективної командної роботи та лідерства в підрозділах; в) мотивації і стимулюванні роботи поліцейських, їх особистісного розвитку.

Виклад основного матеріалу. У січні-лютому 2016 року нами проведено дослідження, спрямоване на визначення психологічних проблем, які виникають у процесі правоохоронної поліцейської діяльності працівників Національної поліції України. З цієї метою розроблено опитувальник для визначення психологічних проблем у діяльності поліцейських, який включав декілька видів запитань, що стосувалися думок, очікувань, планів, мотивів, поведінки фахівців. За формою опитувальник містив закриті запитання у поліваріантній, шкальній або табличній формах, а також напівзакриті і відкриті запитання. З його допомогою опитано 150 працівників патрульної поліції УМВС України в Миколаївській та Черкаській областях. Вік респондентів становив від 25 до 35 років, стаж роботи – від декількох місяців до 5 років, 32% опитаних – працівники жіночої статі. Під час проведення опитувань використовувався спрямований спосіб побудови експериментальної вибірки, умовою проведення якого є вірне представлення у експериментальній вибірці досліджуваної генеральної сукупності. Такий підхід дозволив відобразити реальне співвідношення поліцейських із різним досвідом і дозволив довести обсяг вибірки до кількості, що дозволяє формулювати статистично надійні висновки на 5% рівні значущості. Дослідження дозволило встановити важливі аспекти, які стосуються психологічних аспектів діяльності поліцейських і чинників, які можуть впливати на ефективність управління.

Встановлено, що ставлення поліцейських до власної професійної діяльності, системи управління і керівників є досить критичним.

Так, задоволеність власною професійною діяльністю висловили 55% опитаних, натомість 18% відмітили високий рівень незадоволення і 27% відзначили помірне невдоволення. Більшість поліцейських (67%) усвідомлюють суспільну користь від виконуваної професійної діяльності, проте 12% такої користі не відчують, а 21% обстежених не змогли висловити чітку позицію щодо цього.

Не все гаразд у поліцейських складається у сфері стосунків з керівництвом, ставленні до методів управління, поваги і оцінки авторитетності й лідерських якостей керівника. Так, стосунки з керівником оцінили як позитивні близько половини (45%) обстежених, 26% респондентів вважають їх негативними; стиль управління керівників поліцейських підрозділів є пере-

важно авторитарним, про що зазначили 72% обстежених. Серед методів роботи з підлеглими значною є частка примусових, вважають 61% респондентів. Заохочення з боку керівництва не є поширеним явищем, вважають 68% опитаних поліцейських, натомість покарання досить часто практикуються, вважають 65% працівників. Високим є рівень вимогливості з боку керівників (52% опитаних), рівень контролю роботи підлеглих з боку керівника (67%). Приблизно третина обстежених поліцейських (32%) відмітили лідерські якості свого керівника, проте 40% вважають, що керівник підрозділу не є лідером, 28% опитаних не змогли чітко висловити свою позицію з цього приводу. Окрім того, приблизно половина опитаних (46%) відмітили, що керівники недостатньо знають своїх працівників і вказали на наявність проблем у взаємодії управлінців з підлеглими. Значна частка працівників поліції (35%) відмітили, що їм складно зустрітися з керівництвом.

Для керівників поліції характерна завищена самооцінка своїх лідерських якостей і ефективності застосовуваних методів, яка, здебільшого, не збігається з думкою персоналу (34% опитаних). Не завжди адекватними є застосовувані керівниками методи впливу і стилі керівництва, дії керівника під час вирішення конфліктів (40% респондентів). Щодо критеріїв оцінки ефективності роботи поліцейських, респонденти вважають, що головними є якість і продуктивність діяльності, ставлення з боку населення і ступінь досягнення поставленої мети.

Конфлікти є досить поширеним явищем у професійному середовищі (це відмітили 62% респондентів). Найчастіше відбуваються конфлікти з керівництвом (20% опитаних), конфлікти між працівниками підрозділу (22%), конфлікти з громадянами під час виконання службових обов'язків (20%). У професійній діяльності поліцейських значними є втома і фізичні навантаження на працівників (38% опитаних), психологічні навантаження (35%) і стреси (34%). Значними є загрози для життя і здоров'я працівників поліції під час несення служби, так вважають 70% обстежених.

Більшість поліцейських відчувають труднощі при спілкуванні з громадянами під час виконання службових обов'язків (53%), хоча ставлення громадян до працівників поліції у більшості випадків є позитивним, про що зазначили 69% опитаних. Досить високим є рівень авторитетності поліцейських серед громадян, на що вказали 67% опитаних.

Значна частка обстежених працівників поліції відчувають труднощі в управлінні власними емоціями, про це зазначили 48% опитаних, розумінні емоційного стану інших людей (40%), здатності (в разі потреби) впливати на поведінку громадян (38%). Майже третина обстежених відзначають часті прояви негативних психічних станів (агресії, тривоги, страху, підозрливості, ненависті тощо) у процесі професійної

діяльності (29%), відчують потребу у психологічній допомозі (31%). Також значними є потреба у професійно-правовій (40% опитаних), професійно-психологічній (52%), фізичній підготовці (30%).

Доброзичливість і взаємопідтримка в колективі поліцейських підрозділів є значними, вважають 79% опитаних, проте самотійність дій працівника під час несення служби є недостатньою (70% обстежених). Працівники поліції вважають досить поширеними прояви девіантної поведінки, про це відзначили 25% респондентів, її основними проявами є агресивність, надконтроль, зверхність і ригідність. Керівники, в свою чергу, також дотримуються думки про наявність проявів девіантної поведінки серед підлеглих (33% респондентів). Три основні прояви (агресивність, зверхність і надмірне вживання алкоголю) спостерігаються найбільше. Під час відбору на керівні посади працівники поліції ставлять на перше місце критерії вміння працювати з людьми, інтелект, практичний досвід, порядність і чесність, глибокі теоретичні знання.

Таким чином, проведене констатувальне дослідження виявило наявність психологічних проблем у системі управління Національної поліції. Подальше підвищення ефективності діяльності поліцейських вбачається в оптимізації системи психологічного забезпечення поліцейського менеджменту, її спрямуванні на розвиток лідерського потенціалу поліцейських та їх керівників, командну роботу в підрозділах, збільшення задоволення поліцейських професійною діяльністю, ефективну міжособистісну комунікацію, профілактику конфліктів і дистресів тощо.

Як зазначалося, теоретики проактивного поліцейського управління визначили основні психологічні умови ефективного менеджменту, до яких відносяться: забезпечення гуманістичного, особистісно орієнтованого підходу до працівників поліції; організація ефективної командної роботи та лідерства в підрозділах; мотивація і стимулювання роботи персоналу поліції; особистісний розвиток працівників. Розглянемо ці умови детальніше.

Перша – забезпечення гуманістичного підходу до працівника з боку керівництва. Це означає, що керівник у будь-яких ситуаціях службової діяльності виявляє повагу до особистості поліцейського, довіряє йому, цінує накопичений практичний і життєвий досвід та знання. Гуманістичний підхід також реалізується керівником у процесі організації обміну думками, здійсненні зворотного зв'язку з підлеглими у формі доброзичливого спілкування. Такий підхід передбачає демократичний, колегіальний стиль управлінської діяльності керівника, делегування працівникові частки власних повноважень у деяких ситуаціях службової діяльності. Також гуманістичний підхід означає, що керівник дотримується ідеї про існування прихованих можливостей особистості поліцейського, наявність у нього нереалізованого потенціалу, який з різних

причин є заблокованим, не повністю розкритим. Отже, гуманістичний підхід пов'язується з вірою керівника у можливості професійного розвитку й особистісного росту поліцейських. Досвід показує, що такий підхід до підлеглих значно підвищує ефективність діяльності поліцейської організації, підвищує самооцінку поліцейського, задоволення від роботи і стан психологічного здоров'я.

Друга умова – забезпечення командної роботи і лідерства у поліцейському підрозділі. Колективи і команди – це групи вищого рівня, які характеризуються спільністю значимих цілей, високим рівнем згуртованості, психологічною сумісністю. На відміну від колективу, який може бути масштабною соціальною системою (організацією) без тісного контакту її членів, команда являє собою обмежене соціальне об'єднання, яке працює всередині більшого колективу і для якого характерне ідентифіковане членство, наявність чітко визначеного завдання або їх сукупності. Необхідною умовою роботи команди є взаємодія її членів завдяки обміну інформацією, використанню спільних ресурсів, взаємній координації зусиль і взаємному реагуванню з метою успішного виконання спільного завдання. Дослідження показують, що команді властиві такі специфічні ознаки: постійний персонал; чіткий розподіл ролей; присутність соціально цінних типів суспільних відносин (довіра, взаємодопомога, взаєморозуміння, згуртованість та ін., які забезпечують позитивний емоційний клімат, високу працездатність і стійкість); наявність усвідомленої і прийнятої усіма мети; позитивний емоційний фон; задоволення потреб особистості у залученні і повазі; наявність лідера. Типові професійні групи працівників поліції, які об'єднують співробітників за функціональним принципом (патрульна, кримінальна, спеціальна поліція тощо), повинні діяти як команди. Для створення команди поліцейського підрозділу керівник має стати водночас його лідером, поєднувати у собі здібності хорошого організатора, високого професіонала й особистості, яку поважають усі члени групи. Внаслідок процесів групової диференціації у кожного працівника в групі утворюється свій статус, тобто місце в групі, обумовлене його правами та обов'язками (груповою роллю), а також престиж – ступінь визнання групою персональних заслуг і достоїнств.

Власні дослідження показали, що для успішного формування і згуртування команди керівник повинен: визначити організаційну структуру команди, підібрати її склад, розподілити функції і обов'язки; призначити керівників і відповідальних за певні напрямки; своєчасно планувати, розподіляти і координувати роботу; чітко пояснювати цілі і завдання; долати перешкоди та уникати конфліктів; забезпечити активність команди силою авторитету і прикладу, зацікавити кожного члена команди, допомагати, підтримувати, показувати перспективу; залучати всіх до вирішення завдань проекту;

забезпечувати підтримку з боку керівництва, створювати привабливий імідж команди.

Для організації успішної взаємодії особистості і групи керівникові поліцейського підрозділу при комплектуванні слід враховувати індивідуально-психологічні особливості працівників, які входять до складу групи. Необхідно брати до уваги такі особливості людей, які важко піддаються або взагалі не піддаються зміні чи корекції: тип вищої нервової діяльності, тип темпераменту. У складі групи поліцейських повинні бути працівники із різними показниками індивідуально-психологічних особливостей. Досвід показує, що правильно укомплектована команда, в якій оптимально збалансовані різні особистісні якості поліцейських, враховані міжособистісні відносини, буде діяти значно ефективніше, ніж спонтанно підібрана група.

Керівнику потрібно вміти візуально визначати основні властивості вищої нервової діяльності, темпераменту і характеру своїх підлеглих з тим, щоб вірно будувати команду. Важливо знати ознаки, за зовнішніми проявами яких керівникові можливо судити про ступінь сформованості таких якостей вищої нервової діяльності, як сила процесу збудження і гальмування, слабкість та рівень лабільності нервової системи. За допомогою спостереження керівник може визначити, до якого типу особистості – сильного чи слабого – відноситься поліцейський. Якщо керівник помічає прояв показників сили збудження чи гальмування у 70-80% випадків, такий працівник належить до сильного типу, є витривалим, сміливим, тривалий час працездатним, стійким до стресів. Часті прояви слабкості нервової системи означають, що поліцейський не може витримувати значні нервово-психічні навантаження, проявляти рішучість і впевненість, діяти сміливо і наполегливо [1; 2].

Висока лабільність свідчить про швидкість орієнтації, реагування, засвоєння знань та умінь. Низька, навпаки, притаманна людям флегматичним, ґрунтовним, які люблять добре подумати, перш ніж діяти. Працездатна команда повинна включати в себе людей різних типів, неефективною буде група, до якої входять, наприклад, поліцейські з нерівноваженою нервовою системою або з низькою лабільністю нервових процесів. Позитивні сторони кожного типу найповніше проявляються у поєднанні із протилежними рисами типу-антиподу. Наприклад, встановлено, що поліцейський з високою лабільністю і силою нервових процесів буде добре взаємодіяти з врівноваженим, розсудливим, низькою лабільним [2].

Окрім цього, у сформованій команді учасники завжди розподіляються за виконуваними ролями. Дуже важливо, щоб керівник-лідер міг забезпечити оптимальний розподіл командних ролей в підрозділі. Б. Басс виділяє три можливі групові ролі відповідно до трьох можливих позицій: орієнтацію на вирішення завдання, на відносини з іншими людьми і на самого себе.

Працівник, орієнтований на вирішення завдання, найкраще здійснює ініціювання; інформаційний пошук; передачу інформації, думок, оцінок і почуттів; координування; оцінювання; забезпечення консенсусу. Працівник, орієнтований на підтримку відносин у групі, схильний до підбадьорення і підтримки; гармонізації відносин; посередництва; забезпечення компромісу. Працівник з орієнтацією на себе схильний до домінування, блокування, агресивності, відходу від проблеми, пошуку допомоги. Англійський дослідник Р.М. Белбін вважає, що для створення дійсно ефективної групи необхідно, щоб у ній були люди, що виконують вісім ролей: шефа, формувальника, мозкового центра, монітора-оцінювача, дослідника, працівника команди, координатора команди, фінішера [3].

Дослідження успішних команд поліцейських підрозділів дозволило виділити декілька психологічних принципів командної роботи, а саме: а) надання керівником зворотного зв'язку і прийняття його від інших членів команди, бажання і готовність членів команди допомагати один одному; б) сприйняття членами команди самих себе як одного цілого, успіх якого залежить від взаємодії; в) розвиток командної взаємозалежності, за якої кожному члену команди не лише можливо, а й потрібно покладатись на партнерів у здійсненні командної місії, г) командне лідерство керівника, який є зразком для інших членів команди, бере участь у командній роботі, його вплив на роботу команди дуже великий.

Третя умова – мотивація і стимулювання роботи персоналу поліції, особистісний розвиток працівників. Досвід показує, що в гуманістичній концепції проактивного управління основним методом мотивації і стимулювання поліцейських є заохочення. Метод являє собою схвалення діяльності і поведінки підлеглого, він полягає в задоволенні фундаментальних потреб особистості в безпеці і визнанні, підвищенні соціального статусу. Заохочення сприяє закріпленню позитивних форм поведінки поліцейського, крім того, заохочувальні вчинки є еталоном поведінки для інших. Дослідження показують, що застосування керівником заохочення пов'язано з дотриманням низки вимог: а) воно повинно бути справедливим, враховувати характер вчинку, цінність мотивації і ступінь докладених працівником вольових зусиль; б) застосовуючи заохочення, керівнику потрібно дотримуватися міри? Тому що занадто часті заохочення можуть привести до розвитку егоїзму, самовпевненості, неадекватної самооцінки; в) заохочення слід поєднувати з пред'явленням нових вимог; г) заохочення сприяє виявленню і розвитку позитивних якостей працівника [4].

Заохочення може виступати у формі схвалення, яке являє собою позитивний відгук про поведінку підлеглого. Схвалення виражається короткою реплікою, яка підтверджує, що поліцейський діє правильно, наприклад, словами «вірно», «молодець», «так тримати» керівник висловлює

задоволення і стимулює активність підлеглого. В разі схвалення також керівнику важливо дотримуватися низки психологічних правил, зокрема: а) схвалення повинно бути не абстрактним, а конкретним, із зазначенням, які саме дії і чому саме заслуговують заохочення; б) схвалення завжди слідує одразу за діями поліцейського, які заслуговують на це; в) схвалення повинно відповідати особистому внеску кожного працівника, ніхто з фактичних учасників виконання завдання не повинен бути забутий керівником. Важливою формою заохочення є також подяка керівника, яка заноситься до особової справи, нагородження працівника – вручення йому матеріальних цінностей, знаків вшанування.

Створення перспектив просування по службі представляє собою ще одну форму заохочення і засіб особистісного розвитку працівників поліції. Службове зростання є важливим шляхом реалізації потреб особистості у визнанні та приналежності до групи. Керівник повинен показати підлеглому можливі варіанти службового росту, підкреслити важливість належного виконання своїх обов'язків і підвищення свого професійного та інтелектуального рівня. Важливо систематично вести моніторинг потенціалу працівника, аналізувати його зростання як компетентного спеціаліста і людини, об'єктивно і суб'єктивно здатної очолити колектив. Корисно тимчасово ставити кандидата на висунення в реальні умови діяльності управління, делегувати йому частину повноважень керівника підрозділу, оцінюючи при цьому якість виконання різних функцій.

З метою особистісного розвитку поліцейських доцільно застосовувати технологію професійно-психологічного тренінгу. Такий тренінг розроблений групою авторів, його метою є розкриття перспектив особистісного і професійного розвитку поліцейських, виявлення особистісного потенціалу, здібностей і можливостей працівників, допомога поліцейським у плануванні життя і службової кар'єри. Тренінг ґрунтується на засадах гуманістичної психології, перший досвід його використання свідчить про інтерес до нього з боку працівників поліції та його високу ефективність [5; 6].

Висновки. Досвід роботи поліцейських менеджерів розвинутих зарубіжних країн свідчить про зростаючу увагу до вивчення психологічних чинників ефективності поліцейського менеджменту, створення належних умов для збереження фізичного і психологічного здоров'я персоналу. Діяльність поліцейських відноситься до числа складних, вона супроводжується значними фізичними і психологічними навантаженнями на працівників, нерідко несе загрози для їхнього життя і здоров'я. В основі сучасних концепцій поліцейського управління лежать ідеї проактивного підходу, який покликаний забезпечити психологічну профілактику негараздів у поліцейській організації, попередження конфліктів, стресів, невдоволення працівників. Психологічними умовами здійснення проактив-

ного управління є: реалізація керівником гуманістичного, особистісно орієнтованого підходу до працівників поліції; організація керівником ефективної командної роботи та лідерства в поліцейських підрозділах; мотивація і стимулювання керівником роботи працівників поліції, їх особистісного розвитку. Проактивний підхід до управління забезпечує високу ефективність діяльності поліції.

Література

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41 (9 жовтня). – Стор. 1970. – Ст. 379.
2. Барко В.І. Робоча книга керівника органу внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект) : [навч. посіб.] / В.І. Барко, В.І. Зелений, Ю.Б. Ірхін. – Вінниця : Книга-Вега ; Вінниц. обл. друк., 2009. – 248 с.
3. Бандурка А.М. Професионалізм и лидерство / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. – Харьков : ТИТУЛ, 2006. – 578 с.
4. Мучински П. Психология, профессия, карьера / П. Мучински. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 539 с.
5. Мескон М.Х. Основы менеджмента / М.Х. Мескон, М. Альберт М., Ф. Хедоури; пер. с англ. – М. : Дело, 1992. – 702 с.
6. Свон Р.Д. Эффективность правоохранительной деятельности и ее кадровое обеспечение в США и России / Р.Д. Свон. – СПб. : Алетей, 2000. – 296 с.
7. Чарльз М.Т. Современное состояние и перспективы профессиональной подготовки сотрудников полиции (милиции) США и России / М.Т. Чарльз. – Санкт-Петербург: Алетей, 2000. – 268 с.

Анотація

Барко В. І., Остапович В. П. Психологічні особливості менеджменту в підрозділах Національної поліції України. – Стаття.

Статтю присвячено розкриттю психологічних особливостей оптимізації менеджменту персоналом поліцейських підрозділів. Досвід роботи поліцейських менеджерів розвинутих країн свідчить про зростаючу увагу до вивчення психологічних чинників ефективності керівництва. В основі сучасних концепцій поліцейського менеджменту лежать ідеї проактивного підходу, який покликаний забезпечити психологічну профілактику негараздів, попередження конфліктів, стресів, невдоволення працівників. Психологічними особливостями його здійснення є: реалізація менеджером гуманістичного підходу до поліцейських; організація ефективної командної роботи та лідерства; мотивація і стимулювання роботи персоналу, їх особистісний розвиток. Проактивний підхід забезпечує високу ефективність роботи поліції; з метою його реалізації важливо здійснювати спеціальну професійно-психологічну підготовку керівників.

Ключові слова: психологічні особливості, оптимізація, менеджмент, психопрофілактика, поліція, менеджер, професійно-психологічний тренінг.

Аннотация

Барко В. И., Остапович В. П. Психологические особенности менеджмента в подразделениях Национальной полиции Украины. – Статья.

Статья посвящена раскрытию психологических особенностей менеджмента персоналом полицейских подразделений. Опыт работы полицейских менеджеров развитых зарубежных стран свидетельствует о растущем внимании к изучению психологических факторов эффективности руководства. В основу современных концепций полицейского менеджмента положены идеи проактивного подхода, призванного обеспечить психопрофилактику неудач, предупреждение конфликтов, стрессов, недовольства полицейских. Психологическими особенностями его осуществления являются: реализация менеджером гуманистического подхода к сотрудникам; эффективная командная работа и лидерство; мотивация и стимулирование персонала, его личностное развитие. Проактивный подход обеспечивает высокую эффективность работы полиции, с целью его реализации важно осуществлять специальную профессионально-психологическую подготовку полицейских менеджеров.

Ключевые слова: психологические особенности, оптимизация, менеджмент, психопрофилактика, полиция, менеджер, профессионально-психологический тренинг.

Summary

Barko V. I., Ostapovich V. P. Psychological features of management in units of Ukrainian National Police. – Article.

The article is dedicated to consideration of some problems connected with improvement of Police management in units of Ukrainian National Police. The authors analyzed foreign experience of police management. Contemporary concepts of police management are based on the idea of proactive approach, that aimed on prophylactic of typical problems in organization, improvement of motivation of police officers', their ability to cope with stress, conflicts and other risk factors, development of important personal psychological qualities of police officers. The psychological features of proactive police management in Ukrainian police are next: humanistic approach to police officers, teamwork and leadership in police organization, motivation of police personnel. Successful realization of proactive approach needs special training for police managers.

Key words: psychological features, optimization, police, management, psychological training, psychological prophylactic, manager.

УДК 159.9

О. С. Колесніченко

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
начальник науково-дослідної лабораторії
морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Науково-дослідного центру службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Національної академії Національної гвардії України*

Я. В. Мацегора

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Науково-дослідного центру службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Національної академії Національної гвардії України*

І. І. Приходько

*доктор психологічних наук,
професор, начальник
Науково-дослідного центру службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Національної академії Національної гвардії України*

ТИПОЛОГІЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ У КОМБАТАНТІВ

Постановка проблеми. Історія дослідження особистісних трансформацій, що відбуваються в учасників бойових дій після закінчення впливу екстремальних факторів, зокрема ціннісно-сміслової сфери, – це історія війн та катастроф. Актуальність дослідження наслідків особистісних розладів у виді бойового стресу, бойової психічної травми, посттравматичних стресових розладів (далі – ПТСР) в Україні не є винятком у зв'язку з трагічними подіями останніх трьох років, коли з квітня 2014 р. проводиться антитерористична операція (АТО), яка за багатьма ознаками є локальним збройним конфліктом, в якому щоденно гинуть, отримують поранення люди.

Після участі в бойових діях та повернення до мирного життя у великій частині військово-вслужбовців – учасників АТО відбувається травматизація психіки, проявом яких є агресивність і конфліктність, які призводять до порушення соціальної та особистісної адаптації в мирних умовах [7, 8]. Також виявляється, що комбатанти, що проходили службу в зоні бойових дій, стають морально збідненими, деякі з нестійкою системою цінностей та невизначеністю подальшого смислу життя слабо усвідомлюють зміст своєї діяльності, часто не можуть успішно вирішувати безпосередні службово-бойові завдання [9, 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений аналіз наукової літератури з проблеми, що вивчається, показав, що якщо спочатку дослідники звертали увагу на зміни, які відбувалися в структурі особистості внаслідок

ПТСР, то з часом акцент досліджень було зміщено на визначення факторів, які можуть стати підставою для формування стійкості до ПТСР. Не винятком стали і дослідження регулятивної сфери особистості – цінностей і смислів.

Так, В.Є. Чудновський, Е.О. Лазебная, М.Е. Зеленова встановили, що наявність постійної небезпеки сприяє серйозному філософському ставленню до життя, більш глибокому розумінню життєвих цінностей [3, 13]. СENSE життя людей, що опинилися в екстремальних ситуаціях, не обмежується колом вузько особистих інтересів, він виражається, зокрема, в прагненні «продовжити себе» в сім'ї та дітях [13], у виникненні більш тісних зв'язків з іншими людьми [3].

Серед реакцій на психотравматичну ситуацію з високою ймовірністю загинути Ф. Паркінсон виділяв зростаюче почуття подяки, зосередженість на найкращому, що є у житті, надання йому більшої значимості; цінування того, що продовжуєш жити [4]. С.Л. Соловйова визначила почуття звільнення, яке полягає у тому, щоб не робити те, чого не хочеться робити; також втрачають свою силу категорії повинності, зменшується страх опинитися знехтуваним, зростає бажання і можливість ризикувати [11].

І.В. Соловйов дослідив, що в умовах усвідомленої реальності «небуття» виникає перебування смислових структур особистості і відбувається пошук таких особистісних смислів, які могли б конкурувати зі смертю: сім'я, обов'язок, Батьківщина, бойове братство, Бог, життя [5]. Причому придбання домінуючих позицій одними категоріями супроводжувалося дезакту-

алізацією інших. У бойовій обстановці набагато менш значимими ставали «гроші», «кар'єра», але не повністю і не у всіх [12].

І.І. Приходько, досліджуючи особливості ціннісно-смыслового компоненту психологічної безпеки особистості у представників екстремальних видів діяльності, обґрунтував, що під час виконання службово-бойових завдань у життєнебезпечних умовах відбувається актуалізація ціннісно-смыслового компоненту психологічної безпеки особистості, що призводить до постановки екзистенційних питань про правильність вибору шляху розвитку, самореалізації [6]. Впевненість у виборі веде до консолідації усіх наявних ресурсів особистості в напрямку захисту обраного життєвого шляху та цінностей життя, сприяє більш високим темпам її відновлення і посттравматичного зростання системи психологічної безпеки особистості.

В.А. Кожевнікова визначила, що структура ціннісно-смыслової сфери осіб, які пережили екстремальні події, практично близька до загальнонормативної – найбільш значущими є інтимно-особистісні стосунки та здоров'я [2]. Однак у всіх постраждалих має місце дисоціація між смислоутворюючими мотивами і механізмами, що відповідають за їх реалізацію. У осіб з ПТСР ця дисоціація є більш вираженою, що свідчить про значні труднощі в досягненні значущих цінностей у порівнянні з пацієнтами з окремими симптомами ПТСР.

Мета статті – визначити типологію ціннісної сфери у комбатантів, які мають різні ознаки посттравматичних стресових розладів.

Виклад основного матеріалу. У проведеному дослідженні прийняло участь 320 військовослужбовців Національної гвардії України – учасників АТО з різних оперативних територіальних об'єднань (далі – ОТО). Для визначення особливостей ціннісної сфери у комбатантів було використано «Опитувальник цінностей Рокіча», який дозволяє досліджувати інструментальні і термінальні цінності особистості та «Опитувальник травматичного стресу» (ОТС) І.О. Котенева, який визначає ознаки та рівень ПТСР. Для узагальнення даних використовувалася процедура кластерного аналізу.

Оскільки формування ціннісної сфери залежить від соціокультурного контексту, то всю вибірку комбатантів було поділено за регіонами постійної дислокації військових частин – на комбатантів Південного та Західного ОТО.

Проведений аналіз отриманих результатів психометричних показників типів цінностей, виділених у комбатантів Південного ОТО (табл. 1), показав, що виділені три типи за показниками ПТСР, гострої стресової реакції (ГСР) та депресії є майже однаковими, з них найбільш поширеним є другий тип (74,32%), перший (2,19%) відрізняється від цих трьох найменшими показниками депресії (35,25±6,85), а третій (3,82%) – найменшими показниками ГСР (95,57±19,24). Четвертий тип відрізняється від

трьох перших значно більш високими показниками ГСР (116,75±18,59), за показниками ПТСР та депресії він займає проміжне положення між першими трьома та п'ятою групами. П'ятий (15,30%) має значно більші ніж в усіх інших групах показники ПТСР (143,64±15,77), ГСР (138,36±16,94) та депресії (49,39±6,06).

Розглядаючи особливості термінальних цінностей найбільш поширеного другого типу, значимо наступне. В цій групі найбільш значимі термінальні цінності умовно утворюють декілька груп: безумовним лідером є «Здоров'я (фізичне та психічне)» (3,73±3,79), далі йде група, що об'єднує такі цінності як «Любов» (5,94±4,66), «Щасливе сімейне життя» (5,96±4,96), наступна – «Матеріально забезпечене життя» (6,51±4,62), «Наявність вірних друзів» (7,07±3,81), «Життєва мудрість» (7,38±3,98), «Активне діяльне життя» (7,60±4,60). Четверту групу утворюють «Цікава робота» (8,96±4,91), «Суспільне покликання» (9,49±3,79), «Розвиток» (9,71±4,03), «Впевненість в собі» (10,03±4,67). Найменші ранги мають «Продуктивне життя» (11,04±3,67), «Свобода» (11,37±4,03), «Пізнання» (11,73±4,04), «Краса природи і мистецтва» (12,68±5,18), «Щастя інших» (12,81±4,44), «Розваги» (13,46±3,56) та «Творчість» (15,28±3,05).

Серед інструментальних цінностей комбатанти другого типу віддають перевагу таким, як «Вихованість» (6,67±5,02), «Акуратність» (6,86±5,32), «Відповідальність» (7,20±4,41), «Самоконтроль» (7,35±4,45), «Життєрадісність» (7,67±4,66). Найменші ранги серед інструментальних цінностей мають «Ефективність у справах» (11,29±4,94), «Чуйність» (11,51±5,14), «Широта поглядів» (12,16±4,57), «Високі запати» (13,10±5,07), «Нетерпимість до недоліків в собі та інших» (13,63±4,20).

Ця структура цінностей описує людину, яка прагне комфортного, затишного, забезпеченого життя, притримуючись для цього прийнятих у суспільстві норм, способів взаємодії з оточуючим світом; не ставить надвимог до свого життя та до себе. В роботах І.І. Приходька було доведено, що дотримання норм суспільства, взаємодії є важливою складовою психологічної безпеки особистості [1, 6]. Дослідження закордонних фахівців показали, що ресурсність (стратегії збереження, уникнення, прокрустинація) є фактором профілактики для ПТСР [3-5, 11, 12]. Проте в такому вигляді цей ресурс є таким, що швидко вичерпується. Цей тип умовно було позначено, як «прагнучий не виходити із зони комфорту».

Попри досить близькі показники ПТСР, структура цінностей першого типу значно відрізняється від структури цінностей другого: для представників цього типу найбільш значимими є такі цінності, як «Активне діяльне життя» (3,75±4,19), «Щастя інших» (4,75±2,22), «Свобода» (5,25±1,71), «Цікава робота» (5,25±3,77) та «Розвиток» (7,25±4,92). Для досягнення цих

Таблиця 1

Типологія цінностей у комбатантів Південного ОТО (в умовних одиницях)

Показники	1 тип (2,19%)	2 тип (74,32%)	3 тип (3,82%)	4 тип (4,37%)	5 тип (15,30%)
ПТСР	106,00±20,05	107,43±17,76	109,43±18,20	124,25±18,38	143,64±15,77
Гостра стресова реакція	100,50±21,06	98,55±17,99	95,57±19,24	116,75±18,59	138,36±16,94
Депресія	35,25±6,85	39,65±5,28	40,43±3,41	42,63±6,09	49,39±6,06
Термінальні цінності					
активне діяльне життя	3,75±4,19	7,60±4,60	11,71±3,15	8,88±4,82	4,93±4,29
життєва мудрість	10,00±5,29	7,38±3,98	14,29±3,73	9,00±5,81	5,71±3,89
здоров'я (фізичне та психічне)	14,75±2,87	3,73±3,79	11,43±4,12	10,257,81	6,68±5,09
цікава робота	5,25±3,77	8,96±4,91	14,57±3,10	4,00±5,76	6,68±4,50
краса природи і мистецтва	12,00±6,93	12,68±5,18	13,29±1,98	6,75±4,33	9,61±4,47
любов	13,75±5,85	5,94±4,66	13,43±2,37	5,75±3,41	7,14±5,01
матеріально забезпечене життя	13,25±4,27	6,51±4,62	12,71±5,62	4,25±1,91	8,32±5,93
наявність вірних друзів;	10,00±5,72	7,07±3,81	4,14±3,63	7,38±4,27	11,54±4,96
суспільне покликання	11,50±2,08	9,49±3,79	4,71±4,31	6,50±4,14	11,64±3,83
пізнання	10,00±4,55	11,73±4,04	6,14±3,29	12,25±4,95	11,07±4,20
продуктивне життя	9,25±5,56	11,04±3,67	4,14±4,41	13,88±3,04	10,96±4,22
розвиток	7,25±4,92	9,71±4,03	7,29±4,72	14,13±4,02	9,96±4,56
розваги	9,75±5,62	13,46±3,56	10,00±4,62	9,38±5,21	11,79±4,78
свобода	5,25±1,71	11,37±4,03	4,14±3,67	11,88±3,83	11,61±4,65
щасливе сімейне життя	9,75±4,92	5,96±4,96	8,29±4,15	9,50±4,60	11,64±5,54
щастя інших	4,75±2,22	12,81±4,44	9,71±4,79	10,63±4,24	13,04±4,13
творчість	10,00±5,94	15,28±3,05	9,71±5,65	11,88±4,49	11,29±4,39
впевненість в собі	10,50±6,24	10,03±4,67	11,14±4,41	11,25±3,69	8,46±4,53
Інструментальні цінності					
акуратність	14,75±2,87	6,86±5,32	3,14±3,13	10,38±5,55	4,39±2,94
вихованість	12,75±2,99	6,67±5,02	5,00±3,37	8,75±6,48	8,50±5,51
високі запити	9,75±6,95	13,10±5,07	5,57±3,69	7,38±5,24	8,29±4,65
життєрадісність	12,25±5,12	7,67±4,66	8,14±4,22	6,13±2,80	7,14±4,15
старанність (дисциплінованість)	13,25±7,54	8,35±4,72	10,29±4,86	5,25±3,92	9,39±4,80
незалежність	8,25±7,85	9,08±4,82	6,14±3,34	6,13±3,94	10,54±4,49
непримиренність до недоліків в собі та інших	8,00±5,77	13,63±4,20	11,00±5,57	7,63±4,10	9,46±6,29
освіченість	9,00±5,03	8,87±4,81	8,00±4,55	6,50±3,66	8,68±4,56
відповідальність	15,75±1,50	7,20±4,41	11,43±4,16	9,38±4,44	9,14±4,86
раціоналізм	14,00±2,16	9,24±4,44	5,00±3,00	7,13±4,61	8,39±4,33
самоконтроль	10,25±5,12	7,35±4,45	12,29±3,77	4,88±2,90	8,71±4,77
сміливість у відстоюванні своїх поглядів	6,75±3,10	9,74±4,23	11,29±4,96	11,38±5,18	10,32±3,87
тверда воля	7,25±3,20	8,89±4,49	12,29±5,94	14,25±2,71	8,54±4,94
терпимість	5,50±0,58	9,71±4,43	12,00±4,00	11,38±4,03	6,00±4,21
широта поглядів	6,00±2,45	12,16±4,57	10,71±5,35	11,50±3,93	11,64±4,44
чесність (щирість)	3,25±3,30	9,50±5,69	12,57±3,60	14,25±2,25	12,39±5,34
ефективність у справах	6,00±4,24	11,29±4,94	10,86±5,98	15,38±2,50	14,79±3,68
чуйність	5,75±4,92	11,51±5,14	13,29±4,27	14,00±3,42	13,50±4,27

термінальних цінностей комбатанти Південного ОТО надають перевагу таким інструментальним цінностям, як «Чесність» (3,25±3,30), «Терпимість» (5,50±0,58), «Чуйність» (5,75±4,92), «Широта поглядів» (6,00±2,45), «Ефективність у справах» (6,00±4,24), «Сміливість у відстоюванні своїх поглядів» (6,75±3,10) та «Тверда воля» (7,25±3,20).

До незначущих термінальних цінностей в цій групі належать «Суспільне покликання» (11,50±2,08), «Краса природи і мистецтва» (12,00±6,93), «Матеріальне забезпечене життя» (13,25±4,27), «Любов» (13,75±5,85) та «Здоров'я (фізичне та психічне)» (14,75±2,87).

Комбатанти, які належать до першого типу, мають найменші показники за такими інструментальними цінностями, як «Життєрадісність» (12,25±5,12), «Вихованість» (12,75±2,99), «Дисциплінованість» (13,25±7,54), «Раціоналізм» (14,00±2,16), «Акуратність» (14,75±2,87) та «Відповідальність» (15,75±1,50).

Як бачимо, ця структура ціннісної сфери першого типу описує нам пасіонарія (революціонера) – людину, для якої найважливішим є активна боротьба за щастя інших. Заради цього вона здатна відмовитися від комфортного, безпечного життя та власних талантів. Люди цього типу є вільними у своїх думках і діях, вони щирі, чуйні, толерантні, спрямовані на досягнення результату та не визнають, нехтують обмеженнями і умовностями. Зрозуміло, що військовослужбовці такого типу постійно потрапляють у стресові ситуації (подекуди і самі їх створюють), проте це не призводить у них до розвитку в подальшому ознак депресії чи ПТСР. Як і в популяції взагалі, так і у виборці комбатантів цей тип є найменш поширеним.

Найбільш протилежним до першого типу є п'ятий: у комбатантів, які належать до цього типу, «Активне діяльне життя» (4,93±4,29) та «Щастя інших» (13,04±4,13) утворюють дихотомію, вони докладають багато зусиль, щоб її обґрунтувати – «Життєва мудрість» (5,71±3,89). Серед інших важливих термінальних цінностей у них, як і у більшості комбатантів, є «Цікава робота» (6,68±4,50), «Здоров'я (фізичне і психічне)» (6,68±5,09), «Любов» (7,14±5,01).

До найменш значущих термінальних цінностей в цьому типі належать «Пізнання» (11,07±4,20), «Творчість» (11,29±4,39), «Наявність вірних друзів» (11,54±4,96), «Свобода» (11,61±4,65), «Суспільне покликання» (11,64±3,83), «Щасливе сімейне життя» (11,64±5,54), «Розваги» (11,79±4,78).

Комбатанти цього типу надають перевагу таким інструментальним цінностям, як «Акуратність» (4,39±2,94), «Терпимість» (6,00±4,21), «Життєрадісність» (7,14±4,15). Найменші ранги представники п'ятого типу мають за такими інструментальними цінностями, як «Сміливість у відстоюванні своїх поглядів» (10,32±3,87), «Незалежність» (10,54±4,49), «Широта поглядів» (11,64±4,44), «Чесність (щирість)»

(12,39±5,34), «Чуйність» (13,50±4,27), «Ефективність у справах» (14,79±3,68).

Така структура ціннісної сфери п'ятого типу описує людину, яка впевнена в тому, що життя – це рутинна тяжка щоденна праця. Вона не обов'язково має бути щасливою, цікавою та спрямованою на щось важливе. Вони притримуються норм взаємодії, щоб уникати конфліктів і інших ускладнень. Люди такого типу самі «заганяють себе у рамки», обмеження (в тому числі й в емоційних проявах). У результаті під час діяльності в екстремальних умовах у них «не залишається простору» для реагування на стрес, що заганає їх в депресію та ПТСР. Зазначимо, що від другого типу цей тип відрізняється, насамперед, відсутністю ресурсів – рутинна праця відіймає усі сили.

Третій тип, як вже вказувалося, має показники ПТСР та депресії, які близькі до перших двох груп, проте в нього встановлений найнижчий бал ГСР. У структурі термінальних цінностей військовослужбовцями цього типу перевага віддається таким цінностям, як «Наявність вірних друзів» (4,14±3,63), «Свобода» (4,14±3,67), «Продуктивне життя» (4,14±4,41), «Суспільне покликання» (4,71±4,31), що відповідає опису «романтика». Проте ними низько оцінюються значущість таких цінностей, як «Впевненість в собі» (11,14±4,41), «Здоров'я (фізичне і психічне)» (11,43±4,12), «Активне діяльне життя» (11,71±3,15), «Матеріально забезпечене життя» (12,71±5,62), «Краса природи і мистецтва» (13,29±1,98), «Любов» (13,43±2,37), «Життєва мудрість» (14,29±3,73), «Цікава робота» (14,57±3,10).

Серед інструментальних цінностей представники цього типу надають перевагу «Акуратності» (3,14±3,13), «Раціоналізму» (5,00±3,00), «Вихованості» (5,00±3,37), менше, але теж значимими для них є «Високі запити» (5,57±3,69) та «Незалежність» (6,14±3,34). Низькі позиції в ієрархії інструментальних цінностей мають «Сміливість у відстоюванні своїх поглядів» (11,29±4,96), «Відповідальність» (11,43±4,16), «Терпимість» (12,00±4,00), «Самоконтроль» (12,29±3,77), «Тверда воля» (12,29±5,94), «Чесність (щирість)» (12,57±3,60), «Чуйність» (13,29±4,27).

Описана структура цінностей характеризує людину, яка орієнтована на своє соціальне оточення, прагне бути значимою для нього, поділяти його цінності, проте не здатна наполягати на своєму, проявляти власне емоційне ставлення, здатна відмовитися заради суспільного прийняття від комфорту, любові, здоров'я, улюбленої професії тощо. Така структура цінностей несе в собі широко відомий потенціал для подолання стресу – використання допомоги товаришів, почуття літк, військової товарищескості.

Комбатанти четвертого типу надають перевагу таким термінальним цінностям, як «Цікава робота» (4,00±5,76), «Матеріально забезпечене життя» (4,25±1,91), «Любов» (5,75±3,41). Ви-

сокі ранги мають і такі термінальні цінності, як «Суспільне покликання» ($6,50 \pm 4,14$), «Краса природи і мистецтва» ($6,75 \pm 4,33$) та «Наявність вірних друзів» ($7,38 \pm 4,27$). Найменш значимими для них є – «Свобода» ($11,88 \pm 3,83$), «Творчість» ($11,88 \pm 4,49$), «Пізнання» ($12,25 \pm 4,95$), «Продуктивне життя» ($13,88 \pm 3,04$), «Розвиток» ($14,13 \pm 4,02$).

Серед інструментальних цінностей перевага надається «Самоконтролю» ($4,88 \pm 2,90$) та «Старанності (дисциплінованості)» ($5,25 \pm 3,92$), також високо оцінюються – «Життєрадісність» ($6,13 \pm 2,80$), «Незалежність» ($6,13 \pm 3,94$) та «Освіченість» ($6,50 \pm 3,66$). Найнижчі ранги у таких інструментальних цінностей, як «Чуйність» ($14,00 \pm 3,42$), «Чесність (щирість)» ($14,25 \pm 2,25$), «Тверда воля» ($14,25 \pm 2,71$), «Ефективність у справах» ($15,38 \pm 2,50$).

Така структура цінностей описує комбатанта, який вузько орієнтований на свою професію як засіб задоволення інших потреб – матеріальних, естетичних, потреби прийняття. При цьому їх професійна ідентифікація не сягає рівня майстерності, зупиняючись на рівні виконавця. Відповідно, професія військовослужбовця не сприймається ними як така, що сприяє розвитку, насиченості життя, пізнанню та творчості. Такі особливості професіоналізації визначають провідну роль самоконтролю та дисциплінованості у структурі інструментальних цінностей та пояснюють низьку значимість в ній орієнтації на результат. По суті, при такій професійній ідентифікації «копіюється» зовнішня форма дій військовослужбовця, а не сенс професії, її місія. Обмеженість, «несвободність» характерні для ідентифікації рівня «виконавця» роблять уразливим військовослужбовця для ГСР та підвищують вірогідність розвитку ПТСР та депресії. Ці обмеженості наближує четвертий тип до п'ятого.

Підсумовую, що у **комбатантів Південного ОТО** можна говорити про такі **типи ціннісної сфери**:

- *перший тип* (2,19%) – «пасіонарій», основною особливістю якого є прагнення боротьби за щастя інших, розширення рамок норм;

- *другий тип* (74,32%) – «прагнучий не виходити із зони комфорту», основною особливістю якого є прагнення врівноваженого життя, яке не вимагає надзусиль, «моральних виборів»;

- *третій тип* (3,82%) – «романтик», орієнтований на своє близьке соціальне оточення, на відповідність їхнім вимогам; здатний відмовитися від особистого щастя чи порушити норми суспільства заради прийняття своєю референтною групою;

- *четвертий тип* (4,37%) – «формаліст», його соціалізація в більшій мірі стосується форми поведінки, а не змісту професійної діяльності військовослужбовця, місії професії; вузько розуміючи зміст професії, сам обмежує себе формальними нормами;

- *п'ятий тип* (15,30%) – «самообмежений» чи «рутинний», який постійно працює заради

кращого власного життя, проте не відчуває щастя і задоволення теперішнього життя; сам обмежує себе уявними нормами.

Таким чином, усі зазначені типи можна розмістити між двома осями:

- «загальна мета життя», яка має полюси «за ради щастя інших» – «за ради себе» (в її діапазон входить також і «заради своєї соціальної/ професійної групи», «референтної групи», «родини» тощо) (чи «трансцендентність – індивідуалізм»);

- «спосіб досягнення», яка має полюси «використання соціальних норм для розширення меж» – «використання соціальних норм звужує межі».

Кількість виділених типів у комбатантів Західного ОТО така ж сама, як і у військовослужбовців Південного (табл. 2).

Проте, якщо в Південному ОТО 1-3 типи мали статистично однакові показники ПТСР, ГСР та депресії, то в Західному ОТО у першого типу всі ці показники є значно нижчими. Другий і третій тип, що виділені у комбатантів Західного ОТО, хоча і мають статистично рівні показники ПТСР та депресії, значно відрізняються за показниками ГСР ($t=2,30$, $p \leq 0,05$).

Показники ПТСР та ГСР четвертого та п'ятого типів, виділених в Західному ОТО, відрізняються лише на рівні тенденції ($p \leq 0,1$). Показники депресії в 3-5 типах не мають значущих розбіжностей.

Отже, якщо у військовослужбовців Південного ОТО типи, виділені за особливостями структури ціннісної сфери, співвідносилися з двома рівнями ПТСР (за І.О. Котеневим) – «частковий ПТСР» та «наявність клінічно виражених розладів», то в Західному ОТО додається рівень – «відсутність ознак ПТСР», а четвертий тип за показниками ПТСР, ГСР та депресії є більш подібним до п'ятого, який відноситься до рівня «наявність клінічно виражених розладів», ніж до перших трьох, як це є у Південному ОТО. Попри це, серед комбатантів Південного ОТО порівняно більша кількість особового складу, що мають клінічно виражені ознаки ПТСР (15,30%), ніж в Західному ОТО (10,50%).

Як і в Південному, в Західному ОТО найбільш поширеним є другий тип (79,00%). Структура термінальних та інструментальних цінностей у них майже тотожна структурі цінностей другого типу Південного ОТО. Так, найбільш значимі термінальні цінності утворюють наступні групи: перша – «Здоров'я (фізичне і психічне)» ($2,50 \pm 2,27$); друга – «Щасливе сімейне життя» ($5,62 \pm 4,86$) та «Любов» ($5,72 \pm 3,59$); третя – «Життєва мудрість» ($6,22 \pm 3,86$), «Матеріально забезпечене життя» ($7,13 \pm 4,45$); четверта – «Наявність вірних друзів» ($8,02 \pm 4,45$), «Активне діяльне життя» ($8,31 \pm 5,28$), «Цікава робота» ($8,52 \pm 4,79$), «Розвиток» ($9,83 \pm 3,51$) та «Впевненість в собі» ($10,09 \pm 4,82$). Найменш значимими термінальними цінностями є «Продуктивне життя» ($10,67 \pm 3,54$), «Свобода» ($10,86 \pm 4,27$), «Суспільне покликання»

Таблиця 2

Типологія цінностей у комбатантів Західного ОТО (в умов. од.)

Показники	1 група (5,25%)	2 група (79%)	3 група (5,25%)	4 група (5,25%)	5 група (5,25%)
ПТСР	84,83±17,14	110,31±19,66	118,00±12,87	127,75±7,80	146,33±23,02
ГСР	75,83±18,61	101,44±20,03	113,33±11,55	118,50±9,98	140,50±25,43
Депресія	33,83±4,62	39,69±4,99	44,33±6,65	45,00±2,94	50,00±8,39
Термінальні цінності					
активне діяльне життя	9,17±6,62	8,31±5,28	8,67±3,67	7,75±4,03	3,00±2,68
життєва мудрість	2,83±2,79	6,22±3,86	10,83±5,71	7,75±4,72	8,17±5,64
здоров'я (фізичне та психічне)	5,83±4,62	2,50±2,27	3,67±3,44	4,75±7,50	11,00±6,78
цікава робота	11,33±3,14	8,52±4,79	8,00±5,25	12,50±6,35	7,17±5,23
краса природи і мистецтва	12,50±4,32	12,08±5,21	13,00±5,51	11,75±6,08	10,50±6,60
любов	12,33±3,72	5,72±3,59	10,33±6,74	7,25±6,40	5,83±5,04
матеріально забезпечене життя	9,83±5,19	7,13±4,45	5,33±4,68	16,00±2,31	4,67±1,75
наявність вірних друзів;	8,17±4,62	8,02±4,45	5,33±2,58	3,50±1,29	6,33±5,99
суспільне покликання	13,67±1,86	11,00±3,85	11,00±4,98	7,75±5,19	11,00±4,00
пізнання	8,67±2,94	11,47±3,78	9,67±5,68	13,75±3,20	12,17±3,66
продуктивне життя	6,83±2,23	10,67±3,54	10,83±3,49	8,25±6,65	13,17±3,06
розвиток	2,83±1,72	9,83±3,51	12,00±4,24	15,00±2,31	12,83±5,08
розваги	9,67±5,24	13,67±3,29	5,33±2,73	8,50±3,70	14,33±2,94
свобода	8,83±4,49	10,86±4,27	9,83±4,45	9,00±2,45	8,17±4,17
щасливе сімейне життя	12,50±5,17	5,62±4,86	12,67±5,24	10,75±6,75	7,17±4,26
щастя інших	13,83±3,71	13,24±3,85	15,33±1,97	9,00±2,58	12,33±2,25
творчість	14,17±5,00	15,72±2,60	5,33±2,80	10,25±3,50	13,00±2,00
впевненість в собі	8,67±5,54	10,09±4,82	12,17±4,07	7,50±2,52	9,83±2,71
Інструментальні цінності					
акуратність	10,83±5,27	7,43±5,25	5,83±4,07	11,50±4,65	5,33±5,57
вихованість	7,00±4,43	5,89±4,83	8,00±5,55	7,25±6,13	6,33±4,27
високі запити	11,50±5,89	12,56±5,36	13,00±6,51	10,50±3,32	5,83±3,43
життєрадісність	7,50±4,68	6,83±4,42	7,83±5,34	1,50±0,58	5,17±2,79
старанність (дисциплінованість)	8,17±5,27	8,38±4,70	8,33±3,08	12,00±3,92	8,67±3,33
незалежність	4,67±4,46	9,23±4,64	6,33±5,89	8,00±6,38	10,00±6,48
непримиренність до недоліків в собі та інших	8,17±5,98	13,87±4,05	16,33±1,51	17,25±0,96	8,33±6,62
освіченість	12,17±4,75	9,23±4,73	4,50±2,66	3,75±3,59	10,83±4,17
відповідальність	10,00±4,10	8,21±4,22	6,17±3,92	14,25±2,06	7,67±4,76
раціоналізм	13,17±6,37	9,40±4,52	11,50±4,23	11,50±2,65	6,67±2,66
самоконтроль	9,33±2,34	7,26±4,24	6,50±2,59	12,25±2,99	7,83±4,62
сміливість у відстоюванні своїх поглядів	7,50±6,41	8,98±4,50	13,17±3,19	7,00±6,00	10,00±5,06
тверда воля	9,50±4,59	8,58±4,71	12,00±5,22	11,25±6,40	12,83±2,99
терпимість	10,67±5,47	10,41±4,42	10,00±3,63	7,75±4,86	11,67±3,98
широта поглядів	5,00±3,63	12,00±4,46	8,17±4,75	8,75±5,56	13,50±3,27
чесність (щирість)	8,33±5,01	8,20±5,62	9,67±5,96	5,75±1,71	11,33±6,02
ефективність у справах	11,83±3,66	11,28±4,98	9,67±3,67	12,75±3,30	15,67±1,75
чуйність	15,67±1,97	12,90±4,78	15,00±3,35	8,00±2,71	14,50±3,78

(11,00±3,85), «Пізнання» (11,47±3,78), «Краса природи та мистецтва» (12,08±5,21), «Щастя інших» (13,24±3,85), «Розваги» (13,67±3,29), «Творчість» (15,72±2,60).

Серед інструментальних цінностей найбільш значимими є «Вихованість» (5,89±4,83), «Життєрадісність» (6,83±4,42), «Самоконтроль» (7,26±4,24), «Акуратність» (7,43±5,25). Найменш значимими – «Терпимість» (10,41±4,42), «Ефективність у справах» (11,28±4,98), «Широта поглядів» (12,00±4,46), «Високі запити» (12,56±5,36), «Чуйність» (12,90±4,78), «Нетерпимість до недоліків в собі та інших» (13,87±4,05).

Серед розбіжностей слід зазначити, що комбатанти другого типу в Західному ОТО надають значно більш високі ранги «Здоров'ю (фізичному і психічному)», ніж військовослужбовці другого типу Південного ОТО. В їх ієрархії термінальних цінностей «Суспільне поклонання» має значно нижчу позицію (13 шабелі проти 9), ніж у військовослужбовців Південного ОТО. В ієрархії інструментальних цінностей «Життєрадісність» та «Сміливість у відстоюванні своїх поглядів» у них мають значно вищі шаблі, ніж у комбатантів Південного ОТО (2 та 9 проти 5 та 13).

Таким чином, другий тип в Західному і Південному ОТО має практично тотожні характеристики, проте комбатанти цього типу в Західному ОТО є дещо більш орієнтованими на власні інтереси і менше на вимоги суспільства.

Серед усіх досліджених типів найменш виражені ознаки ПТСР у комбатантів Західного ОТО, які віднесені до першого типу. У військовослужбовців цього типу в структурі термінальних цінностей найбільш значущі цінності утворюють дві групи: перша включає «Розвиток» (2,83±1,72) та «Життєву мудрість» (2,83±2,79), друга – «Здоров'я (фізичне та психічне)» (5,83±4,62) та «Продуктивне життя» (6,83±2,23). Серед найменш значущих термінальних цінностей також можна виділити дві групи: «Любов» (12,33±3,72), «Краса природи і мистецтва» (12,50±4,32), «Щасливе сімейне життя» (12,50±5,17) утворюють одну, а «Суспільне поклонання» (13,67±1,86), «Щастя інших» (13,83±3,71) та «Творчість» (14,17±5,00) – другу групу.

Серед інструментальних цінностей найбільш значущими у них є «Незалежність» (4,67±4,46), «Широта поглядів» (5,00±3,63); найменш – «Освіченість» (12,17±4,75), «Раціоналізм» (13,17±6,37), «Чуйність» (15,67±1,97).

Як бачимо, перший тип комбатантів Західного ОТО досить істотно відрізняється від першого типу Південного, основною місією якого було боротьба за щастя інших. Цей тип спрямований на розвиток та пізнання мудрості, які не є похідними від освіти та знання законів формальної логіки. Для нього характерним є глибокий індивідуалізм, прагнення не належати малим (родина, кохана людина) чи великим соціальним групам, не бути визнаними ними. Цей тип можна позна-

чити, як «мандруючий філософ» (певним прототипом якого можна вважати Г.С. Сковороду).

Третій тип комбатантів Західного ОТО високо цінить такі дві групи цінностей: перша – «Здоров'я (фізичне і психічне)» (3,67±3,44), друга – «Наявність вірних друзів» (5,33±2,58), «Розваги» (5,33±2,73), «Творчість» (5,33±2,80), «Матеріальне забезпечене життя» (5,33±4,68). Для їх досягнення надається перевага, насамперед, такій інструментальній цінності, як «Освіченість» (4,50±2,66). Другу за значимістю групу утворюють «Акуратність» (5,83±4,07), «Відповідальність» (6,17±3,92), «Незалежність» (6,33±5,89), «Самоконтроль» (6,50±2,59).

Серед термінальних цінностей найменші ранги мають «Розвиток» (12,00±4,24), «Впевненість в собі» (12,17±4,07), «Щасливе сімейне життя» (12,67±5,24), «Краса природи і мистецтва» (13,00±5,51), «Щастя інших» (15,33±1,97). Серед інструментальних – «Високі запити» (13,00±6,51), «Сміливість у відстоюванні своїх поглядів» (13,17±3,19), «Чуйність» (15,00±3,35), «Непримиренність до недоліків в собі та інших» (16,33±1,51).

Цей тип, як і другий, прагне комфортного, безпечного життя без надвимог до себе. Але цей тип має дещо інші уявлення про комфортне життя. В свідомості представників третього типу – це приємне проведення часу у спілкуванні з молодістю, здоровою, освіченою, «необтяженою» родиною, матеріальними та іншими побутовими проблемами людиною. На відміну від цього типу, як вказувалося раніше, другий тип більш спрямований на родинний затишок (родину, дім, тощо). Цей тип умовно було позначено, як «вільний від родини» чи «прагнучий індивідуального щастя».

Четвертий і п'ятий тип комбатантів в Західному ОТО, як вже вказувалося, мають значно більші показники ПТСР та ГСР, ніж перші три. Розглянемо докладно їх структуру ціннісної сфери.

Четвертий тип високо оцінює значущість таких термінальних цінностей, як «Наявність вірних друзів» (3,50±1,29) та «Здоров'я (фізичне та психічне)» (4,75±7,50). На відстані від цих цінностей щільною групою йдуть «Любов» (7,25±6,40), «Впевненість в собі» (7,50±2,52), «Активне діяльне життя» (7,75±4,03), «Життєва мудрість» (7,75±4,72), «Суспільне поклонання» (7,75±5,19), «Продуктивне життя» (8,25±6,65), «Розваги» (8,50±3,70), «Свобода» (9,00±2,45) та «Щастя інших» (9,00±2,58). Найменше значення мають «Творчість» (10,25±3,50), «Щасливе сімейне життя» (10,75±6,75), «Краса природи та мистецтва» (11,75±6,08), «Цікава робота» (12,50±6,35), «Пізнання» (13,75±3,20), «Розвиток» (15,00±2,31) та «Матеріально забезпечене життя» (16,00±2,31).

Серед інструментальних цінностей пріоритет надається «Життєрадісності» (1,50±0,58), далі йдуть «Освіченість» (3,75±3,59) та «Чесність (щирість)» (5,75±1,71). Найменш значими-

ми цим типом визнаються «Відповідальність» ($14,25 \pm 2,06$) та «Непримиренність до недоліків в собі та інших» ($17,25 \pm 0,96$).

Хоча в цьому типі комбатантів Західного ОТО, як і в третьому типі Південного ОТО, першу позицію займає «Наявність вірних друзів», проте цей тип не орієнтований на позбавлення заради інших, він спрямований на легке, приємне, відверте спілкування. Він впевнений у своїй привабливості для оточуючих (через свою освіченість, щирість, здатність «говорити те, що думає»), проте не прагне до пізнання оточуючого світу, розвитку чи вдосконалення себе, не вважає за необхідним бути відповідальним перед своїм оточенням. Він зацікавлений у своєму оточенні, як у засобі задоволення своїх потреб. Цей тип умовно можна позначити, як «компаньйон». Він відданий своїй групі, проте, якщо вона перестане задовольняти його потреби, він її змінить на іншу.

Для комбатантів п'ятого типу Західного ОТО найбільшу значимість мають дві групи термінальних цінностей: перша об'єднує «Активне діяльне життя» ($3,00 \pm 2,68$) та «Матеріальне забезпечене життя» ($4,67 \pm 1,75$); друга – «Любов» ($5,83 \pm 5,04$), «Наявність вірних друзів» ($6,33 \pm 5,99$), «Щасливе сімейне життя» ($7,17 \pm 4,26$) та «Цікаву роботу» ($7,17 \pm 5,23$).

Найважливіші інструментальні цінності групуються наступним чином: перші – «Життєрадісність» ($5,17 \pm 2,79$), «Акуратність» ($5,33 \pm 5,57$), «Високі запити» ($5,83 \pm 3,43$); за ними йдуть – «Вихованість» ($6,33 \pm 4,27$) та «Раціоналізм» ($6,67 \pm 2,66$); далі – «Відповідальність» ($7,67 \pm 4,76$) та «Самоконтроль» ($7,83 \pm 4,62$); і нарешті – «Непримиренність до недоліків в собі» ($8,33 \pm 6,62$) та «Старанність (дисциплінованість)» ($8,67 \pm 3,33$).

Найменш важливими серед термінальних цінностей для комбатантів цього типу є «Пізнання» ($12,17 \pm 3,66$), «Щастя інших» ($12,33 \pm 2,25$), «Розвиток» ($12,83 \pm 5,08$), «Творчість» ($13,00 \pm 2,00$), «Продуктивне життя» ($13,17 \pm 3,06$) та «Розваги» ($14,33 \pm 2,94$). Серед інструментальних цінностей до найменш значущих можна віднести «Тверду волю» ($12,83 \pm 2,99$), «Широту поглядів» ($13,50 \pm 3,27$), «Чуйність» ($14,50 \pm 3,78$), «Ефективність у справах» ($15,67 \pm 1,75$).

Така структура цінностей описує людину, яка оптимістично впевнена, що якщо активно і старанно працювати (заробляти гроші), то можливо отримати любов, друзів, родину, цікаву роботу, які насправді є ідеалами, а не реальними цілями життя. Можливо, що саме таке «злипання» цілей і засобів на вершині структури цінностей (прикладання всіх зусиль для матеріального забезпечення життя) і призвело до найбільших показників ГСР та ПТСР у комбатантів цього типу. Цей тип умовно можна позначити, як «заробітчанин» (використана назва, яка не пов'язана з прагненням заробляти на війні. Мова йде про таке соціальне явище, що поширене в Укра-

їні, як трудова міграція. «Заробітчани» заради «щастя своїх родин» покидають їх, їдучи на заробітки. Парадокс їх ситуації у тому, що з одного боку, вони в усьому собі відмовляють «заради щастя родини»; а з іншого – віддаляються від родини, втрачають «щастя родинного життя»).

Проведений аналіз показав, що в Західному ОТО можна говорити про наступні п'ять типів цінностей у комбатантів:

– *перший тип* (5,25%) – «мандруючий філософ», спрямований на пізнання мудрості, яка не є похідною від освіти чи знань законів формальної логіки. Для цього типу характерним є індивідуалізм, прагнення не належати великим чи малим соціальним групам, певна свобода від обмежень;

– *другий тип* (79,00%) – «прагнучий не виходити із зони комфорту», на відміну від другого типу Південного ОТО має більш виражений індивідуалізм, який стосується як «загальної мети життя», так і способів її досягнення;

– *третій тип* (5,25%) – «прагнучий індивідуального щастя», на відміну від другого прагне вивільнитися від «родини» і обмежень, які несе в собі родинне життя;

– *четвертий тип* (5,25%) – «компаньйон», який відданий своїй соціальній групі, дотримується встановлених у ній правил, проте здатен змінити її, коли вона перестане задовольняти його потреби;

– *п'ятий тип* (5,25%) – «заробітчанин», що прагне до заробітку, як способу отримання прихильності від свого оточення, натомість отримує «ілюзію» щастя та любові.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Результати проведеного емпіричного дослідження особливостей ціннісно-сислової сфери у комбатантів НГУ показали її відмінності у військовослужбовців з різних регіонів України.

Проведений кластерний аналіз особливостей ціннісної сфери у комбатантів Південного ОТО НГУ дозволив виділити п'ять типів цінностей: «пасіонарій»; «прагнучий не виходити із зони комфорту»; «романтик»; «формаліст»; «самообмежений (рутинний)».

У комбатантів Західного ОТО НГУ визначено також п'ять типів цінностей, але вони мають інший зміст: «мандруючий філософ»; «прагнучий не виходити із зони комфорту»; «прагнучий індивідуального щастя»; «компаньйон»; «заробітчанин».

Найбільш поширеним типом ціннісної сфери, який співпав в обох групах комбатантів НГУ, є «прагнучий не виходити із зони комфорту», який, на відміну від подібного типу цінностей у комбатантів Південного ОТО, у представників Західного ОТО має більш виражений індивідуалізм, який стосується як загальної мети життя, так і способів її досягнення.

Література

1. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності: [моногра-

фія] / І.І. Приходько. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 745 с.

2. Кожевнікова В.А. Особливості особистості та поведінкові зміни у осіб, що пережили екстремальні події: автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.04 – «Медична психологія» / В.А. Кожевнікова. – К., 2006. – 21 с.

3. Лазебная Е.О. Военно-травматический стресс: особенности посттравматической адаптации участников боевых действий / Е.О. Лазебная, М.Е. Зеленова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 5. – С. 62-74.

4. Паркинсон Ф. Посттравматический стресс / Ф. Паркинсон // Психология зрелости и старения. – 2002. – № 1. – С. 45-62.

5. Посттравматический стрессовый синдром: причины, условия, последствия. Оказание психологической помощи и психореабилитация: [учеб. пособие] / И.В. Соловьев. – М., 2000. – 109 с.

6. Приходько І. І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності (на прикладі військовослужбовців внутрішніх військ МВС України): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / І.І. Приходько. – Х., 2014. – 40 с.

7. Приходько І.І. Психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України при проведенні анти-терористичної операції / І. І. Приходько // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2015. – № 2 (33). – С. 35-39.

8. Приходько І.І. Типізація адаптаційних ресурсів особистості у військовослужбовців, які приймали участь у проведенні антитерористичної операції / І.І. Приходько, Я.В. Мацегора, Н.Є. Пенькова // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні та психологічні науки. – 2015. – № 1 (74). – С. 469-483.

9. Приходько І.І. Феноменологія психогенних розладів у військовослужбовців, задіяних у проведенні антитерористичної операції / І.І. Приходько, К.Ю. Гунбін // Особистість в екстремальних умовах: VII Всеукраїнська науково-практична конференція, 20.05.2015 р.: тези доп. – Львів: Львів. держ. ун-т безпеки життєдіяльності, 2015. – С. 3-9.

10. Психологія екстремальної діяльності: [навч. посіб.] / [І.І. Приходько, О.С. Колесніченко, О.В. Тімченко та ін.]; за заг. ред. проф. І.І. Приходька. – Х. : НА НГУ, 2015. – 408 с.

11. Психология экстремальных состояний: [учеб. пособие] / С.Л. Соловьева. – СПб. : ЭЛ-БИ-СПб, 2003. – 128 с.

12. Сидоров П.И. Психическое здоровье ветеранов афганской войны / П.И. Сидоров, С.В. Литвинцев, М.Ф. Лукманов. – Архангельск: Издат. центр АГМА, 1999. – С. 42-54.

13. Чудновский В.Э. Психологические составляющие оптимального смысла жизни / В.Э. Чудновский // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. – С. 3-15.

Анотація

Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Приходько І. І. Типологія ціннісно-сміслової сфери у комбатантів. – Стаття.

У статті подано результати емпіричного дослідження ціннісно-сміслової сфери у військовослужбовців Національної гвардії України, які

проходили службу в зоні бойових дій та мають різноманітні ознаки гострого стресового розладу, депресії, посттравматичного стресового розладу. За результатами кластерного аналізу виділено п'ять типів цінностей у комбатантів Південного оперативно-територіального об'єднання НГУ: «пасіонарій»; «прагнучий не виходити із зони комфорту»; «романтик»; «формаліст»; «самообмежений (рутинний)». У комбатантів Західного оперативно-територіального об'єднання визначено також п'ять типів цінностей, але вони мають інший зміст: «мандруючий філософ»; «прагнучий не виходити із зони комфорту»; «прагнучий індивідуального щастя»; «компаньйон»; «заробітчанин». Найбільш поширеним типом ціннісної сфери, який співпав в обох групах комбатантів НГУ, є «прагнучий не виходити із зони комфорту», який, на відміну від подібного типу цінностей у комбатантів Південного ОТО, у представників Західного ОТО має більш виражений індивідуалізм, який стосується як загальної мети життя, так і способів її досягнення.

Ключові слова: комбатант, Національна гвардія України, ціннісна сфера, типологія.

Аннотация

Колесниченко А. С., Мацегора Я. В., Приходько И. И. Типология ценностно-смысловой сферы у комбатантов. – Статья.

В статье представлены результаты эмпирического исследования ценностно-смысловой сферы у военнослужащих Национальной гвардии Украины, проходивших службу в зоне боевых действий и имеющих различные признаки острого стрессового расстройства, депрессии, посттравматического стрессового расстройства. По результатам кластерного анализа выделено пять типов ценностей у комбатантов Южного оперативно-территориального объединения НГУ: «пассионарий»; «стремящийся не выходит из зоны комфорта»; «романтик»; «формалист»; «самоограниченный (рутинный)». У комбатантов Западного оперативно-территориального объединения определено также пять типов ценностей, однако они имеют другое содержание: «странствующий философ»; «стремящийся не выходит из зоны комфорта»; «жаждущий индивидуального счастья»; «компаньон»; «гастарбайтер». Наиболее распространенным типом ценностной сферы, совпавшим в обеих группах комбатантов НГУ, является «стремящийся не выходит из зоны комфорта», который, в отличие от подобного типа ценностей у комбатантов Южного ОТО, у представителей Западного ОТО имеет более выраженный индивидуализм, относящийся как к общей цели жизни, так и к способам ее достижения.

Ключевые слова: комбатант, Национальная гвардия Украины, ценностная сфера, типология.

Summary

Kolesnichenko O. S., Matsehora Ya. V., Prykhodko I. I. Typology of the value-semantic sphere of the combatants. – Article.

The article presents the results of the empirical study of the value-semantic sphere of servicemen of the National Guard of Ukraine who served in the combat area and has various signs of acute stress

disorder, depression, and post-traumatic stress disorder. According to the results of the cluster analysis were identified five types of values of the combatants of the Southern operational-territorial unit of the NGU: "Passionary"; "Aspiring not to leave the comfort zone"; "Romantic"; "Formal"; "Self-restraint (routine)." The combatants of the Western operational-territorial unit although have five types of values, but they have a different meaning: "The wandering philosopher"; "Aspiring not to leave the comfort zone"; "Aspiring

to individual happiness"; "Companion"; "Migrant worker". The most common type of value sphere, which coincided in both groups of combatants of the NGU, is "Aspiring not to leave the comfort zone". This type in contrast to similar type of values among the combatants of Southern OTU, has a more pronounced individualism in representatives of Western OTU, which concerning a common goal of life and the ways to achieve it.

Key words: combatant, Ukraine National Guard, value sphere, typology.

УДК 159.922

В. В. Пономаренко
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри правознавства
Полтавського університету економіки і права

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФАХОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТІВ

Демократизація суспільних процесів, розширення прав адвоката-захисника за Законом України «Про адвокатуру» та згідно із внесеними до кримінально-процесуального законодавства змінами, створює нові можливості для адвокатської діяльності.

У професійній свідомості особистості адвоката з'єднані відображувальні і регуляторні сфери психіки. Психологічний механізм взаємодії відображувальної (теоретичної) сфери професійної свідомості з її регуляторною сферою є надзвичайно складним, але він розкривається завдяки методам системного аналізу. Одним з прикладів вживання системно-діяльнісного аналізу може служити теорія поетапного формування розумових дій (П. Я. Гальперін). Вживання цього методу дозволяє глибше розкрити етапи розвитку професійної свідомості особистості адвоката [1].

Мета статті – розкрити та проаналізувати психологічні особливості фахової діяльності адвокатів.

На думку О. М. Курлаєвої відображення об'єктивної дійсності представниками тієї чи іншої професії відбувається під впливом як мінімум двох факторів: об'єктивного, тобто умов професійної праці; суб'єктивного, психологічних особливостей особистості [4]. Наявність першого фактора дозволяє говорити про відносну незалежність і цілісність такого виду групової свідомості, як професійна свідомість. Характеристику професійної свідомості юристів слід почати з деяких термінологічних уточнень. Термін «професійна свідомість» у самому загальному сенсі означає свідомість різноманітних професійних груп. У зв'язку з цим на перший погляд можна погодитися з Б. Д. Паригінім, який розглядає професійну свідомість як факт усвідомлення людиною своєї приналежності до певної сукупності соціальних груп [4].

Професійна свідомість юристів, її онтологічні, функціональні та інші характеристики були предметом вивчення різних психологічних шкіл, а також вчених гуманітарних наук (філософії, психології, педагогіки, історії). Важливий внесок у становлення теорії професійної свідомості зробили М. Я. Соколов і В. О. Леванський, які розробили модель професійної свідомості різних груп юристів [2; 3].

О. В. Клішина вважає, що професійна свідомість адвоката зумовлена його світоглядом, уявленнями про право, професійними знаннями і життєвим досвідом, у даному випадку служить тільки основою для тлумачення і застосування права, але не є його джерелом. Саме правосві-

домість допомагає усвідомити справжній зміст правової норми, не переслідуючи мети змінити або скасувати її. Величезна заслуга адвоката, полягає у тому, що він «...безпосередньо формує якості, досконалість закону як визначального моменту у правовій державі; здатний забезпечити оптимальний режим всього механізму, приписів закону, оскільки останній виступає продуктом юридичної практики та інструментом у повсякденній діяльності» [7].

О. В. Кобець звернув увагу на те, що роль професійної свідомості «виражається не у тому, що вона виправляє закон своїми критеріями, що лежать поза чинного права, а у тому, що вона допомагає подолати відрив у свідомості інтерпретатора застосовуваної норми від системи цієї галузі права або права у цілому, допомагає усвідомити його суспільно-політичне значення, розкрити справжній сенс і конкретний зміст закону у застосуванні до конкретного випадку» [6].

На думку С. Д. Гусарева, особливої уваги у професійній діяльності адвоката заслуговує функціональний спосіб тлумачення права, в основі якого лежить врахування конкретних обставин і умов застосування тієї чи іншої правової норми. При цьому адвокат використовує «оцінки і аргументи, що відносяться до сфери політики, правосвідомості, моралі» [8].

Професійна діяльність адвоката насамперед пов'язана з нормами права, і окремі її види містять наступні поняття: правозастосовна діяльність, правозахисна діяльність та інше. Досліджуючи діяльність адвоката, В. Л. Васильєв звернув увагу на те, що вона є однією з професій, яка насичена високим рівнем екстремальності та професійного стресу. Успішна діяльність адвоката багато у чому залежить від уміння спілкуватись, від підходу до підзахисного, взаємодії з суддею, слідчим, прокурором. Велику роль відіграє також організаційна діяльність адвоката: підготовка до процесу; складання плану; застосування прийомів та засобів, сформованих практикою і професійним досвідом [9].

Професійна свідомість адвоката у процесі свого розвитку і функціонування виступає як складна саморегульована функціональна система поведінки у правозахисній діяльності, яка включає процеси прийняття і переробки правової інформації, і відповідних правозахисних дій. Ця система відбита нами у структурно-функціональній схемі (рис. 1).

У ній можна виділити декілька основних функцій: сприйняття і відбір соціально значущої інформації, формування концептуальної

моделі (правових знань); вмотивованість, тобто опосередкованість дій раніше засвоєними суб'єктом інтересами, настановами, ціннісними орієнтаціями; цілеспрямованість на певні дії, формування програми поведінки і вибір способів дій; прогнозування, передбачення кінцевого результату дій, їх соціальних і особистісних наслідків; здійснення нормативних вчинків; самоконтроль на основі послідовного співвідношення спостережуваних результатів з еталонними уявленнями про правові норми поведінки; оцінка одержаного кінцевого результату шляхом його зіставлення з уявленням мети; корекція і нормативна перебудова поведінки у разі отримання негативного результату.

У становленні професійної свідомості адвоката важливу роль відіграє не тільки суб'єктивна самооцінка, але також об'єктивна соціальна оцінка поведінки його іншими людьми. Ця оцінка є найважливішим чинником, що стимулює інтелектуальний аналіз і емоційні переживання особистістю результатів своїх вчинків, відповідальність, прагнення до вдосконалення своєї соціально-нормативної поведінки.

Для правової поведінки, як різновиду вольового процесу, характерна властивість саморегуляції, яка полягає у постійному поетапному зіставленні результатів здійснюваних дій і вчинків з еталонами права і уявленням бажаного кінцевого результату, що зберігаються у свідомості [12].

Найраціональнішим шляхом формування правової поведінки індивіда є: засвоєння змісту і соціальної ролі етично-правових норм; сприй-

няття прикладів правозастосовної поведінки; практичне здійснення правових дій – вчинків – відробки вмінь; свідомий самоконтроль; вправи зі здійснення правозастосовних дій – вчинків та їх перетворення на навички, що дозволяють автоматизовано здійснювати правильні дії у відповідних ситуаціях; перетворення правильних етичних і правових навичок на звички етично-правової поведінки, завдяки чому правозастосовна поведінка стає потребою особистості [10].

Формуючись під впливом соціально встановлених правових норм, професійна свідомість за принципом зворотного зв'язку виступає найважливішим засобом регуляції відносин особистості з навколишнім середовищем. Спрямованість таких відносин багатогранна:

- спрямованість на встановлення і підтримку оптимальних відносин між особистістю і державою на основі дотримання прав і обов'язків;
- встановлення активної позиції особистості у суспільстві, коли дотримання прав і обов'язків відбувається на основі свідомої цілеспрямованості, дисципліни, самоконтролю та взаємодії з різними соціальними структурами;
- організація відносин з іншими людьми як громадянами з повагою до їх прав і свобод, з проявом високої правової культури, відчуттям відповідальності за долю інших людей;
- дотримання етично-правових норм у взаємодії з членами формальних і неформальних груп на основі взаємних гарантій прав і свобод.

Початківці і досвідчені адвокати, повинні регулярно аналізувати свої правові позиції, пере-

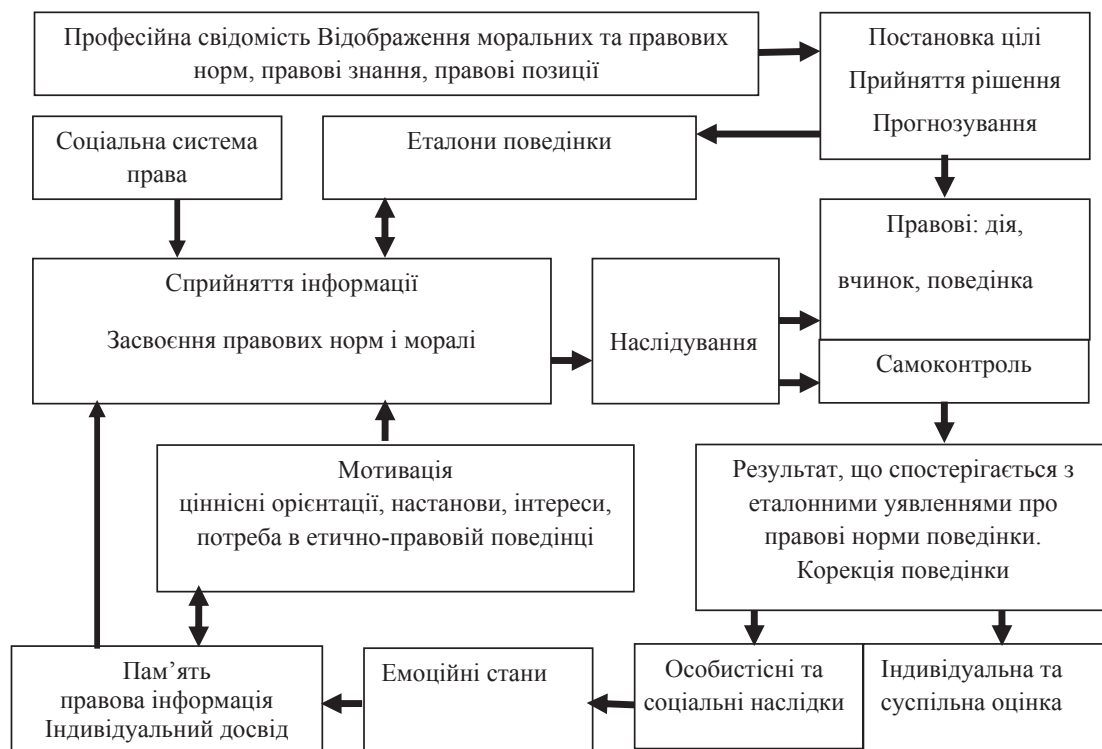

Рис. 1. Структурно-функціональна схема правозахисної діяльності адвоката

віряючи (постійно) адекватність і ефективність прийнятого правового підходу. Правові позиції конкретизуються і практично являють собою модель застосування певної правової норми індивідуальної професійної діяльності.

Адвокату потрібно знати особистість підзахисного, його психологію, мотиви злочину, причини та умови скоєння злочину. Проаналізувавши і зробивши висновки про особу підзахисного, логічно обміркувавши власну лінію захисту, адвокат може досягти позитивних результатів у правозахисній діяльності. Захисник повинен мати моральне право брати участь у вирішенні питань правосуддя, оцінювати вчинки людей, розкривати їх психологічний зміст. Тому адвокат повинен бути принциповим, чесним, непримирним до порушення прав і законних інтересів підзахисного [11].

Успішність діяльності адвоката багато у чому залежить від його вміння знаходити серед великої кількості доказів такі, які б допомогли виправдати підзахисного чи пом'якшити його вину. А це потребує пошуку, творчого мислення, орієнтації в обставинах справи. Виступаючи на процесі, адвокат дотримується певної лінії захисту і чітко визначеної мети, для досягнення якої йому необхідно виконувати певні дії, приймати рішення. Тому дуже важливими є такі його риси, як самостійність, воля, вміння протистояти іншим учасникам процесу, наполегливість і рішучість. Дуже небезпечним для адвоката є відсутність власної точки зору, невміння обстоювати свої погляди, позиції, переконання [12].

Психологічний аналіз роботи адвоката показав, що у ній можна виділити наступні етапи: формування загальної концепції; розробка тактики захисту; застосування (реалізація) захисту та комунікативний зв'язок з учасниками процесу. На першому етапі основне місце займає реконструктивна діяльність адвоката. Такі психологічні якості, як пам'ять, мислення (аналітичне і синтетичне), уява, реалізуються і на першому, і на другому етапах діяльності. На тре-

тьому етапі у комунікативній діяльності адвоката виокремлюються: психологічний контакт із підзахисним, який відбувається в основному ще до початку судового процесу під час приватних бесід; психологічний контакт зі складом суду та іншими учасниками судового процесу; при цьому реалізуються якості адвоката як судового оратора.

Під професійно-важливими якостями адвоката слід розуміти індивідуальні властивості суб'єктів праці, що впливають на ефективність професійної діяльності і успішність її освоєння. В табл. 1. показано основні складові (підструктури професійної діяльності) адвоката: професійна мотивація; професійна компетентність; професійно важливі психологічні якості фахівця.

Юридична діяльність адвоката має перелік особливостей, що визначаються специфікою взаємодії у системі «людина – право – людина». Адвокат повинен володіти соціально-психологічною компетентністю – здатністю взаємодіяти з оточуючими його людьми, умінням орієнтуватися у соціальній обстановці, адекватно відображати психічні особливості і стан інших людей, вибирати оптимальні способи спілкування з ними, здатність до соціальної комунікації [9].

Мотивація праці адвоката, на думку Л. А. Скабеліної, є необхідний компонент, який містить у собі такі якості особистості, як повага до роботи правознавця, любов до істини, професійний обов'язок, патріотизм, прагнення до справедливості, соціально-ціннісні орієнтації, високий рівень правосвідомості. Тільки адекватна правова мотивація забезпечує відповідну стійку цілеспрямованість діяльності працівника правозахисної системи держави. Така мотивація формується під впливом конкретних соціальних явищ, у процесі професійного навчання, закріплюється й удосконалюється в умовах практичної діяльності [10].

Підготовка висококваліфікованих адвокатів повинна насамперед забезпечувати рішення основних принципових завдань: виховання

Таблиця 1

Професійно обумовлена структура особистості адвоката

ПІДСТРУКТУРА ДІЯЛЬНОСТІ	СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ КОМПОНЕНТИ ДІЯЛЬНОСТІ (КАТЕГОРІЇ)	ПРОФЕСІЙНО ОБУМОВЛЕНІ КОМПОНЕНТИ ДІЯЛЬНОСТІ (КЛЮЧОВІ КВАЛІФІКАЦІЇ)
Професійна мотивація і спрямованість	Мотив-мета: схильності, інтереси, відношення, установки, ідеали, переконання, правосвідомість	Соціально-професійні інтереси: готовність до взаємодії з людьми, спрямованість на успіх, досягнення і професійний ріст, надійність, соціальна відповідальність
Професійна компетентність	Пізнавальні, комунікативні, цілепокладання, прийняття рішень, прагнення	Наукова компетентність, спеціальна практична компетентність, персональна компетентність (знання і уміння), кваліфікація
Професійно важливі психологічні якості	Типологічні, характерологічні, інтелектуальні, емоційно-вольові якості	Професійна самостійність, соціально-професійний інтелект, здібність до планування, креативність, аналітичність, спостережливість, діагностичні здібності, професійна мобільність, самоконтроль, саморегуляція.

адекватної професійної мотивації, цілеспрямованості на виконання соціально значущих службових завдань; формування високої професійної компетентності, яка означає єдність професійних знань, ерудиції і способів ефективного реалізації діяльності; розвиток адекватного комплексу професійно важливих особистісних якостей [4].

У діяльності адвокатів особлива увага приділяється показникам сформованості інтелектуальних процесів, оскільки творчий характер роботи адвоката проявляється у тому, що керуючись нормами права, він вибирає найбільш підходящі прийоми і способи дій, методи роботи, які відповідають конкретній ситуації по кримінальній справі. Адвокат повинен вміти переконати оточуючих у своїй правоті, але ця переконаність повинна базуватися на чіткому розумінні сутності проблеми, правильному прочитанні та тлумаченні законодавства і логічному викладі займаної ним позиції.

Як вважає А. В. Клішина, адвокат повинен мати високорозвинене теоретичне, логічно-доказове мислення, тому що основним змістом його розумової роботи є аналіз і узагальнення фактів, розуміння їхньої сутності та причин, передбачення їх наслідків. Даний тип мислення припускає наявність в адвоката таких якостей розуму, як глибина, широта, мобільність, критичність, цілеспрямованість, самостійність, креативність [7].

Професійна пам'ять адвоката, у своїй довгостроковій формі здатна зберігати великі обсяги професійних юридичних знань, а також точно використовувати ці знання у плані оперативної (короткочасної) пам'яті [12].

Найважливішою стороною діяльності адвоката є комунікативні процеси – уміння досягати контакту й організовувати спілкування з людьми. Комунікативна діяльність у роботі захисника займає одне з провідних місць і визначає рівень його професіоналізму. Реалізуючи свої комунікативні здібності, адвокат повинен бути тонким майстром ведення діалогу, досвідченим полемістом. Досвід кращих правозахисників свідчить, що саме завдяки високому рівню професіоналізму, заснованому на належній правовій і психологічній культурі, у процесі діалогу адвоката з підзахисним та учасниками судочинства встановлюється необхідний контакт, що сприяє розкриттю істини. До числа професійно важливих комунікативних якостей адвоката варто віднести такі, як: соціальна активність; екстравертивність; вербальна ерудиція; суґестивність; емпатія [12].

Високі вимоги пред'являються до культури мовлення адвоката, що складає його «риторичний інструментарій». Мова є інтелектуальним засобом формування, теоретичного узагальнення і практичного вираження думок правознавця. Мова є необхідним засобом спілкування адвоката з колегами, із всіма учасниками судового процесу, засобом виступу у суді. Захисна промо-

ва адвоката виголошується під час судових су-перечок. Вона відбиває кульмінаційний момент психологічного конфлікту у судовому процесі і має величезний соціально-психологічний ефект. При публічній промові адвоката дуже важливим є «ефект присутності», що розглядається у трьох основних аспектах: технічному, емоційному і змістовному. Оволодінню всіма зазначеними аспектами професійної мови сприяє загально-мовна грамотність адвоката, психологічне тренування, вивчення ораторського мистецтва [9].

Характерна особливість адвокатської діяльності – це наявність у ній оціночних психічних процесів, метою яких є визначення своєї позиції, свого ставлення (позитивного чи негативного) до оцінюваного заяви, події, факту, кримінальній справі у цілому. Найчастіше оціночний процес з боку адвоката є розгорнуте зіставлення фактичних даних конкретної справи з оціночними критеріями – правовими нормами. У ряді випадків оціночне судження залежить від безпосередньої, часом несвідомої реакції.

Оціночне судження специфічне тим, що воно залежить не лише від об'єктивної ситуації, що склалася у зв'язку з конкретною кримінальною справою, а й від потреб, інтересів і намірів адвоката, від його особистісних переваг. У більшості випадків діяльність адвоката супроводжується негативними емоціями, з необхідністю їх пригнічувати, а емоційна розрядка, як правило, буває хронологічно відстроченою [10].

Зазначені когнітивні, комунікативні та регуляторні професійно важливі якості виявляються у діяльності адвоката у формі індивідуальних особливостей особистості, які можуть мати у своєму генезисі як природні, так і соціальні детермінанти.

Висновки. Змістова сторона професійної свідомості адвокатів включає ідеї, базові установки, що відображають саму дійсність у свідомості людини та поняття, які виступають як уявлення про цю дійсність.

Професійна свідомість виступає регулятором фахової діяльності адвоката, на яку впливають такі соціально-психологічні фактори, як індивідуальний характер, безпосередність взаємодії з колегами, так би мовити, присутність неформальних відносин, високий рівень відповідальності.

Адвокатська робота відноситься до тих видів діяльності, успіх і досягнення в яких більше пов'язані із загальним високим розвитком особистості та її професійної свідомості.

Література

1. Гальперин П. Я. Введение в психологию / П. Я. Гальперин. – М. : Университет, 2000. – 336 с.
2. Леванский В. А. Профессиональные качества юристов: желаемое и действительное / В. А. Леванский, Н. Я. Соколов // Журнал российского права. – М. : Норма, 2008. – № 5. – С. 50-72.
3. Соколов Н. Я. Профессиональное сознание юристов / Н. Я. Соколов. – М. : Наука, 1988. – 224 с.

4. Курлаева Е. М. Особенности профессионального сознания юристов / Е. М. Курлаева // Труды Оренбургского института Московской государственной юридической академии (выпуск пятый). – Оренбург, 2004. – С. 22-38.

5. Певцова Е. А. Соотношение правовой информированности и правосознания в современном обществе / Е. А. Певцова // Основы государства и права. – 2002. – № 5. – С. 77.

6. Кобець О. В. Структура професійної правосвідомості юриста / О. В. Кобець // Педагогіка і психологія. Формування творчої особистості: проблеми і пошуки. Зб. наук. пр. – Київ ; Запоріжжя, 2005. – Вип. 36. – С. 389 – 398.

7. Клишина А. В. Профессиональное правосознание адвокатов: теоретико-правовое исследование : дисс. ... к.ю.н. : 12.00.01 / Клишина Анна Валерьевна. – Москва, 2008. – 193 с.

8. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : [навчальний посібник] / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров – К. : Знання, 2005. – 655 с.

9. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – 3-е изд. – СПб : Питер, 2000. – 624 с.

10. Скабелина Л. А. Психологические аспекты адвокатской деятельности : [монография] / Л. А. Скабелина. – М. : Федеральная палата адвокатов, 2012. – 229 с.

11. Біленчук П. Д. Правова деонтологія / П. Д. Біленчук, С. С. Сливка; За ред. акад. П. Д. Біленчука. – К. : АТІКА, 1999. – 320 с.

12. Бандурка А. М. Юридическая психология : [учебник] / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – 640 с.

Анотація

Пономаренко В. В. Психологічні особливості фахової діяльності адвокатів. – Стаття.

У статті розкрито психологічні особливості фахової діяльності адвокатів, дана характеристика професійної свідомості адвоката, яка оха-

рактеризована як внутрішня інтелектуальна модель суб'єкта, в якій, з одного боку, відображається вплив правових норм суспільства, а з іншого – формуються програми цілеспрямованої правовиконавчої діяльності.

Ключові слова: фахова діяльність адвоката, професійна свідомість, інтелектуальна модель суб'єкта, регуляторна сфера психіки особистості, уявлення про право.

Аннотация

Пономаренко В. В. Психологические особенности профессиональной деятельности адвокатов. – Статья.

В статье раскрыты психологические особенности профессиональной деятельности адвокатов, дана характеристика профессионального сознания адвоката, которая охарактеризована как внутренняя интеллектуальная модель субъекта, в которой, с одной стороны, отражается влияние правовых норм общества, а с другой – формируются программы целенаправленной правоисполнительной деятельности.

Ключевые слова: профессиональная деятельность адвоката, профессиональное сознание, интеллектуальная модель субъекта, регуляторная сфера психики личности, представление о праве.

Summary

Ponomarenko V. V. Psychological features of professional activity of lawyers. – Article.

In the article psychological features of professional activity of lawyers are revealed, the characteristic of professional consciousness of the lawyer which is characterized as internal intellectual model of the subject in which, on the one hand, influence of legal norms of a society is reflected, and on the other hand programs of purposeful law-enforcement activity are formed.

Key words: professional activity of the lawyer, professional consciousness, intellectual model of the subject, regulatory sphere of the personality psyche, notion of law.

УДК 159.9

І. І. Приходько
доктор психологічних наук,
професор, начальник
Науково-дослідного центру службово-бойової діяльності
Національної гвардії України
Національної академії Національної гвардії України

Г. І. Безбавна
доцент кафедри фонетики та граматики
Національної академії Національної гвардії України

К. Ю. Гунбін
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри військової підготовки офіцерів запасу
Національної академії Національної гвардії України

ПРОФЕСІЙНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

У сучасній науці спостерігається тенденція до інтенсивної розробки проблем міждисциплінарного характеру, їх розгляду з позицій системно-структурного підходу. До найактуальніших варто віднести проблему професійного відбору фахівців, що сформувалася на стику філософії, ергономіки, психології, медицини, соціології, педагогіки тощо. При цьому практично кожний із науковців розглядає професійний відбір, з одного боку, як соціальний феномен у цілому, з іншого – займається поглибленою науковою розробкою одного з його видів (психологічного, медичного, соціального тощо). Тому у науці існує безліч точок зору з даного питання і немає єдиної думки щодо елементів системи професійного відбору, його структури та змісту.

Необхідно відзначити, що проблема професійної придатності людини до різних видів діяльності завжди була у центрі уваги фахівців різних галузей науки. Особливе значення вона набуває, коли діяльність людини проходить не тільки у звичайних, але й в екстремальних умовах. До таких видів праці відноситься професійна діяльність військовослужбовців, яка потребує не тільки професійної освіти, але й сформованості комплексу професійно важливих якостей.

Проведення антитерористичної операції та бойові дії, які відбуваються в Україні протягом останніх трьох років, вимагають від військовослужбовців постійної напруги психічних і фізичних ресурсів, що виводить на передній план проблему професійного психологічного відбору. Тому вивчення досвіду організації та проведення професійного психологічного відбору військовослужбовців у зарубіжних країнах дозволить покращити вітчизняну систему професійного психологічного відбору.

Проведений аналіз наукових джерел показав, що у сучасній зарубіжній теорії і практиці професійного психологічного відбору військовослужбовців сформувалися основні організаційні системи, до певної міри характерні для низки

провідних країн світу. Серед найбільш розроблених можна назвати системи професійного психологічного відбору в арміях США, Німеччини та Франції. В інших країнах світу, де існує система відбору військових фахівців, як у методичному, так й в організаційному плані вона побудована на повному запозиченні або на частковому використанні основних принципів і методів відбору вказаних країн.

У психологічному словнику визначено, що професійний відбір – це спеціалізована процедура вивчення та ймовірнісної оцінки придатності людей до оволодіння спеціальністю, досягнення необхідного рівня майстерності й успішного виконання професійних обов'язків у типових і специфічно складних умовах [8, с. 290]. Проведений аналіз наукових праць показав, що у структурі професійного відбору фахівці, як правило, виділяють чотири компоненти, які відбивають медичні, психологічні, соціальні й педагогічні аспекти.

Різноманітні напрями проблеми професійного психологічного відбору фахівців екстремальних професій знайшли своє відображення у наукових працях вітчизняних (В. І. Барко, М. С. Корольчук, С. І. Корсун, І. І. Приходько та багато ін. [1; 2; 4-7]) та закордонних фахівців (В. О. Бодров, О. Г. Караяні, І. І. Лебедевська, А. Г. Маклаков, А. Anastasi, L. M. Banks, L. Genoni, M. F. Lenzenweger, F. Summers, T. J. Williams та ін. [3; 9-16]), де розкрито цілі, завдання, принципи, зміст, методи відбору й умови його проведення.

Мета статті – на підставі аналізу сучасної зарубіжної системи професійного психологічного відбору військовослужбовців запропонувати основні шляхи її покращення в Україні.

Аналіз зарубіжних наукових праць показав, що сучасна система проведення професійного відбору військових фахівців у США складається з низки спеціалізованих установ, які послідовно здійснюють психологічне обстеження ново-

бранців. Відмовившись у 1973 р. від строкової служби на користь більш ефективної – контрактної, США відразу ж натрапили на труднощі при комплектуванні – нестача охочих служити в армії, традиційно пов'язані зі службою обмеження, труднощі та ризик. Тому уряду довелося вживати екстрених заходів для залучення добровольців у збройні сили шляхом різкого підвищення грошового утримання і запровадженням соціальних пільг. Особливе значення при цьому надавалося рекламі й популяризації служби в армії. Широко пропагувалася теза про корисність і суспільну значущість військової професії, підкреслювалися її переваги, пов'язані зі стабільністю та впевненістю у завтрашньому дні, відсутністю безробіття, наданням пільг для військовослужбовців і членів їхніх родин, безкоштовним медичним обслуговуванням, можливістю вибору військової спеціальності, виду збройних сил, роду військ, місця служби, підвищення кваліфікації, забезпеченням досить високого рівня грошового утримання військовослужбовців, у порівнянні з цивільними фахівцями. У підсумку мета рекламної кампанії була досягнута: з 1982 р. за основний критерій відбору в армію США вербувальники змогли взяти якісні параметри призовників, а з 1987 р. вимоги до найманого контингенту ще більше зросли. Для вербування та відбору одного новобранця потрібно перевірити у середньому 24 кандидати. Сьогодні у США відчувається нестача добровольців, що змусило командування збройних сил країни знизити вимоги до якісних параметрів новобранців [9].

Система професійного психологічного відбору кандидатів у збройні сили США має таку структуру [3; 5]. Основний орган управління – штаб командування з набору добровольців, що контролює діяльність польових вербувальників у 2200 консультаційних і вербувальних пунктах. Відбір добровольців заснований на використанні батареї тестів професійних здібностей до військової служби (Armed services vocational aptitude battery – ASVAB), що складається з 10 бланкових методик. Пройшовши на вербувальному пункті співбесіду, новобранці направляються на психотехнічні станції, де проходять випробування за єдиною кваліфікаційною батареєю тестів для збройних сил – AFQT. Ця батарея тестів є засобом попереднього відбору, що дозволяє визначити лише загальну придатність новобранців до військової служби. Вона заснована на виконанні завдань, за допомогою яких виявляються словниковий запас, арифметичні, технічні здібності, розуміння просторових відносин тощо. На основі тестування за AFQT всі новобранці розподіляються на п'ять груп: особи з груп А і В (високі інтелектуальні дані) направляються у військово-навчальні заклади, група С – у рядові, група D та E звільняються або з групи D направляються до нестройових частин [3]. Потім оцінюється рівень інтелектуального розвитку за відповідними результатами виконання трьох, чотирьох або п'яти методик ASVAB і ви-

значається придатність для підготовки та служби за 10 групами військових спеціальностей сухопутних військ. Через втрату необхідного ступеня інформативності та з метою запобігання поширення тестів завдання методик обновляються кожні три-п'ять років.

Остаточне рішення про придатність до військової служби приймається на підставі результатів обстеження за згаданими батареями тестів з урахуванням рівня освіти, медичних та фізичних даних, моральних якостей. Після зарахування на військову службу новобранці вступають до навчальних центрів видів збройних сил і родів військ. У спеціальних центрах початкової підготовки військовослужбовці проходять додаткове обстеження з метою уточнення професійного призначення: у сухопутні війська (СВ) – за тестами EST (комплект кваліфікаційних тестів армії); у військово-морські сили (ВМС) – за батареєю ВТВ (комплект основних тестів флоту); у морську піхоту – ВСТВ (комплект основних кваліфікаційних тестів); у військово-повітряні сили (ВПС) – AQE (кваліфікаційна перевірка рядових ВПС) [3]. Необхідно зазначити, що всі наведені вище батареї тестів мають багато спільного, час обстеження за ними становить 1-2 години.

Діюча система професійного психологічного відбору в американських збройних силах у цілому забезпечує досить високу якість їх комплектування. Показники інтелектуального й освітнього рівня кандидатів вище, ніж в аналогічній вибірці цивільної молоді. Із запровадженням професійного психологічного відбору поліпшився і стан дисципліни: кількість самовільних відлучень знизилася на 80%, дезертирства – на 75%, фактів учинення злочинів, що розбираються військовим судом – на 64% [9].

Система професійного психологічного відбору, аналогічна американській, ефективно діє у збройних силах Великої Британії. Беручи участь у двох світових війнах, країна комплектувала свої збройні сили за призовом на строкову службу. У 1961 р. такий принцип комплектування було скасовано і здійснено перехід до формування професійної армії. Її комплектування проводиться шляхом вербування добровольців у віці від 16 (у ВМС – 17) до 30 років (у СВ і ВПС – до 40 років) на основі «Положення про вступ на військову службу» 1991 р.

Керівництво набором особового складу покладено на штаби видів збройних сил, кожний з яких має свої пункти, що відбирають кандидатів для вербування й направлення їх у вербувальні (відбірні) центри. Для проведення безпосередньої роботи з набору добровольців по всій країні функціонують армійські інформаційні (вербувальні) пункти (окремо для чоловіків і жінок) і пункти по зв'язках з університетами й коледжами, що ведуть роботу з набору добровольців. На території Шотландії у м. Единбург створено об'єднаний вербувальний центр.

У Великій Британії встановлено такий порядок вступу на військову службу: особи, котрі до-

сягли встановленого віку, спочатку звертаються в інформаційний пункт або до офіцера по зв'язках з цивільним навчальним закладом у письмовій або усній формі, одержують необхідні бланки й документи для заповнення, а також рекламну літературу. Для тих, хто ще сумнівається у правильності вибору майбутньої спеціальності, організується відвідування навчальних центрів родів військ і служб, яких у збройних силах налічується понад 230. Після цього кандидати для вербування направляються у відбірну комісію вербувального центра (пункту), що існує при кожному виді ЗС, де протягом трьох днів з ними проводять співбесіду, психодіагностику, а також перевіряють їх на фізичну витривалість. На підставі результатів тестування військово-вербувальна комісія визначає рід військ і службу для кандидатів, після чого направляє їх у військові навчальні заклади й навчальні центри. Для рядового складу визначено дві основні категорії вступу на військову службу: «молодий солдат» (16 – 17 років) і «дорослий солдат» (17 – 30 років). У СВ функціонують 207 вербувальних пунктів, 6 пунктів зв'язків з університетами та 24 – з коледжами; у ВПС – відповідно 61 й 5; у ВМС – 60 вербувальних пунктів, є також понад 10 пунктів по вербуванню жінок – майбутніх військовослужбовців [3].

Особи, що виявили бажання служити у СВ, звертаються в армійські інформаційні пункти, в яких перевіряються вік, національність, благонадійність добровольця, організується медичне обстеження. Потім придатні за станом здоров'я для військової служби кандидати направляються у вербувальний центр СВ, розташований у Саттон Голдфіл (західний військовий округ), де протягом двох днів проходять співбесіди, під час яких визначається (за згодою добровольця) їхня придатність до навчання різним військовим спеціальностям. СВ Великої Британії мають шість дивізійних навчальних центрів. Строк навчання в них становить 16 – 20 тижнів, у тому числі один тиждень – відбірний період, шість тижнів – одиночний початковий вишкіл, у ході якого велика увага приділяється ретельному виявленню рівня фізичного і психічного розвитку для того, щоб остаточно визначити придатність до конкретної військової спеціальності добровольця. У процесі навчання відраховуються до 25% військовослужбовців, що підписали контракт [5].

Питаннями комплектування ВПС займається авіаційний вербувальний центр у Біггін Хілл (графство Кент), де відібрані на інформаційних пунктах кандидати протягом чотирьох днів проходять медичну комісію і професійний психологічний відбір, який виявляє рівень загального психічного розвитку та спеціальні здібності (наприклад, визначається розподіл уваги й координації рухів). Перевіряється також певний рівень знань з математики та англійської мови. Кандидати, що відповідають вимогам, допускаються до другого етапу перевірки. Вони розбиваються на групи по шість осіб для визначення придатності до управлінської діяльності як майбутні ко-

мандири підрозділів. Їм пропонується розв'язати низку вступних завдань з керування групою, прийняття рішень і самостійних дій в ускладненій обстановці.

При проведенні професійного психологічного відбору до повітрянодесантних військ головна увага приділяється визначенню психологічних здібностей кандидатів до дій в екстремальних умовах.

Для вербування добровольців у ВМС на території Великої Британії створено п'ять вербувальних районів, штаби яких розташовуються у містах Глазго, Бірмінгем, Дербі, Брістоль і Лондон. Кожен такий район включає від восьми до десяти інформаційних (вербувальних) пунктів. Підготовка сержантського й унтер-офіцерського складу здійснюється у професійно-технічних коледжах, куди приймаються юнаки віком 16-17 років після успішного проходження співбесіди і психологічного тестування.

З метою підвищення професійного рівня розвитку офіцерського корпусу міністерство оборони Великої Британії здійснює широку загальноосвітню програму. Зі школярів, захоплених військовою справою і які найбільше підходять для служби на офіцерських посадах, відбираються стипендіати (не більше двох осіб на рік для кожного виду збройних сил) віком 15,5-16,5 років. За даними англійських фахівців, із 500 молодих людей, що виявили бажання вступити на військову службу, з різних причин одержують відмову 410. Однак навіть ретельний професійний психологічний відбір кандидатів на військову службу не виключає призов осіб, які не відповідають запропонованим вимогам або розчарованих у військовій службі вже під час початкового навчання. За офіційними даними, щорічно від 16 до 26% завербованих добровольців, які не прослужили й шести місяців, з різних причин звільняються з лав ЗС [3].

У збройних силах Німеччини також велике значення приділяється здійсненню професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу. Сьогодні проведенням заходів з відбору займаються чотири регіональних центри відбору добровольців для СВ і ВПС, один центр відбору кандидатів на службу до ВМС. До складу регіональних центрів організаційно входить також група відбору кандидатів з-поміж громадян Німеччини, що перебувають за межами території держави.

До кандидатів у навчання на офіцерські посади ставляться такі вимоги: вік від 17 до 25 років, наявність атестата про закінчення середньої школи або гімназії, відсутність судимості та фінансових боргів. Потім визначається придатність до служби за станом здоров'я, після отримання позитивних результатів психологічного тестування з метою виявлення професійної придатності підписується зобов'язання служити до закінчення терміну дії контракту. При відборі офіцерів для навчання в академії керівного складу Бундесверу (м. Гамбург) вимоги значно

вищі: високі професійні знання й навички; певні професійно важливі якості, такі, як здатність до логічного, аналітичного й абстрактного мислення, чесність, кмітливість, спостережливість, рішучість, моральна стійкість тощо.

У збройних силах Франції, де скасована строкова військова служба, професійний психологічний відбір кандидатів проводиться із застосуванням таких методів: співбесіда, психо-діагностичне тестування. Після успішного проходження психологічного відбору проводиться медичне обстеження кандидата. Велика увага приділяється також вивченню професійно важливих психологічних якостей кандидатів на військову службу, даються індивідуальні рекомендації щодо їхнього розвитку.

Таким чином, проведений аналіз переконливо підтверджує наявність позитивних сторін у системі організації і проведення професійного психологічного відбору й комплектування особовим складом армій держав, що входять до складу НАТО. До них, зокрема, належать:

- добре організована робота з проведення реклами, популяризації і пропаганди військової служби, визначення військово-професійної орієнтації; здійснення у цих цілях широкої загальноосвітньої програми, яка передбачає активне залучення до неї підлітків;

- конкурсна система рекрутування, що забезпечує проведення ретельного відбору кращих кандидатів з-поміж бажаючих служити;

- вербування у збройні сили осіб, що мають цивільні спеціальності, близькі до військових;

- наявність висококваліфікованих підготовлених фахівців з вербування та професійного психологічного відбору кандидатів;

- використання з цією метою різноманітних психодіагностичних методик, що дозволяють усебічно вивчати претендентів і уточняти їхнє професійне самовизначення;

- регулярне відновлення методик (три-п'ять років);

- чітка професійна спрямованість на військові спеціальності з можливістю використання професійних знань, умінь і навичок після звільнення зі збройних сил;

- наявність науково-дослідних структур у кожному виді збройних сил, що займаються роботою й удосконалюванням наукового та методичного забезпечення професійного психологічного відбору, оцінкою його ефективності;

- існування групи відбору добровольців з-поміж громадян країни, що перебувають за межами території держави.

Проте деякі іноземні фахівці зазначають, що попри явні досягнення, проблема професійного психологічного відбору гостро стоїть і сьогодні. Так, провідні зарубіжні вчені вказують на недоліки тестологічного підходу до визначення професійної придатності, серед яких головними є: 1) методологія тестового підходу не дозволяє повною мірою оцінити умови й рівень розвитку осіб, що проходять випробування: оцінка зді-

бностей індивіда за результатами короткочасного випробування дає лише статичний зріз; 2) вимоги, запропоновані до випробуваного у тестовому дослідженні, не збігаються з професійною діяльністю; 3) ситуація при проведенні тесту має характер експертизи, що може впливати на кінцевий результат; 4) при оцінці визначається тільки результат, ефект роботи, а не хід дії, процес мислення [11]. Поряд із цим, за даними тестових психологічних випробувань, проведених у ВПС інших країн, максимальний збіг прогнозів не перевищує 70–73%. Зауважується також про досить часту розбіжність даних тестових досліджень і реальної професійної діяльності військових фахівців [10].

Саме тому закордонні фахівці особливу увагу приділяють перевірці відповідності психологічних методів відбору до ефективності військової діяльності. З цією метою участь у бойових діях, амітериторіальних операціях широко використовуються американськими військовими фахівцями для проведення наукових досліджень у галузі професійного психологічного відбору військовослужбовців. Однак результати проведеної роботи показали, що кореляція тестів з поведінкою військовослужбовців у бойовій обстановці, професійна успішність у більшості випадків досить низька – кореляція складає від 0,09 до 0,22. Тому у збройних силах США, Великої Британії, Німеччини та Ізраїлю є спеціальні підрозділи та центри, які проводять цілеспрямовану психологічну підготовку особового складу, профілактику й корекцію стресогенних розладів військовослужбовців у бойовій обстановці. Це дає можливість повертати до строю після відповідних медико-психологічних заходів до 80% військовослужбовців, які мали різні психічні порушення, та дозволяє підтримувати боєздатність особового складу на необхідному рівні [9].

Цей досвід змусив іноземних фахівців дещо інакше сформулювати роль і завдання психологічних методів відбору: оскільки у мирний час з високим ступенем вірогідності не можна визначити наявність тих або інших професійних бойових якостей, то доцільно виявляти й фіксувати якості, що з найбільшою ймовірністю можуть розглядатись як потенційні. Отже, дослідження повинні спрямовуватися на встановлення таких психологічних якостей особистості, які виявляються найціннішими у бойовій практиці.

У цілому іноземними фахівцями звертається увага на позитивний ефект запровадження психологічних методів при проведенні відбору. Широке застосування цих методів забезпечує раціональніший розподіл за посадами особового складу у зарубіжних арміях і створює передумови для економії досить значних коштів.

Висновки. Проблема професійного психологічного відбору військовослужбовців має суспільно-історичний характер, її постановка безпосередньо пов'язана з потребою держави у підготовці боєздатної армії та інших силових структур для внутрішнього і зовнішнього захи-

сту. Професійний психологічний відбір є безперервним керованим процесом, що включає комплекс психодіагностичних заходів щодо виявлення рівня розвитку сукупності професійно важливих якостей особистості та наступного визначення професійної придатності до навчання, а також прогнозування подальшої ефективності професійної діяльності з обраної спеціальності.

Проблема професійного психологічного відбору військовослужбовців вимагає постійного вивчення, наукового аналізу й удосконалення з урахуванням вимог життя сучасного суспільства. Проведений аналіз особливостей систем професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу у провідних країнах світу дозволяє стверджувати, що необхідно вводити у вітчизняну систему багатоетапність проведення професійного психологічного відбору.

Подальший розвиток сучасної вітчизняної системи професійного психологічного відбору військовослужбовців можливий у таких напрямках: 1) удосконалення психодіагностичного інструментарію, спрямованого на виявлення основних індивідуально-психологічних якостей, необхідних для успішного оволодіння конкретною військовою спеціальністю; 2) визначення сукупності професійно важливих якостей особистості на основі вивчення специфічних особливостей конкретних військових спеціальностей; 3) поглиблене вивчення психологічних реакцій військових спеціалістів на вплив екстремальних чинників; 4) розвиток автоматизованих засобів проведення професійного психологічного відбору.

Література

1. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) : [монографія] / В. І. Барко. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 296 с.
2. Корольчук М. С. Теорія і практика професійного психологічного відбору : [навч. посіб.] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-центр, 2006. – 536 с.
3. Лебедевская И. И. Организация и проведение профессионального психологического отбора при комплектовании ВС государств – членов НАТО / И. И. Лебедевская // Зарубежное военное обозрение. – 2005. – № 7. – С. 14–20.
4. Приходько І. І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності : монографія / І. І. Приходько. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 745 с.
5. Приходько І. І. Професійний психологічний відбір майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України : [монографія] / І. І. Приходько. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2008. – 190 с.
6. Приходько І. І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності (на прикладі військовослужбовців внутрішніх військ МВС України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / І. І. Приходько. – Х., 2014. – 40 с.

7. Психологія екстремальної діяльності : [навч. посіб.] / За заг. ред. проф. І. І. Приходька. – Х. : НА НГУ, 2015. – 408 с.

8. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1997. – 440 с.

9. Banks L. M. The history of special operations psychological selection / L. M. Banks // Psychology in the service of national security. – 2006. – P. 83–95.

10. Banks L. M. Working with special operations forces / L. M. Banks // Military Psychologists' Desk Reference. – 2013. – Т. 25. – P. 66.

11. Genoni L. et al. Psychological aptitude evaluation of the special forces candidate // Journal of the Royal Army Medical Corps. – 2016. – P. jramc-2015-000603.

12. Greene C. H. Ethical guideline evolution in psychological support to interrogation operations / C. H. Greene, L. M. Banks // Consulting Psychology Journal: Practice and Research. – 2009. – Т. 61. – №. 1. – P. 25.

13. Lenzenweger M. F. Factors Underlying the Psychological and Behavioral Characteristics of Office of Strategic Services Candidates: The Assessment of Men Data Revisited / M. F. Lenzenweger // Journal of personality assessment. – 2015. – Т. 97. – №. 1. – P. 100–110.

14. Picano J. J. Assessment and selection of high-risk operational personnel / J. J. Picano, T. J. Williams, R. R. Roland // Military psychology: Clinical and operational applications. – 2006. – P. 353–370.

15. Summers F. Making sense of the APA: A history of the relationship between psychology and the military / F. Summers // Psychoanalytic Dialogues. – 2008. – Т. 18. – №. 5. – P. 614–637.

16. Williams T. J. et al. Operational Psychology // The Oxford handbook of military psychology. – 2012. – P. 37.

Анотація

Приходько І. І., Беззавна Г. І. Професійний психологічний відбір військовослужбовців у зарубіжних країнах. – Стаття.

У статті розглядаються сучасні тенденції організації та проведення професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу у зарубіжних країнах. Визначено, що найбільш розробленими є системи професійного психологічного відбору в арміях США, ФРН та Франції. Позитивними сторонами системи професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу до армій держав НАТО є: організована робота з проведення реклами, популяризації і пропаганди військової служби, визначення військово-професійної орієнтації; вербування у збройні сили осіб, що мають цивільні спеціальності, близькі до військових; наявність висококваліфікованих фахівців з професійного психологічного відбору кандидатів; використання психодіагностичних методик, що дозволяють усебічно вивчати кандидатів і уточнювати їхнє професійне самовизначення; регулярне відновлення методик; наявність науково-дослідних структур, що займаються розробкою й удосконаленням науково-методичного забезпечення відбору, оцінкою його ефективності.

Ключові слова: професійний психологічний відбір, військовослужбовці, професійна придатність, психодіагностика.

Аннотация

Приходько И. И., Безбавная Г. И. Профессиональный психологический отбор военнослужащих в зарубежных странах. – Статья.

В статье рассматриваются современные тенденции организации и проведения профессионального психологического отбора кандидатов на военную службу в зарубежных странах. Определено, что наиболее разработанными являются системы профессионального психологического отбора в армиях США, ФРГ и Франции. Позитивными сторонами системы профессионального психологического отбора кандидатов на военную службу в армии государств НАТО являются: организованная работа по проведению рекламы, популяризация и пропаганда военной службы, определение военно-профессиональной ориентации; вербовка в вооруженные силы лиц, имеющих гражданские специальности, близкие к военным; наличие высококвалифицированных специалистов по профессиональному психологическому отбору кандидатов; использование психодиагностических методик, позволяющих всесторонне изучать кандидатов и уточнять их профессиональное самоопределение; регулярная замена методик; наличие научно-исследовательских структур, занимающихся разработкой и совершенствованием научно-методического обеспечения отбора, оценкой его эффективности.

Ключевые слова: профессиональный психологический отбор, военнослужащие, профессиональная пригодность, психодиагностика.

Summary

Prykhodko I. I., Bezbavna H. I. Professional psychological selection of servicemen in the foreign countries. – Article.

The article considers modern tendencies of organizing and conducting professional psychological selection of candidates for military service in the foreign countries. It is determined that the most developed are the systems of professional psychological selection in the armies of the USA, FRG and France. Positive aspects of the system of professional psychological selection of candidates for military service in the armies of NATO states are: organized work on advertising, popularization and propaganda of military service, determination of military-professional orientation; recruitment into the armed forces of persons with civil specialties close to the military; presence of highly qualified specialists in professional psychological selection of candidates; the use of psychodiagnostic techniques that make it possible to thoroughly study candidates and clarify their professional self-determination; regular updating of psychodiagnostic methods; availability of scientific and research structures engaged in the development and improvement of scientific and methodological support for selection, evaluation of its effectiveness.

Key words: professional psychological selection, military, professional competence, psychological diagnostics.

УДК 159.923+159.94

О. Д. Сафін
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини

ЩОДО СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Окреме місце у дослідженнях психологічних наслідків негативних явищ посідає проблема особистісних чинників, що детермінують процес травматизації і посттравматичної адаптації людини. Для України ця науково-прикладна проблема є надзвичайно актуальною у контексті російської агресії на сході України, проведення там державою антитерористичної операції, в якій взяло участь, як зазначив Президент України під час святкування 25-ї річниці Незалежності країни, понад 300 000 добровольців, мобілізованих і контрактників.

Умови бойової обстановки є найбільш стресогенним чинником, що має психотравмуючий характер для військовослужбовців – учасників бойових дій. Крім того, реакція на такий вплив відображає певні особливості особистості, маскує їх під зовнішніми проявами. Люди з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР) – це ті, кому частіше у силу службових обов'язків, двічі, іноді у короткі терміни, доводиться змінювати образ звичного життя на екстремальний – в умовах бойових дій і знову повертатися до умов мирного життя. Успішно справлятися з необхідністю перевантаження можуть люди, що володіють певними особистісними ресурсами [1].

Численні наукові пошуки не лише не вичерпали проблему адаптації, а, навпаки, засвідчили її глибину і багатовимірність. Результати досліджень проблеми реадптації представників Збройних сил, інших збройних формувань та правоохоронних органів України, вимушених переселенців, які постраждали від дій сепаратистів та російських військ на Луганщині та Донеччині, доводять нерозривний взаємозв'язок успішності реадптації і з індивідними, і з індивідуально-психологічними особливостями особистості, і з характером її життєдіяльності [2-3].

Проблема реабілітації і реадптації комбатантів із післятравматичним синдромом (ПТСР) – одна з найбільш складно вирішуваних. Більшість комбатантів, що намагаються реадптуватися, привчити себе до «нормальної» поведінки, головні труднощі відчують через те, що їм замість лікування пропонують просто «стерти» минуле, через що з пам'яті будуть втрачені не лише потворні фантоми війни, а і уроки шляхетності, честі і героїзму. Такий шлях не веде до інтегрованості особистості, оскільки він пропонує лікувати вже наслідки захворювання, а не причини, і тому метою подібного «лікування» є скоріше не психічне здоров'я, а лише

психопрофілактика девіантної поведінки. Через це зазначений підхід нездатний привести до справжнього одужання комбатанта.

На сьогодні накопичено багато теоретичного, емпіричного і практичного матеріалу, але цього виявляється недостатньо для того, щоб реабілітація і реадптація були високоєфективними. Пошуки «ліків» від незрозумілої хвороби, яка псує психосоматичне самопочуття комбатанта, не даючи побудувати своє подальше життя, подальший розвиток ПТСР, повинні будуватися на нелегких шляхах особистісного зростання, про що мова нижче.

Мета статті – обґрунтувати необхідність і доцільність створення і повноцінного функціонування в Україні системи психологічної реабілітації ветеранів АТО.

Система реадптації ветеранів АТО має здійснюватися разом із заходами з психологічної реабілітації і базуватися на двох основних підходах. Згідно першого, реабілітація і реадптація розуміються як відновлення цільового психологічного ресурсу учасників бойових дій. У цьому аспекті продуктивною є спроба В. Алещенка визначити пріоритетні напрямки підвищення ефективності психологічного забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців військових контингентів в єдиній системі морально-психологічного забезпечення воєнної організації держави [4]. Особливе місце займає реабілітаційна та реадптаційна робота. Одним з важливих завдань роботи на стратегічному рівні вирішення завдань психологічного забезпечення є розгортання системи психологічної реабілітації та соціально-психологічної реадптації, яка передбачає урахування прогнозних обсягів психотравматизації учасників бойових дій та потреби в їхній психологічній корекції. На оперативному рівні найбільш важливим є реалізація першого етапу соціально-психологічної реадптації ветеранів війни. При цьому реадптація та реабілітація містять такі елементи: «психологічний карантин» (залишення учасників бойових дій певний час у військовому колективі підрозділу з поступовим допуском до них інших осіб); створення реадптуючого соціального середовища у державі, пунктах постійної дислокації, в їхніх сім'ях; здійснення психореабілітаційних заходів з військовослужбовцями, які зазнали психотравматизацію; психологічний моніторинг станів військовослужбовців, які повернулися з зони АТО.

Згідно другого підходу реабілітація і реадaptaція розуміються як відновлення соціального та психічного статусів комбатанта, а також підвищення його адаптивних можливостей у мирний час [5-6].

Найбільш просунутими у цьому питанні є фахівці армії США. У США навіть створено Міністерство у справах ветеранів США (United States Department of Veterans Affairs) – виконавчий департамент уряду США. До речі, це друге за величиною федеральне міністерство після міністерства оборони США з чисельністю персоналу близько 280 тисяч осіб. Крім того, у США ефективно функціонує допомога особам, які давно страждають на ПТСР, яка виявляється через мережу спеціалізованих громадських установ.

Реадаптаційна система США будується на установці, що реадaptaція починається у зоні бойових дій і при виведенні військ з цієї зони. При цьому акцентується увага на таких аспектах: війська, що виведено з зони бойових дій, мають потребу у психологічній підтримці; воякам, що повертаються додому, необхідно влаштувати теплий прийом, контекст якого – «Ентузіазм, прощення і турбота». Робота по оцінці психологічного стану вояків і ліквідації психологічних наслідків впливу бойових дій на їхню психіку повинна проводитися під час переформування і передислокації частин. «Втома після бою» може трансформуватися у посттравматичні розлади психіки – це цілком природна реакція людини, яка потрапила у протиприродну ситуацію [7].

Тому система реабілітації має будуватися з урахуванням потреб як самого учасника антитерористичної операції, так і його найближчого соціального оточення. Мета діяльності фахівців на етапі виходу з зони її проведення – задоволення природних потреб комбатантів (визнання, розуміння, престиж). Необхідними є також заходи зі зняття у них психологічної напруженості, а також психологічної підготовки до мирного етапу життя. На цьому етапі, як свідчить світовий досвід, доцільним є проведення таких заходів, як здійснення ретельного аналізу бойових дій військовослужбовців з оцінкою персонального внеску кожного у вирішення поставлених перед підрозділом (частиною) бойових завдань. Під час реабілітації комбатантів необхідно долучати до немонотонної і у той же час нескладної діяльності (це може бути бойове навчання, або робота з обслуговування військової техніки, чи написання листів рідним та близьким, культурно-просвітницька та спортивно-масова робота). Малорухомі заходи слід звести до мінімуму. Необхідно також організувати спеціальну психологічну підготовку комбатантів до життєдіяльності у мирний час. Для цього можна використовувати лекції, бесіди, консультації, групові заняття. Як свідчить досвід проведення реабілітації комбатантів, вже на цьому етапі необхідно з дотриманням принципу конфіденційності ретельно виявляти тих з них, які отримали бойові психічні травми, оскільки, чим

більше часу проходить з моменту її отримання, тим більше шансів, що у комбатанта може розвинутися важка форма дезадаптації.

Якщо розуміти реабілітацію і реадaptaцію військовослужбовця як відновлення його психічного і соціального статусу, а також підвищення рівня його адаптивних можливостей у мирний час, то можна скористатися запропонованою системою психологічної реабілітації ветеранів бойових дій: перший її рівень базується на потенціалі, який мають військові частини і військові комісаріати; другий її рівень – це використання відомчих санаторіїв, будинків відпочинку, турбаз, реабілітаційних центрів. До третього рівня цієї системи належать державні і недержавні реабілітаційні центри. Світовий досвід свідчить, що кількість і пропускна здатність реабілітаційних центрів повинні забезпечувати перебування у них кожного ветерана протягом одинадцяти тижнів, у тому числі з їхніми дружинами і дітьми [8, с. 38]. Психологічні заходи, спрямовані на подолання ПТСР, здійснюються у комплексі з медикаментозною терапією і роботою з відновлення соціального статусу комбатанта. Насамперед, це нелікарняна терапія, індивідуальна і групова психотерапія; сімейне консультування; методики релаксації і біологічного зворотного зв'язку; фізіотерапія, фармакотерапія. Шлях до одужання полягає у когнітивній переробці травми, трансформації особистості через особистісне зростання [9]. Для одужання ветерану необхідно прийти до згоди з самим собою і реальними подіями свого військового життя [10].

Ефективність психологічного забезпечення оцінюється через досягнення необхідного стану психологічного ресурсу комбатанта, який має бути готовий діяти за необхідності як у бойовій обстановці, так і нормально жити у мирний час після курсу психологічної реабілітації і реадaptaції.

Робота з психологічної реабілітації і реадaptaції здійснюється як в індивідуальних, так і групових формах (індивідуальні бесіди з комбатантами, індивідуальні консультації, тренінги, просвітницькі лекції). У разі, якщо психіка учасника АТО зазнала впливу стрес-чинників бойової обстановки і його реакції можна кваліфікувати як психогенні, необхідним є здійснення повномасштабних психореабілітаційних заходів. Показаннями до цього є симптоматика, яка супроводжується втратою критичності, рефлексивності і можливостей цілеспрямованих дій. У цьому випадку основними завданнями психореабілітації будуть діагностика можливих психічних розладів, госпіталізація військовослужбовця заради відновлення його психічного здоров'я і порушених психічних функцій, корекція самосвідомості, надання допомоги у підготовці до хірургічних операцій, у зменшенні больових відчуттів у поранених тощо. Психологічна робота з пацієнтами здійснюється в умовах цілодобового стаціонару та/або амбулаторно. Психолог забезпечує систему заходів, спрямова-

них на психологічну реабілітацію комбатантів [10, с. 61], яка передбачає:

- первинне психодіагностичне обстеження і дотестове консультування з метою визначення психоемоційного стану та індивідуально-психологічних особливостей комбатантів (виявлення ознак ПТСР; визначення рівня особистісної та реактивної тривожності; дослідження індивідуально-психологічних особливостей; вивчення динамічних особливостей його емоційно-вольової сфери);

- розробку індивідуальної програми психологічної реабілітації комбатанта з метою ефективної реалізації його реабілітаційного потенціалу і з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей і запитів;

- власне виконання цієї програми.

Психокорекційна робота будується і здійснюється відповідно результатів діагностичних досліджень за такими напрямками: формування навичок саморегуляції, корегування індивідуально-психологічних особливостей комбатанта, розвиток його вищих психічних функцій, а також здібностей, насамперед комунікативних, особистісне зростання тощо.

Психореадаптаційна робота має на меті здійснення інтеграції комбатанта у громадянське суспільство з тим, щоб повернути його з пограничної ситуації до соціальної норми, стабілізувати соціальний статус, спрямувати особистісні ресурси на активну побудову соціальної реальності, в якій він опинився після повернення із зони АТО, бути спроможним реалізувати особисті, майнові, політичні права, соціальні інтереси, отримати необхідні освітні, соціальні та житлові послуги, психологічну підтримку.

Психологічна реадаптація до нового життєвого середовища містить такі рівні: соціально-психологічна компенсація кризового стану демобілізованих комбатантів та тих військовослужбовців, хто повернувся з зони АТО до місць постійної дислокації своїх частин і продовжує службу; корекція ціннісно-нормативних засад поведінки; формування оптимальних поведінкових стратегій. Ефективною формою роботи з ними можуть бути спеціальні адаптаційні курси, інтегровані до навчальних програм професійної перепідготовки чи підвищення кваліфікації.

Психологічна реадаптація має у своїй основі передбачати комплекс заходів, який повинен надати підтримку колишнім учасникам бойових дій як у сфері соціально-правових відносин, так і у сфері соціальної психології і морально-етичних відносин. Цим і відрізняється реадаптація від реабілітації. Цей етап реадаптації несе у собі ризик виникнення міжособистісних конфліктів у тих колективах, де частина співслужбовців перебувала весь цей час у місці постійної дислокації, коли цілком законна статутна можливість останніх може не завжди адекватно сприйматися їхніми підлеглими, які брали участь у бойових діях. У комбатантів може ви-

никнути роздратування та агресія стосовно тих зі своїх співслужбовців, які не пережили того, що довелося пережити їм. Можна згадати, що ще за радянських часів у колі воїнів-афганців існував поділ на тих, хто «там воював», і тих, «хто там перебував». Доцільно на початковому етапі психологічної реадаптації залишити важелі управління бойовими підрозділами у руках їхніх бойових командирів. Щоб уникнути подібних інцидентів, важливо продумувати та організовувати ритуал урочистої зустрічі з виносом Прапора частини та проведенням мітингу, щоб ті, хто повернувся з зони АТО, відчули себе головними діючими особами цього свята. Для фахівців по роботі з особовим складом у цей час особливим напрямком їхньої професійної діяльності повинні стати підготовка та проведення культурно-дозвілєвих заходів з пропагандою бойової мужності особового складу, яскравих прикладів сумлінного виконання свого військового обов'язку, як окремих військовослужбовців, так і цілих підрозділів.

Програма комплексної психодіагностики та психокорекції з учасниками бойових дій передбачає їхнє попереднє масове обстеження з метою визначення «групи ризику» та підбору індивідуальних або групових методів роботи з ними. Вона дозволяє направити комбатанта на індивідуальну консультацію за умов, якщо у нього виявлено особистісні розлади, невротичні симптоми, глибоку дезадаптацію, або суїцидальні тенденції.

Слід зазначити, що через відсутність критичності щодо себе комбатанти з ПТСР не вважають себе такими, що потребують спеціальної психологічної допомоги і тому рідко звертаються до психолога особисто. Тому залучити до індивідуального консультування таких ветеранів бойових дій рекомендується через їхніх родичів і близьких.

Особистісне зростання комбатанта можна розглядати як основу його успішної психореабілітації. В умовах психореабілітації таке індивідуальне консультування можна вважати таким, що надає можливість підвищити адаптивність, попередити асоціальну поведінку, зменшити невротичні симптоми. Воно має бути спрямоване на інтеграцію життєвого досвіду ветерана бойових дій, на покращення його самоприйняття, на розвиток його самосвідомості, на формування нових мотивів самоактуалізації, на пошук «самого себе». Для цього необхідно забезпечити атмосферу відкритості, свободи висловлювань і переживань, співчуття, відсутність оцінки. Саме за цих умов комбатант зустріне з власним «Я», з тією особистістю, якою він є і тим, яким він може стати [12].

Відкритість комбатанта новому досвіду призводить до появи нових можливостей у його житті, веде до загасання переживань, пов'язаних з минулим, до пришвидшення корекції уявлень про себе і дійсність, що його оточує. Беручи до уваги той факт, що комбатанти тяжіють до «застрягання» у минулому, через що побоюються планувати майбутнє, формулюють укорочену

життєву перспективу, психологічна реадаптація повинна бути спрямована на підвищення цієї відкритості, що має закономірно призвести до його особистісного зростання.

Найбільш успішним консультування є у тому випадку, коли психолог у ПТСР бачить не корінь біди комбатанта, а закладений у ньому потенціал зміни особистості. У реабілітаційній та реадaptaційній роботі з комбатантами з ПТСР використовуються групові форми і вони є не менш ефективними, ніж індивідуальні. Найбільш поширеними можна вважати групові релаксаційні заняття, на яких застосовуються вправи аутотренінгу і саморегуляції. Ці заняття мають на меті надати комбатанту з ПТСР психологічну допомогу прийти до згоди з самим собою, подолати психічне напруження, побути у станах «аутогенного занурення», що дає змогу йому гарно відпочити і відкрити свідомість для нових сценаріїв життєтворчості. Крім того, що ці заняття сприяють зниженню нервово-психічного напруження, відновленню емоційної рівноваги, вони відкривають для його учасника можливість прислухатися до самого себе, і почати діяти, керуючись власними почуттями, потребами і запитамі.

Звільненню комбатантів з ПТСР від переживань, душевного болю, невротичних розладів, налаштуванню їх на філософський лад сприяють релаксаційні заняття, які справляють особливий катарсичний ефект. Комбатанти із застарілим акумульованим афектом можуть від нього частково звільнитися: спочатку розслаблення частково знімає контроль над своєю поведінкою і учасники групи можуть почати плакати, а деколи і ридати, інколи переживати панічний страх, нерідкими є прояви регресії. При цьому трансформується, переживається якраз саме те, що заважає їм зростати, прийняти себе такими, яким вони є. Групові корекційні заняття містять як елементи тренінгу соціальних навичок, так і психотерапевтичний вплив, побудований на використанні можливостей групової динаміки.

Раціональну терапію можна розглядати як ще один напрямок реадaptaційної роботи з комбатантами. Беручи до уваги те, що переважна кількість з них є чоловіками, для яких характерною є замкнутість у переживаннях, небажання виносити свої почуття на люди, раціональний рівень обговорення проблеми є найбільш прийнятним. Зокрема, він може бути ефективним при алкоголізмі, неврозі нав'язливих станів, девіантній поведінці. Психологу потрібно організувати у групі аналіз заявленої проблеми комбатанта, намагатися зробити так, щоб уся група знаходила аргументи його переконати, об'єктивувати оцінку його власних станів, світосприйняття і таким чином, підказати шлях до душевного одужання.

При психологічній реадaptaції та реабілітації комбатанту з ПТСР психолог може застосовувати консультативні форми за певних умов: якщо у комбатанта виявлено особистісні розлади; діагностовано невротичні симптоми; має місце важ-

ка форма дезадаптації, зокрема суїцидальна поведінка. Психологічна консультація при цьому спрямовується не стільки на зняття психосимптоматики чи відшукування причин психосоматичного неблагополуччя, скільки на особистісне зростання цього комбатанта, розвиток його «Я-концепції», самосвідомості, формування у нього нових смислів життя, що сприяє швидкій корекції уявлень комбатанта про себе і самовідношення до реальних умов його життєдіяльності. Ефективною при психологічній реабілітації і реадaptaції зарекомендувала себе групова корекційна робота з використанням методик і технік різних психологічних шкіл і напрямків.

Для багатьох ветеранів АТО «минула» війна досі присутня в їхньому житті. Переживання, спогади, пов'язані з нею, є для них квазіреальними [13]. Як зазначає Н. Тарабріна, важливо пам'ятати, що повернувшись з фронту, солдат може довгі роки залишатися у полоні своїх спогадів і переживань, то ж його необхідно повернути до мирного життя психологічно, щоб він примирився з собою і дійсністю, навчився прощати себе [14]. Це значить, що для того, щоб виконати рекомендацію «бути тут і зараз», цим ветеранам необхідно згадати те, що було раніше. Поступово дізнаючись про те, яким саме чином психотравмуючі події здійснили негативний вплив на життя комбатанта, він одночасно прийде до розуміння того, що зцілення є процесом глибоко особистісним, що охоплює майже усі сфери його життя, а значить, не може редукуватися до однієї лише соціальної адаптації. Найважливіше, що слід знати про післятравматичний стрес: навіть після довгих років сум'яття, страху і депресії є можливість знову відчувати життєву рівновагу. Для цього треба поставити перед собою таку мету і наполегливо прагнути її досягти. Навчившись грамотно ідентифікувати наслідки пережитих екстремальних подій, комбатанти розуміють, що вони є «такими, як усі інші», що хворобливі явища – логічний результат впливу неординарних подій минулого. Таке розуміння закономірно завершується внутрішнім прийняттям того, що відбулося у житті, і примиренням з самим собою, побачивши себе таким, яким є насправді. Вносячи зміни у своє життя, колишній комбатант починає діяти не всупереч своїй індивідуальності, а у союзі з нею. У цьому і полягає ефект його зцілення.

Висновки. Таким чином, система психологічної реабілітації та реадaptaції має стати одним з ефективних інструментів подолання негативних наслідків участі особового складу Збройних сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України та інших збройних формувань та правоохоронних органів у бойових діях у зоні АТО. Її основними завданнями мають бути протидія ПТСР, прискорення душевного і психічного одужання ветеранів бойових дій, поступове перетворення їх на соціально активних і конструктивних суб'єктів громадянського суспільства.

Література

1. Алещенко В. І. Основні симптоми посттравматичного стресу військовослужбовців, які приймали участь у бойових діях / В. І. Алещенко // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки. – К., 2010. – Вип. 24–25. – С. 107–112.
2. Євдокімова О. О. Посттравматичні стресові розлади, гострі та відділені, як наслідок участі у воєнних діях / О. О. Євдокімова, В. І. Заворотній // Право і безпека, 2014. – № 3(54). – С. 207–212.
3. Кожевнікова В. А. Особливості особистості та поведінкові зміни у осіб, що пережили екстремальні події : дисс. ... канд. психол. наук / Вікторія Анатоліївна Кожевнікова. – Х., 2006. – 186 с.
4. Алещенко В. І. Психологічне забезпечення в Збройних Силах України: шляхи удосконалення / В. І. Алещенко // Вісн. НУОУ. – 2013. – № 6 (37). – С. 177–182.
5. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності : автореф. дис. На здобуття наукового ступеня д-ра психол. наук / О. М. Кокун // Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 31 с.
6. Стасюк В. Психологічна допомога військовослужбовцям у бойовий та післябойовий період / В. Стасюк // Психологія і суспільство, 2006. – № 2. – С. 137–140.
7. Каширин В. В. Психологический настрой: как его оценить / В. В. Каширин // Армия. – 1994. – № 4. – С. 40–45.
8. Кучер А. Трехуровневая система реабилитации / А. Кучер // Ориентир. – 1996. – № 12. – С. 33–40.
9. Осьодло В. І. Когнітивні та екзистенційні феномени психіки в контексті самодетермінації / В. І. Осьодло // Вісник Національної академії оборони : зб. наук. праць. – 2009. – № 4 (12). – С. 107–112.
10. Лесков В. О. Соціально-психологічна реабілітація військово-службовців із районів військових конфліктів : автореф. дис. На здобуття наукового ступеня канд. психол. наук / В. О. Лесков ; Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2008. – 20 с.
11. Мещенина Т. Особенности психологической реабилитации участников вооруженных конфликтов / Т. Мещенина, О. Пашилова // Прикладная психология и психоанализ, 2003. – № 4. – С. 58–69.
12. Осьодло В. І. Самоорганізація власного життя особистості на шляху самореалізації / В. І. Осьодло // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Педагогічні науки, психологічні науки. – 2004. – Вип. 5. – С. 116–123.
13. Зелянина А. Н. Динамика индивидуально-психологических особенностей ветеранов боевых действий с различным характером военной травмы : дисс. канд. психол. наук / А. Н. Зелянина ; Ин-т психологии РАН. – М., 2013. – 138 с.
14. Тарабрина Н. В. Психологические последствия войны / Н. В. Тарабрина // Психологическое обозрение, 1996. – № 1(2). – С. 26–29.

Анотація

Сафін О. Д. Щодо створення системи психологічної реабілітації учасників бойових дій на сході України. – Стаття.

У статті обґрунтовується необхідність і доцільність створення та повноцінного функціонування в Україні системи психологічної реабі-

літації ветеранів антитерористичної операції на сході України, яка має стати одним з ефективних інструментів подолання негативних наслідків участі особового складу Збройних сил України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України та інших збройних формувань та правоохоронних органів у бойових діях. Її основними завданнями мають бути протидія посттравматичному стресовому розладу, прискорення душевного і психічного одужання ветеранів бойових дій, поступове перетворення їх на соціально активних і конструктивних суб'єктів громадянського суспільства.

Ключові слова: психологічна реабілітація, антитерористична операція, ветеран бойових дій, посттравматичний стресовий розлад, душевне і психічне одужання.

Аннотация

Сафин А. Д. О создании системы психологической реабилитации участников боевых действий на востоке Украины. – Статья.

В статье обосновывается необходимость целесообразность создания и полноценного функционирования в Украине системы психологической реабилитации ветеранов антитеррористической операции на востоке Украины, которая должна стать одним из эффективных инструментов преодоления негативных последствий участия личного состава Вооруженных сил Украины, Национальной гвардии Украины, Государственной пограничной службы Украины и других вооруженных формирований и правоохранительных органов в боевых действиях. Ее основными задачами должны быть противодействие посттравматическому стрессовому расстройству, ускорение душевного и психического выздоровления ветеранов боевых действий, постепенное превращение их в социально активных и конструктивных субъектов гражданского общества.

Ключевые слова: психологическая реабилитация, антитеррористическая операция, ветеран боевых действий, посттравматическое стрессовое расстройство, душевное и психическое выздоровление.

Summary

Safin O. D. The establishment of the system of psychological rehabilitation combatants in the East of Ukraine. – Article.

The article explains the need and feasibility is established and fully functioning in Ukraine the system of psychological rehabilitation of veterans of the antiterrorist operation in the East of Ukraine, which should become an effective tool for overcoming the negative consequences of the participation of members of the Armed forces of Ukraine, National guard of Ukraine, the State border service of Ukraine and other military formations and law enforcement bodies in combat. Its main tasks should be the counter post-traumatic stress disorder, acceleration of the emotional and mental healing for combat veterans, the gradual transformation of them into socially active and constructive civil society actors.

Key words: psychological rehabilitation, anti-terrorist operation, combat veteran, post-traumatic stress disorder, emotional and mental recovery.

УДК 159.99:34.08

О. М. Цільмак
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
Одеського державного університету внутрішніх справ*

СКЛАДОВІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СЛІДЧИХ ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

У керівних документах Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС) некомпетентність розглядається як непрофесіоналізм, наслідком якого є збільшення кількості нерозкритих злочинів, порушення працівниками Національної поліції дисципліни та законності, зловживання владою, професійна деформація, випадки девіантної та адитивної поведінки. Запобігти цим негативним явищам може реформування кадрової роботи в органах Національної поліції України, зокрема удосконалення системи відбору та підготовки працівників поліції. Це завдання кореспондується із завданнями загальної модернізації освіти в Україні, приведенням національної системи кваліфікацій вищої освіти у відповідність із системою кваліфікацій Європейського співтовариства.

На думку експертів ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Ради Європи, Організації європейського співробітництва та розвитку, Міжнародного департаменту стандартів, одним із перспективних напрямів модернізації сучасної української освіти є компетентнісно-зорієнтований підхід до організації профільної освіти.

На відміну від традиційного для педагогіки прагнення обмежитися формуванням у студентів знань, умінь та навичок, компетентністний підхід у системі освіти має інноваційний характер. Його головною ідеєю є підсилення практичної орієнтації освіти.

Компетентнісно-зорієнтована освіта має сприяти набуттю особами, які навчаються, певних типів, видів і підвидів компетентностей, комплексному засвоєнню потрібних знань і способів практичної діяльності, завдяки чому людина успішно зможе реалізувати себе у різних галузях своєї професійної діяльності, набуде соціальної самостійності, стане мобільною та кваліфікованою, буде вільно орієнтується у навколишньому середовищі та успішно вирішувати складні технологічні завдання.

Враховуючи специфіку відомчої освіти, в умовах ВНЗ МВС йдеться про розвиток і формування у курсантів професійно-психологічної готовності, здатності та спроможності ефективно, продуктивно, компетентно та кваліфіковано виконувати професійні функції на основі набутих ними знань, умінь, навичок та практичного досвіду.

Питанням спрямування освіти у бік набуття студентами певних компетентностей були присвячені праці таких учених, як Е. Ф. Зєра, В. Г. Кременя, О. В. Овчарук, Т. М. Філя,

О. П. Хохліної та ін. Відповідно до завдань Ради Європи основні компетентності розглядали: І. В. Гушлевська, А. М. Дахін, І. Г. Єрмаков, О. М. Карпенко, С. Ф. Клепо та ін.

Досить багато вчених присвятили свої дисертації проблемі компетентності: В. В. Баркасі, О. М. Білик, Н. Ф. Босак, Н. М. Веніг, І. А. Воробйова, Л. П. Голованчук, Ю. В. Головач, Н. Б. Завіниченко, Л. Г. Карпова, С. В. Козак, О. О. Коломінова, О. Б. Мамчич, О. І. Мармаза, Г. М. Марченко, А. Д. Онкович, О. А. Палій, О. П. Петрашук, О. І. Селіванова, С. І. Селівєрстов, В. М. Топалова, Л. І. Шевчук, І. П. Ящук, О. М. Цільмак та ін.

Відомі міжнародні організації, що сьогодні працюють у сфері освіти, останніми десятиліттями також вивчають проблеми, пов'язані з появою компетентнісно-зорієнтованої освіти, серед них – ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Рада Європи, Організація європейського співробітництва та розвитку, Міжнародний департамент стандартів [1].

Перехід до компетентнісного підходу в освіті можливий за умови створення загальноноприйнятої методики формування ключових компетентностей та визначення адекватних засобів їх реалізації. Він вимагає суттєвих якісних змін у методиці навчання. Українська вища освіта ґрунтується на передачі майбутньому фахівцю лише відповідних знань з певної предметної галузі, тоді як уміння, здібності та навички не висуваються на перше місце. Безумовно, конкретні предметні знання не можна виключати зовсім, але головною метою нашої освіти, як зазначається у державній національній програмі «Освіта (Україна ХХІ століття)» [2], є виховання всебічно розвиненої та обдарованої особистості, забезпечення можливостей для її постійного духовного та культурного самовдосконалення. Б. Д. Ельконін [3] наголошує на тому, що конкретних знань з певної спеціальності сьогодні недостатньо, і вони виконують підпорядковану роль.

Слід зазначити, що ефективність та результативність діяльності слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України багато у чому залежить від ступеня розвитку комунікативної компетентності.

Комунікативна компетентність з точки зору лінгвістики розглядалася у працях: Р. М. Блакара, Б. Н. Головіна, О. М. Казарцевої, Е. В. Капацинської, Є. В. Ключєва, В. П. Конєцької, В. Г. Костомарова, Т. А. Тимофєєвої, Н. Хомського та інших.

Соціально-психологічні аспекти структури комунікативної компетентності та умов її розвитку вивчалися у працях: Г. М. Андрєєвої, О. А. Бодальова, Л. І. Божовіча, Р. М. Грановської, А. Б. Добрович, Ю. М. Жукова, Н. Ю. Ємельянова, А. Г. Ковальова, А. С. Кондратьєва, Ю. С. Крижанської, В. А. Лабунської, А. А. Леонтєва, В. М. Панкратова, Б. Д. Паригіна, Л. А. Петровської, Е. В. Прозорова, Е. В. Сидоренка, В. П. Третьякова та інших. Вчені підкреслюють, що комунікативна компетентність обумовлюється певними складовими, серед яких вони виокремлюють такі: 1) знання, уміння, навички, професійно-психологічна готовність, комунікативні здібності, професійно важливі комунікативні якості, світогляд [4]; 2) орієнтованість у різноманітних ситуаціях спілкування, яка заснована на знаннях і життєвому досвіді індивіда [5]; 3) спроможність ефективно взаємодіяти з оточенням завдяки розумінню себе й інших при постійній видозміні психічних станів, міжособистісних відносин і умов соціального середовища [5]; 4) адекватна орієнтація людини у самій собі – власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, у ситуації [6]; 5) готовність і уміння будувати контакт з людьми [6]; 6) внутрішні засоби регуляції комунікативних дій [7]; 7) знання, уміння і навички конструктивного спілкування [8]; 8) внутрішні ресурси, необхідні для побудови ефективної комунікативної дії у визначеному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [9].

Однак, у наукових працях вченими не розглядався зміст складових комунікативної компетентності слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України. Це й буде метою статті.

На нашу думку, під **комунікативною компетентністю** слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України слід розуміти – здатність особи обирати та технологічно ефективно застосувати адекватний спосіб усного та письмового спілкування.

Складовими комунікативної компетентності слідчих органів досудового розслідування Національної поліції є:

1. Знання. Серед них слід виокремити загальні та спеціальні знання.

1.1. Загальні знання у галузі комунікації, тобто слідчий повинен знати:

- лексичні, граматичні, фонетичні й орфографічні особливості мови;
- правильність, точність, влучність, адекватність використання мовних засобів,
- особливості використання мовних засобів залежно від типу, стилю мовлення;
- особливостей використання зображувально-виражальних засобів мови;
- особливості усного й писемного мовлення, його діалогічну та монологічну форми;
- правові приписи поглядів, уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві;

- систему мови та правила оперування мовними знаннями у мовній діяльності та ін.

1.2. Спеціальні знання у галузі комунікації, тобто слідчий повинен знати:

- норми комунікативної поведінки та сукупності моральних правил, які відповідають чинним законам та відомчим нормативно-правовим актам;
 - основні правила, рівні, форми та стратегії комунікації;
 - правила мовної і немовної поведінки у ситуаціях професійного спілкування;
 - правила конструктивного вирішення конфліктних ситуацій;
 - особливості вербальної та невербальної комунікації;
 - особливості мовної поведінки осіб різних національно-культурних країн;
 - методи та прийоми ефективної комунікації;
 - методи та прийоми психологічного впливу на осіб різних типів характеру та темпераменту;
 - маніпулятивні прийоми представників злочинного світу;
 - бар'єри, що заважають ефективній комунікації;
 - комунікативно-процесуальну складову професійної діяльності та ін.
2. Уміння. Серед них слід виокремити загальні та спеціальні комунікативні вміння слідчого.
- 2.1. До загальних – слід віднести уміння:
- дотримуватися етики та етикету спілкування;
 - володіти різними видами мовленнєвої діяльності (монолог, діалог, читання, письмо);
 - формувати сприятливе перше враження;
 - ініціювати комунікацію та легко вступати у контакт;
 - обирати ефективні методи та прийоми установлення і підтримання довірчих стосунків та контактів;
 - протистояти стереотипам сприйняття;
 - долати психологічні бар'єри під час комунікації;
 - використовувати у процесі взаємодії різноманітні стилі спілкування;
 - аргументувати та переконувати;
 - отримувати перевагу у процесі комунікації;
 - відстоювати власні переконання;
 - ставити запитання та відповідати на них;
 - висловлюватися логічно і послідовно, продуктивно і змістовно;
 - використовувати систему мовних і мовленнєвих норм;
 - приховувати власну позицію під час спілкування;
 - слухати, чути, почути та зрозуміти те, що мав на увазі співрозмовник;
 - стимулювати співрозмовника до прояснення його позиції, висловлювань;
 - вибирати комунікативне поводження, яке адекватне автентичній ситуації спілкування;

- діагностувати і оцінювати специфіку мовних жанрів та комунікативних засобів досягнення мети при взаємодії;
 - діагностувати і оцінювати співрозмовників (їх цілі і мотиви, рівень сприйняття інформації і її розуміння, лідерство);
 - зчитувати та грамотно інтерпретувати невербальні сигнали співрозмовника (погляд, міміку, жести, пози);
 - визначати сенсорні канали співрозмовників та ефективно їх використовувати за допомогою вербальних і невербальних ключів доступу;
 - швидко приймати правильні рішення, які базуються на доцільності та вимогах закону;
 - прогнозувати розвиток комунікації та запобігати власному попаданню у «психологічні пастки»;
 - досягти бажаної комунікативної мети;
 - реалізовувати комунікативний намір відповідно завданню та умовам спілкування;
 - здійснювати основні мовні функції (підтверджувати, заперечувати, засумніватися, схвалити, погодитися, запропонувати, дізнатися, запросити тощо);
 - виразно говорити (вибрати правильний тон розмови, розставити логічні наголоси, знайти точну інтонацію і т.д.) тощо;
 - своєчасно припинити бесіду та ін.
- 2.2. До спеціальних – слід віднести уміння слідчого:
- правомірно отримувати інформацію, що необхідна для досудового розслідування кримінального провадження;
 - роз'яснити права та порядок проведення допиту (ст. 224 КПК [10]);
 - попереджати свідка про кримінальну відповідальність за відмову давати показання і за давання завідомо неправдивих показань (ст. 224 КПК [10]);
 - попереджати потерпілого за давання завідомо неправдивих показань (ст. 224 КПК [10]);
 - ставити запитання з приводу обставин злочину (ст. 224 КПК [10]);
 - оголосити показання, наданих учасниками допиту на попередніх допитах (ст. 224 КПК [10]);
 - проводити одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях (ст. 224 КПК [10]);
 - проводити допит малолітньої або неповнолітньої особи (ст. 226 КПК [10]);
 - роз'яснювати до початку допиту законному представнику, педагогу, психологу або лікарю їхнє право за дозволом ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі (ст. 226 КПК [10]);
 - з'ясовувати перед впізнанням, чи може особа, яка впізнає, впізнати особу, яка підлягає впізнанню; тобто опитати про зовнішній вигляд і прикмети особи, яка підлягає впізнанню; а також про обставини, за яких вона бачила цю особу (ст. 228 КПК [10]);
 - з'ясовувати перед впізнанням чи може особа, яка впізнає, впізнати річ, яка підлягає

знанню, тобто запитати в особи, яка впізнає, чи може вона впізнати цю річ, опитати про ознаки цієї речі і обставини, за яких вона цю річ бачила (ст. 229 КПК [10]);

- проводити допит осіб, впізнання осіб чи речей у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (ст. 232 КПК [10]);

- забороняти будь-якій особі залишати місце обшуку до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню обшуку (ст. 234 КПК [10]);

- забороняти будь-якій особі залишати місце огляду до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню огляду (ст. 237 КПК [10]);

- процесуально грамотно запрошувати для участі в огляді потерпілого, підозрюваного, захисника, законного представника та інших учасників кримінального провадження (ст. 237 КПК [10]);

- уточняти відомості, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення під час слідчого експерименту шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань (ст. 240 КПК [10]);

- не розголошувати відомості про факт та методи проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 246 КПК [10]);

- доручати проведення негласних слідчих (розшукових) дій уповноваженим оперативним підрозділам Національної поліції, органів безпеки, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної кримінально-виконавчої служби України, органів Державної прикордонної служби України (ст. 246 КПК [10]);

- процесуально грамотно повідомляти осіб, щодо яких проводилися негласні слідчі (розшукові) дії, про факт і результати негласної слідчої (розшукової) дії (ст. 253 КПК [10]);

- повідомляти про підозру особу відповідно до КПК (ст. 37, 42, 276-279 КПК [10]);

- повідомити та роз'яснити підозрюваному його права (ст. 42. та ст. 276 КПК [10]) та ін.

3. Навички – лексико-граматичні, фонетичні, мелодико-інтонаційні, темпо-ритмічні, виразного читання, письмові та ін.

4. Комунікативні здібності – тобто індивідуально-психологічні особливості особистості, що забезпечують ефективну комунікативну взаємодію та адекватне взаєморозуміння між людьми у процесі комунікації або виконання професійної діяльності. До них слід віднести: комунікативно-інформаційні, когнітивні, емотивні, конативні та креативні (В. А. Ганзен [11]).

5. Професійно важливі комунікативні якості – тобто у слідчого повинні бути розвинуті: товариськість, контактність, доступність, дипломатичність, тактовність та доброзичливість, упевненість та невимушеність у спілкуванні,

відсутність скованості, толерантність, емпатійність, мовна спритність та привабливість.

6. Професійно-психологічна комунікативна готовність – настрій слідчого на комунікативну взаємодію, на процес допиту, одночасного допиту двох та більше осіб, на службову комунікацію тощо.

Комунікативна компетентність слідчого органів досудового розслідування Національної поліції обумовлюється такими компонентами:

1) **Когнітивний компонент** – визначає інтелектуальну спроможність слідчого до ефективного процесу комунікації, яка забезпечується знаннями, уміннями та навичками.

2) **Емоційно-вольовий компонент** – визначає здатність слідчого: а) вирівнювати емоційне напруження під час допиту або інших слідчих (розшукових) дій; б) мобілізуватися та продовжувати комунікацію при загрозливій ситуації; в) управляти власними експресивними сигналами у процесі спілкування; г) створювати відповідну «психологічну атмосферу контакту» і спонукати до діалогу під час допиту; д) емоційно налаштовуватися на ситуацію спілкування; є) до прояву емпатії та гнучкості під час комунікації тощо.

3) **Ціннісно-сенсовий компонент** – визначає світогляд слідчого, тобто його світосприйняття, світопереживання та світорозуміння про навколишній світ, про професію, про необхідність захисту та охорони законних прав та свобод громадян; які обумовлюються єдністю правомірних принципових позицій, поглядів та переконань, ідеалів, мрій, цілей, науково-лінгвістичних настановлень, правозастосовної ідеології, вірувань у торжество закону тощо.

4) **Мотиваційний компонент** – визначає: а) бажання слідчого боротися зі злом; б) прагнення слідчого до: до верховенства права, захисту прав та свобод громадян, соціальної справедливості, до правомірного вирішення складних оперативно-розшукових завдань, покращення престижу професії слідчого, просування по службі, професійної самореалізації; в) потребу слідчого у: досягненні успіху, в особистісно-професійних досягненнях; г) професійну *установку* слідчого на правомірну діяльність та досягнення результату у досудовому розслідуванні тощо.

5) **Діяльнісний компонент** – визначає здатність слідчого: а) керувати процесом допиту; б) обирати креативний підхід до вирішення комунікативних завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень; в) забезпечувати оптимальний рівень комунікативної діяльності.

6) **Оціночний компонент** – визначає здатність слідчого адекватно оцінювати: а) плин допиту; б) власні слабкі та сильні сторони; в) результати допиту, спілкування, бесіди, опитування; г) власні комунікативні можливості тощо.

Отже, виділені нами компоненти надають найбільш повне розуміння феномену комунікативної компетентності.

Слід підкреслити, що комунікативна компетентність взаємопов'язана з іншими різно-

видами особистісної ключової компетентності (аутопсихологічною, загальнокультурною) та соціальною ключовою компетентності (психологічною, політичною, рольовою, конфліктологічною, релігійною, педагогічною).

Висновки. Таким чином, виділені нами структурні компоненти комунікативної компетентності слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України допоможуть вищим навчальним закладам, в яких відбувається підготовка фахівців для підрозділів слідства, по-перше, визначити перелік навчальних дисциплін, які сприятимуть розвитку та формуванню професійно важливих знань, умінь, навичок, комунікативних якостей, світогляду; по-друге, обрати найбільш ефективні форми навчання.

Перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку – визначення змісту складових таких компетентностей, як: психологічної, політичної, рольової, конфліктологічної, релігійної, педагогічної, аутопсихологічної, загальнокультурної, – які взаємозалежні з комунікативною компетентністю.

Література

1. Овчарук О. В. Напрями реформування змісту освіти: загальноєвропейські підходи до формування компетентісно-орієнтованого змісту шкільної освіти / О. В. Овчарук // Відкритий урок. – 2004. – № 7/8. – С. 54–57.
2. Степко М. Ф. Болонський процес і навчання впродовж життя : [монографія] / М. Ф. Степко, Б. В. Клименко, Л. Л. Товажнянський. – Харків : НТУ ХПГ, 2004. – 110 с.
3. Эльконин Б. Д. Понятие компетентности с позиции развивающего обучения / Б. Д. Эльконин // Современные подходы к компетентностно-ориентированному образованию. – Красноярск, 2002. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.educat.samara.ru/project_ktx7/. – Название с экрана.
4. Цільмак О. М. Професіогенез компетентності фахівців кримінальної міліції: теорія та практика : [монографія] / О. М. Цільмак. – Одеса : РВВ ОДУВС, 2011. – 432 с. : рис., табл. – Бібліогр.: с. 384–431.
5. Коллектив. Личность. Общение: словарь социально-психологических понятий / под ред. Е. С. Кузьмина и В. Е. Семенова. – Л. : Лениздат, 1987.
6. Введение в практическую социальную психологию / под ред. Ю. М. Жукова, Л. А. Петровской, О. В. Соловьевой. – М. : Смысл, 1996.
7. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растянников. – М., 1990.
8. Крижанская Ю. С. Грамматика общения / Ю. С. Крижанская, В. П. Третьяков. – Л., 1990.
9. Основы конструктивного общения. Хрестоматия / Составители: Т. Г. Григорьева, Т. П. Усольцева. – М. : Совершенство, 1997.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI із змін., внес. згідно із Законами України, станом на 08.10.2016 № 1491-19, 1492-19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
11. Ганзен В. А. Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 175 с.

Анотація

Цільмак О. М. Складові комунікативної компетентності слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України. – Стаття.

У статті надано визначення дефініції «комунікативна компетентність слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України». Розкрито зміст: 1) складових комунікативної компетентності слідчих: знання, уміння, навички, професійно-психологічна готовність, комунікативні здібності, професійно важливі комунікативні якості, світогляд; 2) компонентів, які обумовлюють комунікативну компетентність слідчих (когнітивного, емоційно-вольового, мотиваційного, діяльнісного, оціночного). Підкреслено, що комунікативна компетентність взаємопов'язана з іншими різновидами особистісної ключової компетентності (аутопсихологічною, загальнокультурною) та соціальною ключовою компетентності (психологічною, політичною, ролівою, конфліктологічною, релігійною, педагогічною). Наголошено, що виділені структурні компоненти комунікативної компетентності слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України допоможуть вищим навчальним закладам, в яких відбувається підготовка фахівців для підрозділів слідства, по-перше, визначити перелік навчальних дисциплін, які сприятимуть розвитку та формуванню професійно важливих знань, умінь, навичок, комунікативних якостей, світогляду; по-друге, обрати найбільш ефективні форми навчання.

Ключові слова: комунікативна компетентність, слідчий, органи досудового розслідування, Національна поліція України, складові, знання, уміння, навички, професійно-психологічна готовність, комунікативні здібності, професійно важливі комунікативні якості, світогляд.

Аннотация

Цильмак А. Н. Составляющие коммуникативной компетентности следователей органов досудебного расследования Национальной полиции Украины. – Статья.

В статье дано определение дефиниции «коммуникативная компетентность следователя органов досудебного расследования Национальной полиции Украины». Раскрыто содержание: 1) таких составляющих коммуникативной компетентности следователя как: знания, умения, навыки, профессионально-психологическая готовность, коммуникативные способности, профессионально важные коммуникативные качества; 2) компонентов, обуславливающих коммуникативную компетентность следователя (когнитивного, эмоционально-волевого, мотивационного, деятельностного, оценочного). Подчеркнуто, что коммуникативная компетентность взаимосвязана с другими разновидностями личностной ключевой компетентности (аутопсихологической, общекультурной) и социальной ключевой компетентности (психоло-

гической, политической, ролевой, конфликтологической, религиозной, педагогической). Отмечено, что выделенные структурные компоненты коммуникативной компетентности следователей органов досудебного расследования Национальной полиции Украины помогут вузам, в которых происходит подготовка специалистов для подразделений следствия, во-первых, определить перечень учебных дисциплин, которые способствуют развитию и формированию профессионально важных знаний, умений, навыков, коммуникативных качеств, мировоззрения; во-вторых, выбрать наиболее эффективные формы обучения.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, следователь, органы досудебного расследования, Национальная полиция Украины, составляющие, знания, умения, навыки, профессионально-психологическая готовность, коммуникативные способности, профессионально важные коммуникативные качества, мировоззрение.

Summary

Tsilmak O. M. The interrogators of pretrial investigation organs of National police of Ukraine communicative competence constituents. – Article.

There was determined in this article the meaning of communicative competency of pretrial investigation organs interrogators of National police of Ukraine. It was disclosed the content of: 1) interrogators communicative competence constituents, knowledge's, abilities, skills, professionally-psychological readiness, communicative abilities, professionally-important communicative features; 2) the components determine the interrogators communicative competence (cognitive, emotionally volitional, value-sense's, motivational, active and estimative). It was underlined that communicative competence is connected with other types of personal key competence (autopsychological, general culture) and social key competence (psychological, political, interpersonal, conflict, religious, pedagogical). It was emphasized that separated structural components of communicative competence of pretrial investigation organs interrogators of National police of Ukraine help the institutions of higher education in which the training of specialists for investigation departments takes place, first of all to determine the list of classroom disciplines, which provide the professionally-important knowledge's formation and development, abilities, skills, communicative features, word-outlook, at the second, to choose the most effective education methods.

Key words: communicative competency, interrogator, of pretrial investigation organs interrogators of National police of Ukraine, National Police of Ukraine, constituents, knowledge's, abilities, skills, professionally-psychological readiness, communicative abilities, professionally-important communicative features.

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

А. В. КуроваКонструкт суб'єктивного благополуччя
як центральна проблема психології особистості.....3**Ю. Б. Максименко, Ю. В. Корбан**

Психоемоциональность личности: некоторые аспекты изучения.....8

О. А. Панченко

Психологические вызовы в условиях гражданского противостояния.....13

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

О. А. Каретная

Психологические и правовые ориентации осужденных.....18

В. С. Медведев, О. А. Левенец

Злочинна діяльність як сфера реалізації особистості (частина 2).....22

Л. І. Мороз, С. І. Яковенко

Институт присяжных в Украине: «за» і «проти».....27

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Е. Н. ВасюкЭгоцентризм в системе защитных механизмов личности
в разные возрастные периоды.....32**Ю. М. Візнюк**Структурно-функціональні особливості набуття ідентичності
у процесі самоприйняття підлітків.....37**Д. Т. Гошовська**

Роль самооцінки й самоакцептації в гендерно-соціалізаційному процесі.....42

О. А. ГульбсПсихологічні особливості інноваційної діяльності
сучасного викладача вищого навчального закладу.....47

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

В. В. ШвецьШляхи системного педагогічно-батьківського підходу до діагностики та ліквідації
причин психосоматичних захворювань школярів.....52

ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

В. І. Барко, В. П. Остапович

Психологічні особливості менеджменту в підрозділах Національної поліції України.....58

О. С. Колесніченко, Я. В. Мацегора, І. І. Приходько

Типологія ціннісно-сислової сфери у комбатантів.....64

В. В. Пономаренко

Психологічні особливості фахової діяльності адвокатів.....74

І. І. Приходько, Г. І. Безбавна, К. Ю. Гунбін

Професійний психологічний відбір військовослужбовців у зарубіжних країнах.....79

О. Д. СафінЩодо створення системи психологічної реабілітації
учасників бойових дій на сході України.....85**О. М. Цільмак**Складові комунікативної компетентності слідчих органів досудового розслідування
Національної поліції України.....90

Наукове видання

ПРИЧОРНОМОРСЬКІ ПСИХОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Науковий журнал

Випуск 2/2017

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – С. Калабухова

Підписано до друку 11.08.2017 р. Формат 60х84/8. Обл.-вид. арк. 10,70, ум.-друк. арк. 10,04.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1108-17.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4392 від 20.08.2012 р.)

Україна, м. Херсон, 73034, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105. Тел. (0552) 39-95-80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua